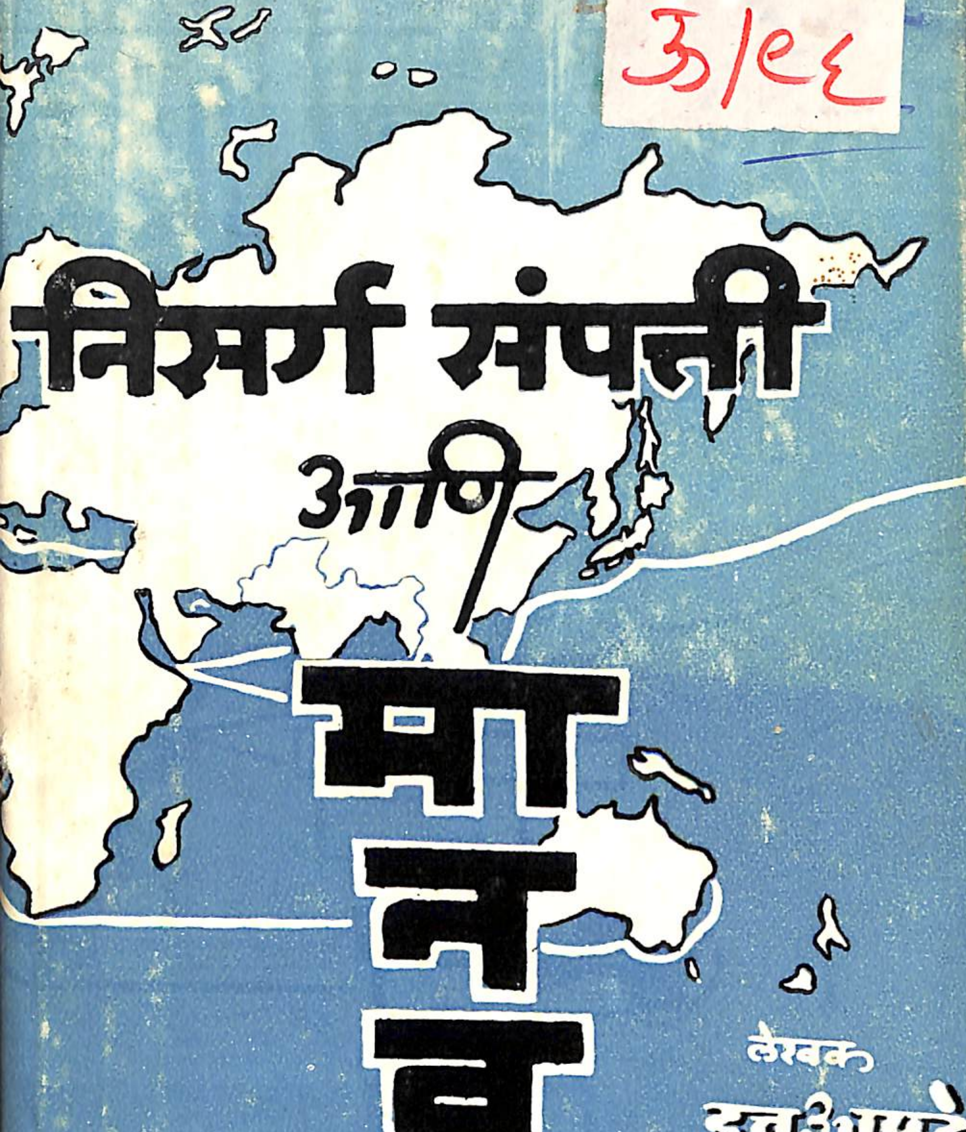

निसर्ग संपत्ती आणि मानव

लेखक
दत्त आपटे

प्रगति प्रकाशन, सांगली

प्रकाशन १ लें

निसर्ग-संपत्ति
आणि
मानव

: लेखक :
दत्त आपटे
B.A., D. P. Ed
सांगली

किंमत ३ रुपये

प्रगति प्रकाशन
सांगली

प्रकाशक
श्री. अनंत कुलकर्णी
बी. ए. (ऑनर्स) बी. कॉम
संचालक-प्रगति प्रकाशन
सांगली

मुद्रक
बाळकृष्ण विठ्ठल शिखरे
नवभारत छापखाना
गांधिनगर-मिरज

मांडवलशाही अनर्थशास्त्रानें निर्माण केलेल्या आसुरी समाज-
रचनेपासून नागतिक मानवाची सुटका करण्या-
साठीं धडपडणाऱ्या व ग्रामीण अर्थशास्त्राच्या
प्रस्थापनेसाठीं आयुष्यभर
तळमळणाऱ्या

महात्माजींना

सादर समर्पण

दत्त आपटे
सांगली

पुरस्कार

श्रीयुत दत्त आपटे यांनीं लिहिलेलें "निसर्ग-संपत्ति व मानव" हें पुस्तक मीं समग्र वाचून पाहिलें. या पुस्तकांतील पानन्पान साधार माहितीनें व सोपपत्तिक विवेचनानें भरलेलें आहे. भांडवलशाहीवर आधारलेल्या व भांडवलशाहीचें पोषण करणाऱ्या समाजरचनेंत निसर्ग-संपत्तीची धूळधाण होऊन मानव कसा अधिकाधिक दुःखी व अगतिक बनत जातो, याची मीमांसा प्रस्तुत पुस्तकांत बहारीची करण्यांत आली आहे. संकुचित राष्ट्रवादाच्या किंवा राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पना सोडून देऊन विश्वकुटुंबवादाचा स्वीकार केल्याखेरीज आपली विसकटलेली घडी नीट बसावयाची नाहीं, असा जो सिद्धांत या पुस्तकांत मांडण्यांत आला आहे तो निरपवाद आहे. निसर्ग-संपत्तीपैकीं प्रत्येक बाब घेऊन तिच्या उत्कर्षापकर्षाचीं जीं कारणें देण्यांत आलीं आहेत तीं अत्यंत सरस व एका अर्थानें हृदयविदारक आहेत. या दृष्टीनें हें पुस्तक मराठी भाषेंत केवळ अपूर्व असेंच आहे. इतकें उपयुक्त पुस्तक लिहून समाजाला चाकोरीबाहेरचे विचार करायला लाविल्याबद्दल श्री. आपटे यांचें कोणीहि अभिनंदनच करील.

डॉ. वि. पां. दांडेकर
एम्. ए., पीएच्. डी.
बडोदे.

लेखकाचे

चार शब्द

प्रस्तुत पुस्तक हें एक बेमालूम 'वाङ्मय चौर्य' आहे हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहींच ! सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट गोष्ट आहे ही !! 'मॅन्स वर्ल्डली गुडस्' 'जॉग्रफी ऑफ कॅपिटॅलिझम्' अशी कांहीं [illegible] वाचण्यांत आलीं. जागतिक लढ्यांना समृद्ध (Haves) व असमृद्ध (Have nots) अशा भांडवलदार राष्ट्रांमधील स्पर्धा कारणीभूत होते हेंही वाचलें. राष्ट्र-वाद, आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या कल्पना व त्या मागील मनोभूमिका यांची चर्चा करणारें कांहीं वाङ्मयही वाचण्यांत आलें; व मग संकलित निवेदन प्रसिद्ध करून पाहण्याचा मोह टाळतां येईना !

जागतिक निसर्ग–संपत्तीचा व तीसाठीं मानवानें चालविलेल्या उलाढालींचा हा एक वृत्तांत आहे. हा तयार करतांना उपयोगांत आणलेली माहिती अनेक पुस्तकांतून उचल करून काढावी लागल्यानें या पुस्तकाला स्वतंत्र लेखन म्हणून कांहींच मोल नाहीं. संकलन म्हणून त्याचें महत्व-मापन वाचकांनीं करावें आणि तेंच श्रेय मला द्यावें. दोष असतील ते अर्थात माझे आहेत.

हिंदुस्थान हा समृद्ध देश थोडाफार उपेक्षिला गेला आहे; आणि त्याचें कारण, हिंदच्या निसर्गसंपत्तीचा कब्जा आतांपर्यंत तिऱ्हाईत राष्ट्राकडे होता अद्यापही ती अवस्था संपूर्णपणें नष्ट होण्याची आशा नाहीं. हिंदची राजकीय घडण अद्याप पूर्णावस्थेला गेलेली नाहीं. तशांत परकीय भांडवलाला हिंदचे दरवाजे खुले करण्यांत आल्याची नवी घोषणा करण्यांत आली असल्यानें हिं पाश्चात्यांच्या आर्थिक साम्राज्यवादामधून

अद्यापही सुटूं शकलेला नाहीं असेंच म्हणावें लागेल. अशा स्थितींत 'हिंद' चा विशेष उल्लेख करण्याचें टाळणें हेंच मला श्रेयस्कर वाटलें. संरक्षण, स्वयंपूर्णता, राष्ट्रवाद हे सर्व आर्थिक पद्धतीमधील भांडवलशाही दोष हिंदमध्यें आज तरी दृष्टोत्पत्तीला येत आहेत ही गोष्ट मुळींच खोटी नाहीं.

पुस्तकांतील मूळ सिद्धांत डॉ. दांडेकरांनीं आपल्या अभिप्रायांत प्रकट केलाच आहे. यापुढें भांडवलशाही समाजरचना व अर्थ-शास्त्र यांचा निभाव लागणें कठीण आहे असा अभिप्राय सरसहा प्रकट होऊं लागला आहे. या अभिप्रायाला जी पार्श्वभूमी आहे तिची पुरेपूर कल्पना सामान्य माणसाला यावी एवढाच पुस्तकाचा उद्देश आहे व तो साध्य झाल्यास माझ्या श्रमाचे सार्थक होणार आहे. पुस्तकांत घातलेली आंकडेवारी (Statistics) युद्धपूर्वकालीन आहे.

माझे दोन सहकारी श्री. कुलकर्णी व सोमण यांनीं या पुस्तक प्रकाशनाचे कामीं केलेलें सहकार्य अमोल आहे. प्रा. मावळंकरांनीं प्रस्तावना देण्यांत दाखविलेलें औदार्य व कळकळ, डॉ. दांडेकरांनीं दाखविलेली कौतुकभावना व आत्मीयता, दे. भ. तात्यासाहेब शिखरे व त्यांच्या नव-भारतमधील त्यांचे सहकारी यांनीं दाखविलेली कार्यतत्परता व केलेले परिश्रम, श्री. ओतारी यांनीं दिलेलें कलात्मक सहाय्य या सर्वांमुळें हें पुस्तक अगदीं अल्पावधींत व सुबक स्वरूपांत बाहेर येत आहे. या सर्व मंडळींचे आभार मानणें कठीण आहे. त्यांचें सहकार्यही असेंच अमोल व शाब्दिक आभारापलीकडील आहे.

दत्त आपटे
सांगली

प्रस्तावना

भांडवलशाहीचा कडवा निषेध करण्यासाठींच ह्या ग्रंथाचा जन्म झाला आहे! आजपर्यंत पश्चिम युरोप व अमेरिका या खंडातील भांडवलशाही राष्ट्रांनीं आफ्रिका आणि आशिया खंडांतील मागासलेल्या लोकांना पद्धतशीर रीतीनें नागवलेलें आहे. या प्रदेशांतील निसर्गसिद्ध कच्चा माल लुबाडण्याच्या इच्छेतूनच मुळीं साम्राज्यवादाचा जन्म झालेला आहे! गेलीं दोन्ही महायुद्धें जमेस धरून अलीकडच्या काळांत झालेल्या सर्व युध्दांची कार्यकारणमीमांसा केली असतां एकाच गोष्टीचा प्रत्यय येतो. व्यापारी दृष्टीनें पुढारलेल्या राष्ट्रांनीं न्याय-नीतिचीं आणि स्वातंत्र्याचीं बिरुदें मिरविलीं असलीं तरी त्यांचा अंतस्थ हेतु स्पष्ट होता. आपल्यासाठी परदेशांतील निसर्गसिध्द कच्चा माल हस्तगत करणें आणि स्वतःच्या तयार मालासाठीं परक्यांच्या बाजारपेठा जिंकणें हाच या राष्ट्रांचा अंतस्थ हेतु होता यांत शंका नाहीं.

मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्यास या मीमांसेंत प्रथमदर्शनीं कांहीं नाविन्य आढळणार नाहीं. परंतु श्री. आपटे यांनीं आपल्या ग्रंथांतून मार्क्सच्या सिध्दांताचा सांगाडा मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे इतकेंच नव्हें तर प्रत्येक ठिकाणीं मार्मिक आणि उद्बोधक उदाहरणें आणि संदर्भ पुरवून त्यांनीं आपल्या विवेचनांत जिवंतपणा आणला आहे. भांडवलशाहीच्या शोषणाचा इतिहास त्यांनीं अत्यंत सविस्तर व सूक्ष्म रीतीनें मांडला आहे. भौगोलिकदृष्ट्या त्यांनीं जगाचे चार विभाग कल्पून औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या राष्ट्रांनीं मागासलेल्या राष्ट्रांच्या प्राणिज, खानिज आणि वनस्पतीजन्य निसर्गसंपत्तीवर कशी धाड घातली याचें मार्मिक चित्रण केलें आहे. शास्त्रीय विवेचनांत

श्री. आपटे यांनीं कुठेंही सारवासारव न करतां सर्वत्र सडेतोड वृत्ति दाखविली आहे. या ग्रंथातील स्पष्ट आणि निर्भीड मीमांसा वाचून मागासलेल्या बहुजनसमाजावर निर्दय आणि निष्ठुर अशा भांडवलदार वर्गानें जे अमानुष अत्याचार केले त्याची पुरेपूर साक्ष पटते.

परंतु, अशा प्रकारें भांडवलशाहीचा कडाडून निषेध करतांना पुष्कळवेळां एक चूक होण्याचा संभव असतो. आधुनिक भांडवलशाही युगाच्या आरंभीं भांडवलशाहीमुळें जे कांहीं प्रागतिक आणि क्रांतिकारक बदल घडून आले ते अशा निषेधाच्या वेळीं विचारवंताच्या दृष्टीआड होण्याची शक्यता असते. पंधराव्या शतकापासून ते अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत जवळजवळ तीनशें वर्षांच्या अवधींत युरोपखंडांत तीन मोठ्या क्रान्ती घडून आल्या. पहिली राजकीय दृष्ट्या धर्माचें वर्चस्व झुगारून देणारी धार्मिक क्रांति, दुसरी भौतिक शास्त्राच्या सामर्थ्याचा आणि व्याप्तीचा प्रत्यय आणून देणारी वैज्ञानिक क्रान्ति आणि व्यक्तिजीवनांत आणि समाजजीवनांत ऐहिक सुखांची रेलचेल करून टाकणारी तिसरी औद्योगिक क्रांति; या क्रांतिकालांत इंग्लंड आघाडीवर उभें होतें; तरी इतर राष्ट्रानाहि या तिन्ही प्रकारच्या क्रांतींना लौकरच तोंड द्यावें लागलें. अगदीं आरंभीं या राष्ट्रांनीं नव्या आणि जुन्या जगाशीं केवळ व्यापारी संबंध जोडून अफाट संपत्ति कमाविली. या संपत्तीतूनच व्यापारी भांडवलाचा जन्म झाला ! नंतरच्या काळांत ज्या औद्योगिक भांडवलाचा इमल उठला तो या व्यापारी भांडवलाच्याच पायावर यांत शंका नाहीं. मागासलेल्या राष्ट्रांतील मनुष्यबळ आणि मालमत्ता यांचा पद्धतशीर अपहार करून त्यांच्या जोरावर भांडवलवाल्यांनीं भांडवलासाठीं प्रचंड साधनसामुग्री जमा केली. अर्थसंचयासाठीं लूटमार; तज्जन्य प्रचंड भांडवल साधनसामुग्री त्यांतून अधिक अर्थसंचय; असें हें चक्र फिरूं लागलें ! ‘ अर्थसंचय ’ अधिक अर्थसंचय ! असा मोझेस आदि तत्ववेत्ते जो आदेश देत होते त्याचें रहस्य तरी हेंच होतें. अशा प्रकारें मध्य युगांतल्या केवळ पोटभरू आणि प्रगति

पराङ्मुख अर्थकारणाचा निःपात करून अमर्याद उत्पादन करणाऱ्या भांडवलशाहीनें त्याची जागा घेतली. राजकीयदृष्ट्यादेखील, सरंजामशाहींतील बेबंदशाहीचा बीमोड करून आधुनिक काळांतील केंद्रीय आणि राष्ट्रीय शासनसंस्थेची उभारणी केली. सध्याच्या काळांत तरी तात्त्विकदृष्ट्या भांडवलशाहीला कोणी वाली उरला नाहीं. त्यामुळें असें झालें आहे कीं, कोणीहि ताज्या रक्ताच्या समाजवाद्यानें उठावें व भांडवलशाहीवर तोंडसुख उगवून घ्यावें! अशा वेळीं स्वतः मार्क्सनें भांडवलशाहीच्या प्रथमावस्थेंतील कार्याबद्दल जे गौरवोद्गार काढले आहेत त्याचा उल्लेख करणें क्रमप्राप्त होतें. 'आपल्या उत्पादन शक्तीनें मनुष्य केवढा चमत्कार करूं शकतो याचा प्रत्यय जर कोणी पहिल्यानें कोणी आणून दिला असेल तर तो या भांडवलदार वर्गानेंच होय यांत शंका नाहीं. ईजिप्तचे मनोरे, रोमचे कालवे आणि गोथिक पद्धतीचीं भव्य चर्चेस् या गोष्टी विस्मयकारक खऱ्या; परंतु त्याहूनहि आश्चर्यानें थक्क करून सोडणाऱ्या गोष्टी भांडवलदार वर्गानें केलेल्या आहेत. याच वर्गाच्या कार्यामुळें लहानथोर राष्ट्रें सुसंस्कृत झालीं. मोठमोठीं शहरें वसवून बहुजनसमाजाला ग्रामीण जीवनांतल्या अज्ञानांत जें आजवर पिचत पडावें लागलें होतें त्यांतून मुक्त केलें. आपल्या अवघ्या शंभर वर्षांच्या हयातींत प्रचंड आणि अवाढव्य उत्पादन शक्ति निर्माण करून गतकालांतील, सर्व प्रकारच्या उत्पादन शक्तीवर मात केली आहे' अर्थात, ही सर्व प्रगति करतांना त्यावेळच्या क्रांतिवादी भांडवलशाहील समाजातील इतर सर्व वर्ग श्रमाच्या आणि सुखाच्या दृष्टीनें खर्ची घालावे लागले यांत शंका नाहीं. परन्तु एका विशिष्ट कालांत ही घटना अपरिहार्यच होती. फार तर, ह्या प्रगतीचा वेग थोडा कमी असावयास पाहिजे होता एवढीच अपेक्षा आपण त्यांचेकडून करूं शकलो असतो. प्रगतीच्या या झंझावाती वेगामुळें सिसमंडी म्हणतो त्या प्रमाणें कांहीं पिढ्यांची जी कर्तृत्वशक्ति मातीमोल झाली तिला वाव मिळावयास हवा होता. परन्तु या भांडवलदार वर्गानें आंतरराष्ट्रीय समाजवाद्यांची भूमिका स्वीकारावयास

हवी होती अशी अपेक्षा करणें हें केवळ अनैतिहासिक दृष्टीकोनाचें द्योतक होय. ही दृष्टि निःपक्षपाती चिकित्सकाची नसून पक्षनिष्ठ क्रांतिवाद्याची आहे यांत शंका नाहीं. या जातीवाल्या क्रांतिवाद्यांची दृष्टि उज्वल भविष्यकालातील स्वप्नांनीं धुंद झालेली असल्यामुळें वर्तमानकालीन राजकीय आणि आर्थिक घडामोडींकडे ते एका साचेबंद आणि ठोकळेबाज-दृष्टीनें पहात असतात. रुथ फिशर या लेखिकेनें आपल्या 'स्टॅलिन आणि जर्मन कम्युनिझम' या ग्रंथांत रोझा लक्झेम्बर्ग या लेखिकेची याच जातींत गणना केली आहे. ती म्हणते 'लक्झेंबर्गनें अती दूरच्य । भविष्यकाळांतील संपूर्ण नियोजित अर्थपद्धतीवर उभी असलेली समाजवादी जीवनाची जी चित्रें उराशीं बाळगलीं होतीं त्यांचा तिच्या तत्कालीन राजकीय व आर्थिक मतावर स्पष्ट ठसा उमटलेला होता. या उलट लेनिनची दृष्टि ही नेहमींच दूरच्या रूपांच्यापेक्षां तत्कालीन प्रश्नांकडे आणि कल्पनारम्यतेपेक्षां व्याव-हारिकदृष्ट्या शक्याशक्यतेकडे अधिक होती हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांची पिळवणूक करणें; कॉफी, गहूं यासारख्या जीवनोपयोगी वस्तूंचा नाश करणें या गोष्टी उघड उघड निषेधार्ह वाटतात. परन्तु भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा विकासक्रम लक्षांत घेतां ही घटना अपरिहार्यच होती हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पुरातन कालापासून विषुववृत्तावरील प्रदेशांत रबरांच्या झाडांचीं जंगलें माजून राहिलीं आहेत. परंतु ज्यावेळीं भांडवलशाही वर्गानें रबराचे नानाविध उपयोग शोधून काढले तेव्हांच त्यांचें औद्योगिक महत्त्व प्रकट झालें ही गोष्ट कशी विसरतां येईल? अर्थात असें करतांना त्यांनीं आपल्या ज्ञानाची जबर किंमत मानवजातीवर आकारली किंवा या ज्ञानाचा उपयोग करतांना मनुष्यबळ त्यानें अगदींच माती मोलानें घेतलें ही गोष्ट खरी आहे. परंतु, सर्वच गोष्टी समाजवादी नीति–निकषावर घासून पाहातां येणार नाहींत. भारताकडे पाहिल तरी सर्व तऱ्हेच्या नैसर्गिक संपत्तीनें हा देश समृद्ध आहे असें मानण्यांत येतें. परतु या सुप्त संपत्तीचें अर्थशास्त्रीय

संशोधन करावयाचें झाल्यास परकीयांच्या ज्ञानाची मदत घेतल्याशिवाय चालेल काय ? मागणपेक्षां ज्याचा पुरवठा कमी आहे अशा वस्तूंची बाजारांत अधिक किंमत येते हा तर अर्थशास्त्रातला प्राथमिक सिद्धांत आहे. सरंजामशाहींतील बेदाद लूटमारीपेक्षां भांडवलशाहींतलि पद्धतशीर पिळवणूक अधिक बरी असें दगडापेक्षां वीट मऊ या नात्यानें म्हणतां येईल.

श्री. आपटे यांचा दृष्टीकोन उघड उघड आंतरराष्ट्रीय आहे. कोणतेंही राष्ट्र स्वत:पुरतें जगूं अगर मरूं शकत नाहीं असा त्यांचा विश्वास आहे. एक जगाची कल्पना त्यांना अभिप्रेत आहे. जागतिक समाजवादाचा हा सिद्धांत आपल्याबरोबरच आवश्यक असा दुसरा प्रतिसिद्धांत पुढें आणीत असतो आणि तो म्हणजे श्रमशक्तीची प्रादेशिक विभागणी हा होय. यासंबधीं त्यांनीं आपल्या पुस्तकाच्या १४३ पानावर केलेलें विवेचन त्या विचारसरणींतील दोष व तर्कदुष्टता दाखवून देण्यास पुरेसें आहे. श्री. आपटे म्हणतात, "भौगोलिकदृष्ट्या एखाद्या जिनसाचें उत्पादन ज्या ठिकाणीं जास्तींत जास्त किफायतशीर होणें शक्य आहे, अशा ठिकाणींच तें करणें श्रेयस्कर आहे व अशा दृष्टीन व्यापार व उत्पादन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या संस्था अस्तित्वांत येऊन, जागतिक निसर्ग संपत्तीचें उत्पादन व शोषण पद्धतशीरपणें झाल्यास बहुजनसमाज तर सुखी होईलच; पण महायुद्धासारख्या आपत्तीहि टळतील.

रोझा लक्झबरनहा आपल्या विचारसरणींत हा दोष प्रगट केला आहे. लेनिनमध्यें व तिच्या मध्यें खरा विवाद्य मुद्दा हाच होता. पोलंडच्या सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षानें पसार केलेल्या एका ठरावांत तिच्या या विचार-सरणीचा अर्थ सुस्पष्ट झाला आहे.

"समाजवादी समाजरचनेमध्य राष्ट्राला एकाद्या आर्थिक घटकाचें स्वरुप येईल असें मानण्यास कांहाच आधार नाहीं. कोणत्याही मूलभूत कल्पनेप्रमाणें 'राष्ट्र' मानून त्यामधील म्हणजे एक विशिष्ट सांस्कृतिक व

विशिष्ट भाषा बोलणारा लोकसमूह होय !" जग हे एक राष्ट्र मानून त्यांमधील संपत्तीचा समान उपभोग घेण्याच्या समाजवादी कल्पनेचा पोलिश सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षानें किती घातुक मर्यादेपर्यंत विपर्यास केला याची कल्पना पुढील उताऱ्यावरून येण्याजोगी आहे. "पोलिश कामगारांनीं राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हें ध्येय कधींच मानलें नाहीं. दोन महायुध्दाच्या अनुभवाच्या प्रकाशांत पाहता राष्ट्रीय पिळवणुकीविरुद्ध लढण्याचें साधन म्हणून राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची घोषणा करणें हें सार्थ नाहीं. समाजवादाच्या मूलभूत कल्पनेला हरताळ फासणारी अशी ही बाब आहे."

—'रुथफिशरकृत स्टॅलिन आणि जर्मन कम्युनिझममधून

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यचळवळीच्या प्राथमिक कालांतील हिंदी कम्युनिस्टांच्या अलिप्ततेच्या भूमिकेवर या उताऱ्यानें बराच प्रकाश पडूं शकेल. उलटपक्षीं लेनिन हा स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाचा पाठपुरावा करणारा होता. त्याचे पुढील विचार विचारांत घेण्याजोगे आहेत.

"निर्भेळ लोकशाही स्थापूं इच्छिणारा विजयी समाजवाद निर-निराळ्या राष्ट्रांच्या सरहद्दी ठरविण्याची लोकशाही पद्धत गुंडाळून ठेवणार कीं काय? लोकांच्या सहानुभूतीची कदर करणार कीं नाहीं? आमचे पोलीश सहकारी मार्क्सवादाकडून साम्राज्यवादी अर्थवादाकडे कसे झुकत आहेत! याची कल्पना वरील प्रश्नावरून सहज येईल."

आंतरराष्ट्रीय समाजवादाच्या ध्येयासंबंधी विचार करतांना दोन मुद्यांचा ओझरता कां होईना पण उल्लेख करणें मला श्रेयस्कर वाटतें. प्रत्येक देशानें आपल्याला नैसर्गिकरीत्या अनुकूल अशा वस्तूचें उत्पादन करावें या सर्वसामान्य तत्वाला कोणाचाच फारसा विरोध असणार नाहीं. पण हें तत्त्व गाणिती सिद्धांताप्रमाणें अटळ आणि अढळ मानण्याची आवश्यकता नाहीं. एकोणीसाव्या शतकाच्या आरंभीं भौगोलिक मर्यादांनीं

नियंत्रित केलेल्या श्रमविभागाच्या कल्पना जशाच्या तशास आजच्या व्यवहारांत उतरवाव्यात एवढें पावित्र्य त्यांना देण्यांत अर्थ नाहीं. कच्चा माल ही निसर्गाची देणगी आहे, पण या मालाचें महत्व क्रमाक्रमानें आतां कमी होत आहे. शास्त्रीय ज्ञान आतां आंतरराष्ट्रीय भूमिकेवर येऊन बसलें आहे. तुलनात्मक फायद्याच्या तत्वावर या गोष्टीचा बराच मोठा परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

दुसरें म्हणजे जागतिक समाजवादामध्यें अभिप्रेत असलेली जीव-सृष्टीय ऐतिहासिक सातत्याची कल्पना फार ओढून धरण्यांतहि अर्थ नाहीं. सध्याच्या परिस्थितींत तरी निदान मोठ्या राष्ट्रांना त्यांच्या नैसर्गिक आयुष्यक्रमाची सर्वांगीण वाढ करून आपणास सर्व दृष्ट्या व सर्व बाजूंनीं संपूर्ण उत्क्रांत होण्यास कांहीं प्रत्यवाय असेलसें वाटत नाहीं. हिंदनें सदा· सर्वकाळ शेतीप्रधान देश म्हणून शेतकरीच रहावें काय?

जागतिक समाज–वादाची कल्पना आस्तित्वांत आली, निसर्ग संपत्तीचें उत्पादन-शोषण, पक्क्या मालांत रूपांतर, यांचे जागतिक समाज–वादी पद्धतीनें नियंत्रण झालें तरी राष्ट्राराष्ट्रामधून होणारा श्रमविभाग, उत्पादनाची योग्य प्रमाणांत सर्व राष्ट्रामध्यें होणारी विभागणी या संबंधाचे अनेक बोचक व गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होण्याची प्रत्येक शक्यता आहे.

जागतिक समाजवादाच्या मार्गांतील अडचणीबाबत आजच कांहीं भविष्य वर्तविणें अप्रस्तुत व अप्रासंगिक आहे ही गोष्ट जरी खरी असली तरी अशा कांहीं शंका येणें स्वाभाविक आहे.

मार्क्सचा समाजवाद हा शास्त्र आणि तपशील यांत एकवाक्यता राखणारा आहे. तें निव्वळ शास्त्र नसून प्रत्यक्षांत उतरणारें ते शास्त्र आहे. तत्कालीक भविष्यकालीन प्रश्न सुसंगतपणानें सोडविणारें तें एक शास्त्र आहे. मार्क्सवादाची खरी कसोटी यांतच आहे हें यावरून दिसून येईल. कारण मार्क्सवाद हा नुसताच ध्येयवाद नाहीं असें नेहमींच म्हणण्यांत येतें.

कोंब्रिज विश्वविद्यालयांतील विख्यात अर्थशास्त्रज्ञ मार्शल यांचे-संबंधी असें म्हणण्यांत येतें कीं, त्यांनीं आपल्या पुस्तकांत दिलेल्या टीपा इतक्या अर्थपूर्ण व सूचक होत्या कीं, पुढें आलेल्या अर्थशास्त्रज्ञांना त्यावर ग्रंथ लिहावे लागले. श्री. आपट्यांनीं सूचित केलेले मुद्दे तितकेच अर्थपूर्ण व विचाराला चालना देणारे ठरले तर त्यांना आपले परिश्रम पूर्णपणें सार्थकी लागले असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

विलिंग्डन कॉलेज, सांगली
१८-४-४९

ना. अ. मावळंकर

★

निसर्ग संपत्ति आणि मानव

विषय प्रवेश

देशाच्या भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम त्या देशाच्या आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनावर होत असतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. याचें उत्तम उदाहरण म्हणून आपणांस इंग्लंडकडे पाहतां येईल. इंग्लंडचा व्यापारी व आरमारी दर्जा आज सर्वश्रुत आहे. युरोपखंडाच्या पश्चिम टोकाला या बेटाला मिळालेलें स्थान व त्याची खनिज संपत्ति या दोनही गोष्टी इंग्लिश लोकांना दर्यावर्दी व व्यापारी बनविण्यास बऱ्याच अंशानें कारणभूत झाल्या आहेत ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. इंग्लिश लोकांचा कपडालत्ता, आहार, चालचालणूक या सर्वांना इंग्लिश हवामान कारणीभूत आहे. इंग्लिश शेतकऱ्यानें गहूच पिकवला पाहिजे, त्याला तांदूळ पिकवतां येणार नाहीं. कपड्यासाठीं त्यानें कापसाऐवजीं लोकरच वापरली पाहिजे व लोकरीच्या उत्पादनाकडे लक्ष दिलें पाहिजे, म्हणजेच मेंढपाळाचा धंदा पत्करला पाहिजे. लँकेशायरच्या विशिष्ट हवामानामुळें कापसाचें कापड विणण्याच्या अव्वल दर्जाच्या गिरण्या तेथें आहेत. पण या गिरण्यांना लागणारा कापूस मात्र तेथें अजिबात नाहीं. तेथें त्याचें उत्पादन करणेंही इंग्लिशांना शक्य नाहीं. इंग्लंडचें हवामान त्याला मुळींच अनुकूल नाहीं. इंग्लंडसारख्या लहानशा बेटावरील भौगोलिक परिस्थितीचे हे परिणाम पाहिल्यानंतर जगांतील इतर लहानमोठ्या प्रदेशावर तिची कशी छाप पडत असेल याची सर्वसाधारण कल्पना येण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

पृथ्वीच्या पृष्ठभागाची सर्वसाधारणपणें चार विस्तृत पट्ट्यांत विभागणी करण्यांत येत असते.

१ विषुववृत्तीय प्रदेश
२ दुय्यम विषुववृत्तीय प्रदेश
३ मध्य प्रदेश
४ ध्रुव प्रदेश

खुद्द विषुववृत्तापासून दक्षिणेकडे व उत्तरेकडे तीस अंशापर्यंतच्या प्रदेशाला विषुववृत्तीय प्रदेश म्हणून मानण्यांत येते; व या पलीकडे उत्तर व दक्षिण गोलार्धांत क्रमाक्रमानें व साधारणतः याच विस्तारानें बाकीचे प्रदेश येतात.

विषुववृत्तीय प्रदेशांत सतत पाऊस असल्यानें हवा उष्ण व दमट असते. या प्रदेशांत हिमपतन (Snow fall) ही गोष्ट कधींच दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. दुय्यम विषुववृत्तीय प्रदेशांत अल्पकाळ टिकणारा व सौम्य असा हिंवाळा अनुभवावयास मिळतो. उन्हाळा व हिंवाळा या दोन ऋतूंतील उष्णतामानांत अंतरही बरेंच असतें व क्वचित प्रसंगीं उंच अशा पर्वत शिखरांवरून हिमपतनाचें दृश्यही पहावयास मिळतें. येथून पुढें ध्रुव प्रदेशाकडे जात असतांना वाटेंत मध्यकटिबंध लागतो. प्रदेश वैशिष्ट्यानुरूप येथें कमीअधिक लांबीचे हिंवाळे दृष्टीला पडतात, हिमपतन हें तर या प्रदेशांचे वैशिष्ठ्यच आहे. येथील उन्हाळा सौम्य व उबदार असतो. दीर्घकालीन हिंवाळा व बर्फाच्छादित प्रदेश यासंबंधीं ध्रुव प्रदेशांची प्रसिद्धी सर्वश्रुत आहे. येथें उन्हाळा नांवालाच असतो अंधुक प्रकाश देण्यापलीकडे त्याचा फारसा उपयोग होत नाहीं. उन्हाळ्यांत क्वचित कांहीं ठिकाणीं बर्फ वितळून फुलें डोकीं वर काढतात. ध्रुवप्रदेशाचें हेंच काय तें निसर्ग सौंदर्य !

या चारही प्रदेशांत दिसून येणारे हवामानाचे भिन्नत्व तेथें निर्माण होणाऱ्या वनस्पतींमध्येंही भिन्नत्व निर्माण करण्यास कारणीभूत झालें आहे. वनस्पती जीवनांत भौगोलिक परिस्थितीला प्रथम स्थान असल्यानें एका प्रदेशांतील वनस्पती प्रतिकूल हवामानाच्या दुसऱ्या प्रदेशांत सहसा निर्माण होत नाहींत व त्यामुळें त्यांना स्वाभाविकच एकप्रकारें एकदेशीयता प्राप्त होते. मानवी हस्तक्षेपाशिवाय निव्वळ निसर्गाचे आधारानें वाढणाऱ्या वनस्पतींमध्यें ही गोष्ट विशेष प्रामुख्यानें दिसून येते. पृथ्वीवरील जंगलमय प्रदेशांची पहाणी करतांना वनस्पतींचें हें वैशिष्ट्य विशेष ठळकपणानें नजरेला येतें. अधिक पावसाच्या सर्वच प्रदेशांत जंगलांची वाढ होते ही गोष्ट खरी, पण सर्वच जंगलांत एकाच प्रकारच्या वनस्पती वाढतात असें मात्र मुळींच नाहीं. रबर, टीक अगर मोहागनी ही विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशांत दिसून येणारीं झाडें, मध्य कटिबंधांतील जंगलांत वाढणाऱ्या ओक अगर ॲश झाडाच्या जोडीला कधींही दिसणार नाहींत. ध्रुव प्रदेशालगतच्या थंड प्रदेशांत दिसून येणारी शंक्वाकृति अगर सूचीपर्ण वृक्षराजी वर नमूद केलेल्या दोन प्रदेशांमध्यें कोठेंच पहावयास मिळणार नाहीं. कमी पावसाच्या प्रदेशांत वनस्पतींची समृद्धता फारशी असत नाहीं, पण त्या प्रदेशांतही दिसणाऱ्या तृणांमधून अगर तृणधान्यांमधून हवामानानुरूप फरक दृष्टीला पडतोच. ध्रुव प्रदेशांत वाढणाऱ्या शेवाळापासून तों विषुववृत्ताजवळील प्रदेशांत वाढणाऱ्या दहा दहा फूट उंचीच्या गवतापर्यंत त्यांच्या अनेकविध जाति प्रदेशागणिक आढळून येतात.

कांहीं वनस्पतींच्या बाबतींत मात्र माणसानें ढवळाढवळ करून त्यांना त्यांच्या मूळ प्रदेशापासून दूर नेऊनही लागवडींत आणलें आहे. तंबाखू ही वनस्पति मुळची मेक्सीको व मध्य अमेरिका येथील आहे. परंतु या वनस्पतीनें अर्थोत्पादनाला लावलेला हातभार व तिनें मानवावर मिळविलेला ताबा यामुळें तिचें उत्पादन तिच्या जन्मभूमीपासून हजारो मैल दूर असलेल्या प्रदेशांतूनही मानवानें महत् प्रयासानें चालू केलें आहे.

या वनस्पतीची रानटी अवस्था आतां जाऊन मानवी संस्कारांनीं तिला एक नवीनच जीवनक्रम प्राप्त झाला आहे. कानडा, सुमात्रा, स्वीडन, तुर्कस्तान, दक्षिण आफ्रिका या हवामानाचें दृष्टीनें अत्यंत भिन्न असलेल्या प्रदेशांतूनही आतां तंबाखूची लागवड चालू झाली आहे. पण सर्व हवामानांत व प्रदेशांत वाढू शकणाऱ्या तंबाखूसारख्या वनस्पती फारच थोड्या असतात. शिवाय प्रचंड प्रमाणांत त्यांचें उत्पादन करावयाचें म्हटल्यास मूळ रानटी अवस्थेंत या वनस्पती ज्या प्रदेशांत सापडल्या त्या ठिकाणींच तें होऊं शकतें. इतरत्र करण्यांत येणारें त्यांचें उत्पादन तांत्रिक स्वरूपाचें राहून मानवाचें कौशल्य दाखविण्यापुरतेंच तें मर्यादित राहतें. विशेष तऱ्हेचें उष्णतामान व पर्जन्य या दोन गोष्टी वनस्पतीजीवनांत प्रमुख असल्यानें त्यांच्या उत्पादनाबाबत मानवाला बऱ्याच अंशानें निसर्गावरच विसंबून रहावें लागतें.

प्राणीसृष्टीच्या बाबतींतही जवळजवळ हीच स्थिति आहे. मनुष्यानें आपल्या वर्चस्वाखालीं व पालनपोषणाखालीं आणलेले गाई, म्हशी, घोडे असे कांहीं प्राणी सोडल्यास, ज्या प्राण्यांचा आयुष्यंक्रम निसर्गसिद्ध आहे असे प्राणी ठराविक भौगोलिक परिस्थितींतच आढळ--तात. पेंगुइन, वालरस, ओटर या प्राणीजाती याचें उत्तम उदाहरण म्हणून घेतां येतील. मानवानें या प्राण्यांच्या नैसर्गिक जीवनक्रमांत बदल केल्यास अगर त्यांत व्यत्यय आणल्यास त्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाहीं. इंग्लंडमध्यें २० शेरपर्यंत दूध देणारी गाय हिंदुस्तानांत येतांच निरुपयोगी ठरते असा अनुभव आहे.

पृथ्वीवर इतस्ततः विखुरलेल्या मानवसमाजाचें सूक्ष्म परीक्षण करतांच निसर्गस्थितीचा त्याच्या जीवनावर झालेला परिणाम स्पष्टपणें दिसून येतो. गौर, पीत, तांबूसकाळा व काळा अशा चार वर्णांचे मानव समाज आज प्रामुख्यानें पृथ्वीचे पाठीवर वावरत आहेत. त्यांचा जीवनक्रम ते

ज्या भौगोलिक परिस्थितींत नांदत आहेत तिच्याशीं सुसंगत असाच आहे. कृष्णवर्णीय मानव विषुववृत्ताला लागून असलेल्या प्रदेशांत आढळतो. जसजसे उत्तरेकडे अगर दक्षिणेकडे सरकत जावें तसतसे मानवाचा हा रंग उजळ होत जाऊन ध्रूव प्रदेशीय मानव शुभ्र गोरा असतो. मनुष्याच्या बाह्य देखाव्यावरच भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम होतो असें नाहीं; तर तो त्याच्या स्वभाव व शरीरधर्मावरही होतो. विषुववृत्तावरील उष्ण व दमट हवा निःसंशय निरुत्साहकारक असते. शारीरिक व मानसिक परिश्रमांना जर अत्यंत प्रतिकूल हवामान कोणतें असेल तर तें हेंच होय! व यामुळें दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका, पासिफिक महासागरांतील बेटें या प्रदेशांत वावरणारा बराच मोठा मानवसमाज अद्यापही रानटी अवस्थेंतच आहे. पिकेल तें खावें व पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरेंत वावरावें या पलीकडे त्यांच्या जीवनक्रमाला दुसेंर वळणच माहीत नाहीं. या प्रदेशांतील जंगलांतून वावरणाऱ्या प्राण्यांना व मानवांना बदल असा ठाऊक नाहीं. ध्रूवप्रदेशाकडील बर्फमय प्रदेशांत वावरणाऱ्या मानवांचीही पण हीच अवस्था!! धडाधड किनाऱ्यावर आदळणाऱ्या सागराच्या पर्वतप्राय लाटांचा गंभीर घोष ऐकण्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच आवाजाशीं परिचित नसलेल्या येथील मानवाच्या भोंवतालच्या निसर्गाचें स्वरूप इतकें रौद्र आहे कीं, जीवित सुरक्षित राहण्यासाठीं जागरूक राहण्यापलीकडे तो कांहींच करूं शकत नाहीं. शिकार करून पोट भरणें व कसेंबसें करून जगणें या पलीकडे त्याला दुसरा कोणताच विचार करणें शक्य नाहीं. मध्यकाटिबंधांतील मानवाला मात्र सुसह्य व उत्साहजनक असें हवामान मिळतें व त्यामुळें जगांतील आर्थिक, राजकीय, व सांस्कृतिक दृष्टया सुधारलेला, पुढारलेला मानव या प्रदेशांत पहावयास मिळतो. या भागांतील माणसें शारीरिक अगर मानसिक परिश्रमांत कोणालाच हार जाणारीं नाहींत.

जगाच्या प्राथमिक अवस्थेंत मानव भौगोलिक परिस्थितीनें संपूर्णतः नियंत्रित केला जात असे. निसर्गस्थितीपुढें मान झुकवून त्याला राहावें

लागे. आज आफ्रिकेच्या जंगलांत वावरणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें आजूबाजूला मिळणाऱ्या कंदमुळांवर, फळांवर अगर शिकारीवर विसंबून राहतो त्या प्रमाणें प्राचीन काळीं सर्वच मानव समाज वावरत असे. यानंतर वस्तु-संग्रह करणें, गुरें पाळणें व त्यांच्याकडून मानवी जीवनाला पोषक अशी कार्यें करून घेणें वगैरे गोष्टी मानव क्रमाक्रमानें करूं लागला. मानवी जीवनाला पोषक, उपयुक्त अशा वस्तूंची निर्मिति करून घेण्याकडे मानवाची प्रवृत्ति होऊं लागतांच मानवी प्रगतीचीं पाऊलें झपाट्यानें पडूं लागलीं. निसर्गावर विसंबून राहणारा मानव त्याच्यावर सत्ता गाजविण्याची, त्याला स्वत:साठीं राबवून घेण्याची इच्छा बाळगूं लागला व या इच्छेंतूनच आजच्या यांत्रिक युगाचा उदय झाला. आपल्या निर्मितीचा जादा भाग दुसऱ्याला देऊन दुसऱ्याच्या निर्मितीचा जादा व आपणांस उपयुक्त असा भाग बदला घेण्याची प्रथा मध्ययुगीन मानवानें अस्तित्वांत आणली व तिनेंच व्यापारशास्त्राला जन्म दिला. व्यापाराच्या उदयानें एक गोष्ट झाली. मानव स्वत:च्या प्रदेशापलीकडे दृष्टि टाकूं लागला. आपल्या प्रदेशांत दुर्मिळ असे पदार्थ बाहेरच्या प्रदेशांतून आणण्याची धडपड सुरू झाली. प्रवासाचें व दुसऱ्या देशाशीं दळणवळण वाढविण्याचें वेड माणसाला लागलें. दळणवळणाची नवीं नवीं साधनें अस्तित्वांत आणून निसर्गाचे अडथळे दूर करण्याची खटपट चालू झाली. भूमध्यसमुद्रालगतच्या प्रदेशांनीं या कामीं प्रथम पुढाकार घेतला. सोनें, कातडी, कापड इत्यादि जिनसांचा व्यापार त्यांनीं प्रथम चालू केला. आपल्या देशांतील वस्तूंचें उत्पादन जास्तींत जास्त वाढवून त्याच्या जिवावर दुसऱ्या देशांतील माल पैदा करण्याची त्यांची खटपट आजच्या व्यापारी युगाचा पाया घालण्यास कारणीभूत झाली. विनिमयाची हीच प्रथा त्याच स्वरूपांत पण आधुनिक साधनांच्या जोगावर चालू राहिली असती तर मानवसमाजाचें कोटकल्याण झालें असतें, कितीतरी नासाडी आणि परिश्रम वाचले असते. यंत्रयुगानें देशा–

देशांतील अंतर नाहींसें केलें आहे. अशा स्थितींत मालाचें उत्पादन व शोषण, उत्पादन करणारांचें सामर्थ्य व शोषण करणारांची गरज या दोहोंचा पूर्ण विचार करून करुन घेण्यांत आलें असतें. नफेबाजीला वाव न देतां विनिमयाला प्राधान्य देऊन बहुजनसमाजाचें सुख डोळ्यापुढें ठेवण्यांत आलें असतें तर मानवाला कांहींच कमी पडलें नसतें. त्याच्यावर दुःख, यातना सहन करण्याची पाळी आली नसती. पण उत्पादन गेलें एका विशिष्ट वर्गाचे हातीं ! त्या वर्गाची सर्व दृष्टि नफ्यावर, वैयक्तिक अर्थसंचयावर !! यामुळें उत्पादनांत व व्यापारधंद्यांत सारासार असा विचारच राहिला नाहीं. मध्य कटिबंधांतील राष्ट्रें निसर्गतःच अनुकूल परिस्थितींत असल्यानें स्वाभाविकच उत्क्रांत, वरील स्वार्थी प्रवृत्तीचा त्यांनीं आश्रय केल्यानें, उरलेल्या प्रदेशावर त्यांचें आर्थिक व राजकीय दास्य स्वीकारण्याची पाळी आली. मध्यकटिबंधांतील राष्ट्रांच्या अर्थलालसेला त्यांना बळी पडावें लागलें.

भांडवलशाही युगाच्या उदयानें जागतिक व्यापाराला लागलेलें वळण अगदींच निराळें झालें. गरजेपुरता होणारा विनिमय मागें पडून बहुजन समाज व निसर्गसंपत्ति यांची लूटमार करण्याच्या अनेक योजना अंमलांत आणणें हें व्यापाराचें आद्य सूत्र झालें. पैशाच्या मागें लागलेल्या भांडवलदार वर्गानें निसर्गाशीं अहोरात्र स्पर्धा चालू ठेऊन व भौगोलिक परिस्थितीवरही विजय संपादन करून उत्पादन करण्यास सुरवात केली. त्यांचें सारें लक्ष नफेबाजीकडे असल्यानें त्यांच्या संशोधनाला एकप्रकारें गौणत्व प्राप्त झालें.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत चालू यांत्रिक युगाची सुरवात झाली. एका देशांतील पदार्थ हां हां म्हणता दुसऱ्या देशांत जाऊं लागले. जगाचा कानाकोपरा धुंडाळून निसर्गसंपत्तीचा कबजा घेण्याची स्पर्धा यांत्रिक युगांत पुढारलेल्या राष्ट्रांमध्यें सुरू झाली. आंतरराष्ट्रीय व्यापारवृद्धीमुळें देशादेशांतील परस्परावलंबित्व वाढीला लागलें. एके काळीं

एकलकोंडे व स्वयंपूर्ण असणारे देश देवघेवीच्या संबंधांनीं परस्पराशीं इतके निगडित झाले कीं, या संबंधांत कांहीं कारणानें व्यत्यय निर्माण झाल्यास जीवन अशक्य होण्याची पाळी आली. आजचें इंग्लंड अशा संबंधाचें एक उत्तम उदाहरणच आहे. साम्राज्यांतील देशांशीं इंग्लंडचे संबंध तुटतांच इंग्लिश जनतेचा जीवनक्रम अशक्यप्राय होऊन बसणार आहे.

फार कशाला, अमेरिकेसारख्या संपन्न राष्ट्राची सुद्धा हीच स्थिति आहे हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. अमेरिकन नागरिकांच्या गरजा आजच्या जगांतील कोणत्याही राष्ट्रांतील नागरिकांचे गरजांचे मानानें अधिक आहेत. मोटारी, रेडिओ, टेलिफोन, हरतऱ्हेचे कपडे, फौऊंटन-पेन्स, साखर, कॉफी, कोको, वर्तमानपत्रें, एक ना दोन अनेक वस्तू आज अमेरिकन नागरिकांच्या रोजच्या वापरांत आहेत. पण या सर्वच वस्तू अमेरिकेंतच निर्माण होतात असें मात्र मुळींच नाहीं. अमेरिकन नागरिका-ला सुद्धां निर्भेळ स्वदेशीचा पुरस्कार करणें अशक्य आहे.

कित्येकांची अशी कल्पना आहे कीं, अमेरिका सर्व बाबतींत " स्वयंपूर्ण " आहे. पण ही कल्पना चूक आहे! अमेरिकेंत कॉफी होईल. पण ती ज्या डब्यांत बंद करावी लागते त्या डब्यांना लागणारें जस्त दक्षिण अमेरिकेंतील " बोलेव्हिया " किंवा आशियांतील " मलाया " या प्रदेशांतून आणावें लागतें. खुद्द कॉफीला लागणारा " बुंद " " ब्राझील " अगर " कोलंबिया " येथून आणावा लागतो. कॉफीला लागणाऱ्या साखरेसाठी अमेरिकन नागरिकाला " क्यूबा " अगर " फिलीपाईन " या बेटांकडे पहावें लागतें. कपड्याला लागणारी लोकर अगर रेशीम ऑस्ट्रेलिया व जपान यांचेकडून घ्यावें लागतें. मोटारींना लागणारें रबर मलाया, डच ईस्ट इंडीज बेटें अगर लिबेरिया [आफ्रिका] येथून आणल्या-शिवाय गत्यंतर नाहीं. " क्रोम " साठीं ऱ्होडेशियाकडे धांव घेतली

पाहिजे तर " शेलॅक " साठीं हिंदुस्थानची याचना केली पाहिजे. मग अमेरिकेनें आपल्याच मालावर विसंबून राहावें म्हटलें तर तें कसें शक्य आहे? अमेरिकन नागरिकांना स्वदेशीचा उपदेश करूं म्हटल्यास तेथील वर्तमानपत्रांनाहीं ती गोष्ट शक्य नाहीं. तीं बिचारीं तरी कोठें सर्वस्वीं अमेरिकन असतात? त्यांना लागणारा कागद कॅनडाचा तर छापण्याच्या शाईसाठीं लागणारा "व्हॅंडयूअम" हा पदार्थ पेरूचा! अमेरिकन नागरिकांचें जीवन जर इतकें परावलंबी तर मग इतरांचें पहावयासच नको!! वस्तुतः यांत वाईट असें कांहींच नाहीं, यंत्रयुगामुळें मानवी जीवनाला प्राप्त झालेली आधुनिकता, विविधता त्याच्या गरजांची अमर्याद वाढ करण्याला कारणीभूत झाली असली तरी त्या गरजा भागविण्याचें सामर्थ्यही त्याला प्राप्त झालें आहे. दोष इतकाच कीं, गरजा निर्माण करण्याचें व त्या भागविण्याचें कार्य कांहीं विशिष्ट राष्ट्रेंच करूं पहातात, व त्यामुळें जगाची कारखान--दारी व निसर्गसंपत्ती यांची मिरासदारी फक्त आपणाकडे रहावी अशी महत्वाकांक्षा बाळगणारीं हीं राष्ट्रें साम्राज्यवादाच्या मार्गे लागून जगाची संस्कृति आणि शांतता यांना धोका आणतात. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स जपान, अमेरिका या सर्व राष्ट्रांनीं कमी अधिक प्रमाणांत या उचापती करून जागतिक संपत्तीचा अपहार केला आहे, जगांतील बहूजनसमाज दरिद्री केला आहे. खुद्द या देशांत तरी संपूर्ण स्वास्थ्य आहे म्हणावें तरी तेंही नाहीं. निर्मितीचीं साधनें हातीं असणारा भांडवलदार वर्ग आपली संपत्ति प्रत्यही वाढवीत आहे तर त्याच्या हातीं साधन म्हणून सापडलेला मजूरवर्ग बेकारी, दारिद्र्य यांनीं गांजला जात आहे. साम्राज्य निर्माण करण्यासाठीं प्राणार्पण करणाऱ्या सामान्य इंग्लिश मनुष्याला उद्देशून कार्ल मार्क्स लिहितो.

" हिंदी मनुष्याला दास्यशृंखलेंत जखडणारा, इंग्लिश शिपाई इंग्लिश भांडवलदाराची दास्यशृंखला स्वतःचे पायांत अडकवून घेत असतो. "

चालू यंत्रयुगाबद्दल तिरस्कार निर्माण होण्याचें खरें कारण हें आहे. यंत्रयुगाचे आघाडीवर असलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रांची अर्थलालसा व तिनें जगावर घातलेला धुमाकूळ यांचें स्वरुप इतकें हिडीस आहे कीं, सात्विक प्रवृत्तीच्या कोणाही व्यक्तीला " मध्ययुगीन " बनण्याचा मोह झाल्यास त्यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. या धुमाकुळाची थोडी फार कल्पना यावी यासाठींच हें पुस्तक लिहिण्याचा प्रयत्न आहे. जागतिक संपत्तीचा आदर्श विनिमय परस्पर सहकार्याच्या तत्वावर झाल्याशिवाय जगाला खरी शांतता लाभेंग कसें शक्य आहे?

२

पृथ्वीचा प्रथम विचारांत घेण्याजोगा महत्त्वाचा भाग म्हणजे विषुववृत्तीय प्रदेश होय. हा प्रदेश विषुववृत्ताच्या दोनही बाजूस पसरलेला असून युरोपखंडाखेरीज बाकीच्या खंडांचा कांहीं ना कांहीं भाग या प्रदेशांत आल्याशिवाय रहात नाहीं. या प्रदेशाचा बराचसा भाग अद्यापही असंशोधित व मागासलेला आहे. कोणत्या ना कोणत्या युरोपियन राष्ट्राचे दास्यत्त्व स्वीकारण्याची पाळी या पट्ट्यांत मोडणाऱ्या बहुतेक प्रदेशांवर आली आहे आणि याचें मुख्य कारण म्हणजे येथील मागासलेला मानवसमाज व वैभवशाली निसर्ग हेंच होय! युरोपियन राष्ट्रांच्या अर्थतृष्णेला या प्रदेशाइतका दुसरा कोणताच प्रदेश बळी पडला नसेल.

खुद्द विषुववृत्तावर दिसणाऱ्या घनदाट अरण्यापासून तों सहारा-सारख्या ओसाड वाळवंटापर्यंत हवामानानुरूप दिसणारे भूपृष्ठाचे अनेक-विध प्रकार येथें पहावयास सापडतात. वाळवंटांत पाऊस व वनस्पती यांचा संपूर्ण अभाव तर जंगलमय प्रदेशांत या दोहोंचीही रेलचेल! या दोन प्रदेशांच्या मधील प्रदेशांत विषुववृत्तापासून जसजसें दक्षिणेकडे अगर उत्तरेकडे सरकावें तसतसें पाऊस व वनस्पती यांचें प्रमाण कमी कमी होत जाते. विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशांत मनुष्यप्राण्याचा सरसकट शिरकाव अद्याप झाला नसूनही चालू युगांतील कित्येक महत्त्वाच्या जिनसा या विभागां-तूनच गोळा केल्या जातात हें विशेष आहे. भरगच पाऊस व प्रखर उष्णता यामुळें येथील निसर्ग अत्यंत समृद्ध आहे. विशालवृक्ष व त्यांना बिलगून असलेल्या घनदाट वेली यांची अखंड भिंतीच्या भिंत येथें पहावयास

मिळते. ६० ते २०० इंचापर्यंत पडणारा पाऊस व सूर्याचे अखंड पडणारे प्रखर लंबकिरण या वनस्पतीजीवनाला पोषक अशा दोन गोष्टी येथें असल्यानें जगाच्या पाठीवरील घनदाट अरण्यें येथें पहावयास मिळतात. ऋतु नसल्यानें हवामानाचें सातत्य राहतें व वृक्षराजी सदैवच हिरवीगार असते.

या भागांत सापडणाऱ्या वृक्षजातींत रबराच्या झाडाइतकें आर्थिक महत्त्व अद्याप दुसऱ्या कोणत्याच झाडाला प्राप्त झालेलें नाहीं, या झाडाचें सालीखालीं असणारा पांढरा चीक हाच आज बाजारांत मिळणाऱ्या सर्व रबरी वस्तूंचा खरा आधार होय. या जातींच्या वृक्षांना वनस्पती शास्त्रांत "हेवी ब्रासिलेसिस" असें म्हणतात. विषुववृत्तीय प्रदेशांत मोडणाऱ्या अमेझान नदीच्या खोऱ्यांतील मुळचा हा वृक्ष आहे. रबरासाठीं पाश्चात्य राष्ट्रांची धाड स्वाभाविकच प्रथम या प्रदेशावर पडली, व असंख्य वृक्षांची व त्याचबरोबर तेथील रानटी रहिवाशांची कत्तल झाली. रबर मिळवितांना कोणतेंच धरबंद ठेवण्यांत न आल्यानें अमर्याद नासाडी झाली. अमेझान नदीला मिळणाऱ्या पुटमायो नदीच्या किनाऱ्यावर रबर काढण्यास प्रथम सुरवात झाली. विसाव्या शतकाच्या आरंभाला 'कोलंबियांत' वसाहत करून राहिलेल्या कांहीं लोकांनीं रबरासाठीं दौरा काढला व तेथील रानटी लोकांना वेठीला धरून व त्यांना जंगलांत घुसण्यास भाग पाडून रबर गोळा करण्यास सुरवात केली. या धंद्यांत अधिकाधिक भांडवल गुंतविलें जावें म्हणून कांहीं तरी आमिष दाखविणें भाग असल्यानें, रबराचें उत्पादन व त्यापासून मिळणारा नफा भरमसाट वाढत्या प्रमाणांत दाखविण्याची आवश्यकता भासूं लागली. या दोन्हीं गोष्टी साधावयाच्या म्हणजे जास्त कामगार, कमी मजुरी अशी योजना आखणें भाग होतें. सर्व रानटी जमाती वेठीला धरून ही गोष्ट साधणें सुलभ होतें. वसाहतवाल्यांनीं शस्त्रांचे जोरावर रानटी जमातींना उपाशी पोटी राबविण्याचा चंग बांधला. या प्रकरणांत दक्षिण अमेरिकेंतील रानटी जमाती नामशेष झाल्या. भरपूर काम न केल्यास अगर ठराविक प्रमाणांत रबर आणून न दिल्यास

या मजूर गुलामांना उपाशी मारण्यांत येई अगर असह्य असा दुसरा कांहीं देहदंड करण्यांत येई. या शिक्षांची मजल फटके मारणें, हातपाय तोडणें अगर ठार मारणें येथपर्यंत जाई !

या दहशतवादामुळें रबर काढण्यास जाणारे तद्देशीय लोक रबर मिळविण्यासाठीं वाटेल ते उपाय योजीत, झाडाला पन्हाळी पाडून कांहीं दिवसांच्या अंतरानें पद्धतशीरपणें चीक गोळा करीत न बसतां ते कचाकच झाडें तोडून मोकळे होत. रबराचा ठराविक साठा मालकापुढें नेऊन ओतणें हें त्यांचें मुख्य काम असल्यानें जंगलाची काय नासाडी होईल याची पर्वा ते मुळींच करीत नसत. रबर निर्मितीच्या धंद्यांतील नफ्याचें प्रमाण या मार्गांनीं वाढीला लागतांच भांडवलाचा ओघ तात्काळ त्या दिशेनें वाहू लागला, व या सर्वांचा परिणाम थोड्याच दिवसांत असा झाला कीं, 'बोलेव्हिया व पेरू' या प्रदेशांतील रबराचीं झाडें अल्पावधींतच नाहीशीं झालीं. ' पुटमायो ' नदीच्या खोऱ्यांतील रानटी लोकांची संख्या पन्नास हजारावरून आठ हजारावर आली.

अमेझान नदीच्या खोऱ्यांत मोडणाऱ्या ब्राझीलच्या भागांतही रबराचा व्यापार करणाऱ्या मंडळ्यांनीं असाच धुमाकूळ घातला. येथील मागासलेल्या लोकांना प्रथम मंडळ्यामार्फत रबर काढण्यास लागणारी साधन सामुग्री, व चालचलाऊ आर्थिक मदत देण्यांत आली. त्यांच्यावर व्यापारी मंडळ्यांनीं जुलमानें लादलेला हा कर्जाचा बोजा पुढें कधीच फिटला नाहीं. या उपकारांच्या ओझ्याखालीं त्यांना जन्मभर राबविण्यांत आलें. त्यांनींच गोळा केलेल्या रबराचा कांहीं भाग त्यांना मजूरी म्हणून देण्यांत येई व फिरून तोही भाग स्वस्त दरांत कंपन्याकडून विकत घेण्यांत येई. या चक्रांतून सुटका करून घेण्यास तद्देशीय लोकांना आत्महत्या करणें अगर जंगलांत गडप होऊन जाणें याखेरीज दुसरा उपायच रहात नसे.

रबराची लागवड करण्याची प्रथा आतां अनेक ठिकाणीं रूढ झाल्यानें दक्षिण अमेरिकेंतील रबराचें प्रस्थ आतां बरेंच कमी झालें आहे. तद्देशीय लोक नाहींसे होत आल्यानें, तेथील जंगलांत काम करण्यासही आतां माणसें मिळेनाशीं झालीं आहेत. वृक्षांची मोठ्या प्रमाणांत मोडतोड झाली असल्यानें तेथील रबराचा पुरवठाही पण अत्यंत कमी झाला आहे. एकेकाळीं रबराचें उत्पादनांत आघाडीवर असलेला ब्राझील आज शेवटी आहे. रबराच्या उत्पादनाचा सध्याचा क्रम साधारणपणें पुढीलप्रमाणें आहे.

मलाया	वार्षिक उत्पादन	४२५ हजार टन
सिलोन	,, ,,	५६ ,, ,,
बोर्निओ	,, ,,	३० ,, ,,
फ्रेंच इंडोचायना	,, ,,	३० ,, ,,
सयाम	,, ,,	२५ ,, ,,
हिंदुस्थान	,, ,,	१५ ,, ,,
ब्राझील	,, ,,	१४ ,, ,,

डच ईस्ट इंडीज या गटांत मोडणाऱ्या सुमात्रा, जाव्हा इ. पासिफिक महासागरांतील बेटांचें वार्षिक उत्पादन २९० हजार टनांचें असून त्याचा दुसरा अनुक्रम आहे. ब्राझीलमधील जंगलांची किती मोठ्या प्रमाणांत नासधूस करण्यांत आली असेल याची कल्पना या आकड्यांनीं येण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

ब्राझील प्रमाणें मध्य आफ्रिकेंतील कांगो नदीच्या खोऱ्याचीही हीच स्थिति झाली. रशियाखेरीज उरलेल्या युरोपचें जें क्षेत्रफळ आहे तितकेंच क्षेत्रफळ या प्रदेशांचें आहे. एवढामोठा प्रदेश घनदाट जंगलानें भरलेला असून त्यातील कांहीं वेलीही रबर देऊ शकतात. एथील निग्रो लोकांना वेठीला धरून बेलजीयम् दलालांनीं निग्रोंचा व जंगलाचा दोहोंचाही फन्ना उडविला. हस्तीदंत व रबर या दोन जिनसांचा व्यापार करण्याची निग्रो

लोकांना बंदी करण्यांत आल्यानें रबर कंपन्यांच्या दलालांची गुलामगिरी पत्करण्यापलीकडे त्यांना गत्यंतर राहिलें नाहीं. जंगलांतून मोठ्या प्रमाणांत रबराचें उत्पादन करण्यासाटीं निग्रो लोकांचेवर अनन्वित अत्याचार करण्यांत आले, व त्याचा परिणाम शेवटीं असा झाला कीं, जंगलांची भयंकर नासधूस होऊन निग्रोंची संख्याही झपाट्यानें घटली. त्यांची शेती, खेडीं सर्व कांहीं नष्ट होऊन सुमारें ३० वर्षांच्या कालावधींत निग्रो लोकांची संख्या दोन कोटीवरून ऐंशी लाखावर आली. गेल्या महायुद्धापूर्वी रबराला आलेल्या तेजीमुळें रबर कंपन्यांना अतोनात फायदा झाला. पण त्यासाठीं एक कोटी वीस लक्ष जीवांचा व हजारो एकर जंगलाचा नाश झाला.

रबरोत्पादनाची ही अत्याचारी पद्धत अशीच चालू ठेविल्यास रबराचें झाड व रानटी जमात जगांत औषधालाही शिल्लक राहणार नाहीं व पुढें कुचंबणा होईल याची जाणीव भांडवलदार वर्गाला हळू हळू होऊं लागली व तीमधूनच रबराच्या लागवडीची कल्पना जन्माला आली. रबर लागवडीचा विचार करण्यापूर्वी, रबर उत्पादन करणारा जगांतील तिसरा महत्वाचा भाग विचारांत घेणें आवश्यक आहे. या भागांत जावा, सुमात्रा, बोर्निओ या पासिफिक महासागरांतील बेटांचा समावेश होतो. मलायाचें व्दीपकल्पही याच विभागांत मोडतें. अमेझोन खोऱ्यांतील रबर वृक्षांच्या जातीचें बीं आणून त्यांची मलायांत लागवड करण्यांत आली. मलायाचें हवामान या वृक्षांना इतकें अनकूल ठरलें कीं, ही लागवड सर्व दृष्टया संपूर्ण यशस्वी झाली. १९१० सालीं या लागवडीपासून ११००० टन रबर मिळालें. या सालच्या नैसर्गिक रबराच्या उत्पादनाचा आकडा ८३००० टनांचा होता. १९१४ सालीं लागवडीच्या रबराचें उत्पादन नैसर्गिक रबरापेक्षा ७० हजार टनांनीं अधीक झालें; आणि आतां तर जागतिक रबराच्या उत्पादनाचा ९० टक्के भाग लागवडीपासून मिळूं लागला आहे. यांत मलायाचा पहिला नंबर असून पासिफिक महासागरांतील बेटांचा दुसरा आहे.

नैसर्गिक रबराचें उत्पादनाबाबत झालेला नाश लागवडीबाबत होत नाहीं. रबराचें उत्पादन कौशल्यानें व लागवडीचा नाश न होईल अशा बेतानें करण्यांत येतें, भांडवलशाहीचें सुधारलेलें स्वरूप येथें पहावयास मिळतें. डनलाप या रबर कंपनीची मलायाची लागवड यशस्वी होतांच इतर भांडवलदार राष्ट्रांचे लक्ष या धंद्याकडे लागले. फायरस्टोन कंपनीची लागवड आफ्रिकेंतील 'लिबेरिया' या प्रदेशांत अस्तित्वांत आली. राष्ट्राराष्ट्रांतील स्पर्धा, जादा उत्पादन व किमतीचा अस्थिरपणा या गोष्टींचा सुळसुळाट अल्पावधींतच झाला. निरानराळ्या राष्ट्रांतील व्यापारी स्पर्धा, राष्ट्रवंश धर्म इत्यादि अनेक स्वरूपानीं प्रकट होऊन युद्धाला कारणीभूत होऊं लागली.

इंग्लिश भांडवल जसें मलायांत ओतलें जाऊं लागलें तसें डच भांडवल जावा, सुमात्रांत व अमेरिकन भांडवल लिबेरीयांत ओतलें जाऊं लागलें. तद्देशिय लोकांनींही युरोपियनांचे जोडीनें अल्पस्वल्प प्रमाणांत रबर लागवडीस सुरवात केली. लाखों तामिल, चिनी व जाव्हानीज मजूरी-साठीं या भागांतून गोळा होऊं लागले. रबराचें उत्पादन अहमहमिकेनें चालू झालें. रबर बाजाराला स्थैर्य असें अजिबात राहिलें नाहीं. १९१४ च्या महायुद्धानंतर रबराला फिरून एकदा तेजी आली. इंग्लिश, डच, चिनी, व तद्देशीय लोक या सर्वांनीं मिळून पासिफिक क्षेत्रांत २० लाख एकर जमीन लागवडीखालीं आणली. झाडें जास्तींत जास्त दाटीवाटीनें लाऊन व वारंवार चीक काढून रबर जास्तींत जास्त मिळविण्याची धडपड चालू झाली. रबराचें उत्पादन झपाट्यानें वाढतांच स्वाभाविकच बाजाराला मंदी आली. आणि सुमारे ६ वर्षांचें कालांत बाजार पूर्ण घसरगुंडीला लागण्यास व नवी लावलेलीं झाडें चीक देण्याइतपत मोठी होण्यास एकच गांठ पडली. वाढलेलें उत्पादन व शोषण यांतील अंतर एवढें मोठें होतें कीं, मालास मागणी येईना व किंमती मूळच्या

किमतीच्या एक अठरांशावर येऊन बसल्या. १८ रुपयांचा रबर एक रुपयापर्यंत खालीं आल्यानें नव्या झाडांतून चीक काढून घेण्याची आवश्यकताच राहिली नाहीं. अर्थातच हजारों कामगार बेकार झाले. त्यांना मायदेशास परत जाण्यास पैसा नाहीं, धड तेथें काम नाहीं, धड पोटाला नाहीं अशी स्थिति होऊन बसली. यावर इलाज म्हणून इंग्लिश भांडवलवाल्यांनीं रबराचें उत्पादन नियंत्रित करण्याचें ठरविलें. पण त्यांचे प्रतिस्पर्धी डच भांडवलवाले या गोष्टीस मान्यता देण्यास तयार झाले नाहींत.

यांतून सुटण्याचा मार्ग म्हणून शेवटीं ब्रिटिश सरकारनें किमती नियंत्रित व स्थिर करण्यास दुसराच एक उपाय अमलांत आणण्याचें ठरविलें. किमतीच्या चढउतारावर रबराचें उत्पादन अवलंबून ठेवण्यांत येऊं लागलें. किमती पडल्या, उत्पादनाला कात्री लावण्यांत येई! किमती चढल्या, उत्पादन वाढवण्यांत येई!! कांहीं कालपर्यंत ही योजना यशस्वी झाल्यागत दिसली. १९२६ सालीं रबराला फिरून तेजी आली व सर्व ब्रिटिश साम्राज्यांत या सालीं मलायाचा व्यापार पहिल्या दर्जाचा ठरला. मलायाच्या लागवडीच्या कक्षेबाहेर वावरणाऱ्या लागवडवाल्यांनीं १९२० ते २६ सालच्या दरम्यान लावलेलीं झाडें वाढून या कालांत तयार झालीं होतीं. किमती चढतांच या लागवडवाल्यांनीं इतक्या नेटानें उत्पादन केलें कीं, लगेच १९२७ सालीं रबराच्या किमती घसरल्या, रबराच्या तेजीला एक वर्षांतच मंदीनें गांठलें. फिरून ब्रिटिश सरकारनें किमती नियंत्रित करण्याची खटपट करून पाहिली; पण डचांनीं मान्यता न दिल्यानें हा नाद सोडावा लागला. उलट ब्रिटिशांनीं उत्पादन कमी करतांच त्यांनीं आपलें उत्पादन वाढविलेंच! डच भांडवलदारांच्या या कारवायामुळें ब्रिटिश सरकारनें १९२८ सालीं रबरोत्पादनावरील आपलें नियंत्रण काढून टाकलें. डच व ब्रिटिश या भांडवलदारांची ही स्पर्धा कामगारवर्गाला चांगलीच भोंवली. १९३४ सालीं मात्र डच व ब्रिटिश भांडवलदारांनीं समझौता करून उत्पादनाबाबत एकवाक्यता करण्याचें ठरविलें. उभयतांनींही नियंत्रित प्रमाणांत रबराचें उत्पादन करण्याच्या

योजनेला पाठिंबा दिला. रबराच्या निर्यातीवर कर बसवून तद्देशीय लोकांच्या उत्पादनाची गळचेपी करण्यास मात्र ते विसरले नाहींत; व अशा रीतीनें फिरून एकदा रबर बाजाराला स्थैर्य व तेजी आणण्यांत आली.

जादा उत्पादनाचे अनेक दुष्परिणाम रबराचे बाबतींत दिसून आले. भरभराटीच्या कालांत लागवड करणाऱ्या प्रत्येकाची अशी कल्पना होती कीं सहा वर्षांनीं आपण रबर काढणार व भरमसाट फायदा घेणार! वस्तुतः या जादा लागवडीपासून मिळणाऱ्या रबराची जगाला आवश्यकता नव्हती; व यामुळें सहा वर्षांनंतर प्रत्येक लागवडीचा सरासरी चौथा हिस्सा पडीक राहूं लागला व त्यावरील परिश्रम फुकट गेले. तो पडीक टाकला नाहीं तर माल पडून राही व उत्पादनाची मजुरी गळयांत पडे! या सर्वांचा हजारों युरोपियन, डच, चिनी लागवडवाले आणि त्यांचेकडे काम करणारे तामील व जाव्हानीज मजूर यांचेवर काय परिणाम झाला तें पाहण्याजोगें आहे. १९१० तें २० च्या दरम्यान या लोकांची या भागांतील संख्या ७ लाखावरून ३४ लाखावर गेली होती. मध्यंतरींच्या मंदीच्या काळांत बाहेरून कोणी लोक मलायांत आले नाहींतच; पण येथून त्यांना बाहेर पडणें मात्र भाग पडलें व लोकसंख्या थोडीफार घटली. १९२६ सालीं रबराला थोडीफार तेजी येतांच टोळधाडी सारखे लोक या भागांत गोळा होऊं लागले व संख्या ५० लाखांवर गेली. १९३२ सालीं मंदी येतांच बेकार झालेले हजारों तामील मजूर हिंदुस्थानकडे पिटाळले गेले व त्यांना येथेंही धंदा न मिळाल्यामुळें ते उपासमारीला बळी पडले. मलायाची लोकसंख्या रबरावर हालणारी आहे. पाश्चात्य रबर कंपन्यांच्या गरजेप्रमाणें मेंढरागत लोक जहाजावर चढविले जातात आणि काम होतांच परत पिटाळले जातात. त्यांच्या जीवनाला रबराच्या किंमतीइतपतही स्थैर्य लाभत नाहीं.

विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशाच्या पट्ट्यांत मिळणारा दुसरा महत्वाचा पदार्थ म्हणजे नारळ अगर तत्सम फळें [पाम] यापासून

मिळणारें तेल हा होय. पश्चिम आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील सेनीगाल ते कांगोपर्यंतच्या विभागांत पाम जातीचीं झाडें विपुल आहेत. पामच्या फळांपासून मिळणारें तेल साबण, मेणबत्ती व टिन या कारखान्यांमधून मोठ्या प्रमाणांत लागतें. इंग्लंड व फ्रान्स हीं दोन राष्ट्रें या तेलाचीं बडीं गिऱ्हाइकें आहेत. या राष्ट्रांची पाम तेलाची मागणी पुरी करण्यासाठीं आफ्रिकन लोकांना राबविण्यांत येतें. तेल काढतांना खूप नासाडी तर होतेच, पण येथील लोकांच्या आहारांतील हें तेल हा एक महत्वाचा भाग असल्यानें व तोच लुबाडण्यांत आल्यानें त्यांची चांगलीच कुचंबणा होते. वाहतुकीच्या साधनांचें अभावीं हें तेल आफ्रिकन लोकांवर लादून बंदरापर्यंत नेण्यांत येतें, व तेथून तें फ्रान्स अगर इंग्लंडला रवाना होतें.. पाम तेलाचा धंदा हा रबराइतका व्यापक नसला तरी महत्त्वाचा आहे. याशिवाय साबूदाणा, लाख, इत्यादि पदार्थही या जंगलापासून मिळतात.

या पट्ट्यांत मोडणारा रबराइतकाच किंबहुना त्याहूनही अधिक महत्वाचा दुसरा मोठा धंदा म्हणजे साखरेचा होय. उसापासून साखर तयार करण्याचा धंदा प्रचंड प्रमाणावर फक्त या विभागांतच चालतो. रबराप्रमाणेंच उसाचीही लागवड करण्यांत येते. अमेरिकेला लागून असलेलें क्यूबा बेट आज कित्येक वर्षें साखरेचें पहिल्या दर्जाचें उत्पादन करीत आहे. पासिफिकमधील जाव्हा बेटाचा या कामीं दुसरा नंबर आहे. हवाई, फिलीपाईन, पोर्टोरिको ही बेटेंही मोठया प्रमाणांत साखरेचें उत्पादन करीत असतात. जमिनीचा मगदूर व हवामान यांची क्यूबाला असलेली अनुकुलता मात्र तितक्या प्रमाणांत दुसरीकडे कोठेंच नसल्यानें क्यूबाचें साखरेचें उत्पादन अद्याप कोणींच मागें टाकलेलें नाहीं. इंग्लंड व अमेरिका या दोन बड्या राष्ट्रांशीं व्यापार करण्यास अनुकूल असें मध्यवर्ति स्थान क्यूबाला मिळालेलें असल्यानें त्याची व्यापारी भरभराटही सहजसुलभ झाली आहे. सपाट व सुपीक भूप्रदेश, अनुकूल व निश्चित हवामान यामुळें या बेटांतील उसाचें पीक अव्वल दर्जाचें ठरलें आहे.

मे ते नोव्हेंबरपर्यंत येथें भरपूर पाऊस असतो. हवेंत उबाराही खूपच असतो. यानंतर पावसाचें प्रमाण बरेंच कमी येतें. आरंभीच्या ६ ते ७ महिन्यांत उसाची भरपूर वाढ होत असल्यानें पाऊस कमी येण्याचा काल व ऊस कापणीला येण्याचा काल एकदमच येतात. उष्णतामानाचें सातत्य या प्रदेशामध्यें आहे ऋतुमानपरत्वें फारच थोडा बदल त्यांत होतो. गारठा, धुकें, बर्फ इत्यादिकांचा संपूर्ण अभाव असल्यानें उसाचें पीक निर्वेध होतें. उसाची कापणी झाल्यानंतर त्याचे सड तसेच जमिनींत राहूं देण्यांत येतात व तेच पुन्हा वाढतात. अशा तऱ्हेनें एकाच बियावर १० तें १५ पिकें घेण्याची पद्धत क्यूबांत पहावयास सापडते. १० वर्षानंतर फिरून नवी लागवड करण्यांत येते. उसाची खरी शेती जगांत फक्त एका क्यूबांत होते असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ऊस व साखर म्हणजे क्यूबाचें सारसर्वस्व. या दोन धंद्यापलीकडे क्यूबांतील जनतेला दुसरा व्यवसाय माहीतच नाहीं. साखरेच्या धंद्यांतील क्यूबाचे अग्रस्थान भांडवलदार राष्ट्रें दृष्टीआड कसें करतील? क्यूबाला त्यांनीं इतकें शर्करामय करुन सोडलें कीं, क्यूबाचे राष्ट्रीय अर्थसामर्थ्य म्हणजे साखर असा प्रकार होऊन बसला; व त्यामुळें साखरेच्या भावांतील क्षुल्लक हालचाल ही क्यूबांतील जनतेची तारक अगर मारक ठरुं लागली.

आर्थिक व लष्करी अशा दोन्हीं दृष्टींनीं क्यूबाला अमेरिकेच्या दृष्टीनें महत्त्व आहे. अमेरिकेचे क्यूबांत असलेले हितसंबंध दुहेरी आहेत. क्यूबा बेट, फ्लॉरिडापासून सुमारें १०० मैलांच्या आंतबाहेर आहे. आणि येथें उसापासून साखर प्रचंड प्रमाणांत निर्माण होवूं शकतें. साखर अमेरिकेंत तयार होऊं शकत नाहीं. गेलें महायुद्ध संपण्याच्या कालाच्या सुमारास क्यूबा अमेरिकन पेढीवाल्यांच्या हातांत सांपडलें होतें. ह्या बेटावर अमेरिकेनें कबजा कसा केला हा इतिहास मोठा कलंकित आहे. १९ व्या शतकाच्या शेवटीं क्यूबानें स्पेनविरुद्ध बंड केलें. उत्तर अमेरिकेनें क्यूबाच्या स्पेनच्या जोखडाखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या जनतेला शुद्ध सहानुभूती दाखवावयाची,

त्यांनीं चालू केलेल्या राष्ट्रीय लढ्याला मदत करावयाची म्हणून क्यूबाच्या अंतस्थ व्यवहारांत हात घातला. क्यूबांतील लोकांना स्पेनविरुद्ध लढण्याला मदत केली. "क्यूबांतील लोक स्वतंत्र आहेत, स्वतंत्र राहण्याचा त्यांचा हक्क आहे. क्यूबावर राज्य करावें, तेथें आपला अंमल प्रस्थापित करावा अशी कोणतीच इच्छा अमेरिकेला नाहीं. ह्या बेटांत शांतता रहावी या-पलीकडे अमेरिकेला दुसरें कांहीं नको आहे. तेथें कोणतेच हितसंबंध निर्माण करून घेण्याची अमेरिकेला जरूरी नाहीं. क्यूबांत शांतता होतांच अमेरिका तेथून आपल्या फौजा काढून घेईल व क्यूबाच्या लोकसत्ताक सरकारला आपल्या बेटाचा कारभार आपल्या मर्जीप्रमाणें हांकण्याची मुभा देण्यांत येईल." अमेरिकन सरकारला कॉंग्रेसनें "टेलर" ठरावाला मान्यता देतांना ही गोष्ट जाहीर केलेली आहे. क्यूबानें लढाई जिंकली, स्पेनचा पराभव झाला, क्यूबांत लोकसत्तेची प्रस्थापना झाली, मग मात्र अमेरिकेनें तात्काळ आपली भाषा बदलली. १९०१ सालीं प्लॅट पुरवणी काढण्यांत आली. (हीच पुरवणी क्यूबाच्या राज्यघटनेंत व पुढें १९०३ सालीं झालेल्या क्यूबा अमेरिकन तहनाम्यांत समाविष्ट करण्यांत आली.) ह्या पुरवणींत म्हणण्यांत आलें, "अमेरिकेनें क्यूबाचें स्वातंत्र्य राखण्यासाठीं अगर क्यूबां-तील जनतेच्या जीविताचें, मत्तेचें व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्या-साठीं क्यूबांत हस्तक्षेप करावा, त्याला क्यूबा सरकारची मान्यता आहे." १८९८ सालच्या अमेरिकेच्या गोड वचनांनीं क्यूबाचा अमेरिकन कबजांत जाण्याचा मार्ग आंखून ठेविला. क्यूबा अमेरिकन संरक्षित प्रदेश म्हणून थोड्याच दिवसांत ओळखला जाऊं लागला.

अमेरिकन नाविक दलाच्या संरक्षणाखालीं हवाना येथें क्यूबाचें स्वतंत्र सरकार निर्माण करण्यांत आलें. अर्थात् ह्या सरकारमध्यें अधिकाराच्या जागा स्वीकारण्यासाठीं आलेले लोक बहुधा नालायक व लांचखाऊ असत. क्यूबा सतत ३५ वर्षें अशा नियंत्रणाखालीं नांदत आला आहे. क्यूबांतील जनतेनें अमेरिकेच्या हातांतील ह्या सरकाराविरुद्ध क्वचित्

प्रसंगीं उठावणी करतांच अमेरिका कायदा व सुव्यवस्था याचें निमित्त करून तात्काळ हस्तक्षेप करी व तिला वटणीवर आणी. क्यूबावर अशा रीतीनें अप्रत्यक्ष सत्ता संपादन केल्यानंतर अमेरिकेनें तेथील साखरेच्या उत्पादनाच्या धंद्याची वाढ करण्याच्या दृष्टीनें खटपट चालू केली. आपल्या "अमेरिका हिस्पाना" ह्या पुस्तकांत वॉल्डो फ्रँक यासंबंधीं लिहितो– "मोठमोठ्या रकमा देऊन प्रथम जमिनी खरेदी करण्यांत येत. सबंध प्रांतच्या प्रांत आपल्या मालकीचा होईल एवढी जमीन पदरांत पडतांच त्या भागांत खाजगी रेल्वेरस्ता टाकण्यांत येई व आपल्या मालाची वाहतूक करण्याचा मक्ता एखाद्या अमेरिकन कंपनीला देण्यांत येई. यानंतर त्या विभागाची थोडीफार राहिलेली जमीन आर्थिक दृष्ट्या निराधार झाल्यानें अल्प किंमतींत खरेदी करण्यांत येई. क्यूबांतील बहुतेक सर्व साखरेच्या गिरण्यांचें आतां एकीकरण करण्यांत आलें आहे. रेल्वेरस्त्यांचा शेवट ज्याठिकाणीं असेल तेथेंच या गिरण्या ठेवण्यांत आल्या आहेत. क्यूबांतील पिकांची विविधता नष्ट करण्यांत आली आहे. क्यूबांतील शेतकऱ्यांचें, प्रथम शेतींतून उच्चाटन केल्यानंतर अमेरिकेनें क्यूबांतील मजुरांकडे दृष्टि वळविली. प्रथम क्यूबांतील मजुरांना सांस्कृतिक दर्जा मोठा होता. त्यांची राहणी खर्चाची होती. अमेरिकन मळेवाल्यांना स्वस्त मजूर पाहिजे होते. अमेरिकन मालकीच्या मळ्यांतील उसाची कापणी करण्यासाठीं हेटी व जमेका येथील हजारों निग्रो आणण्यांत आले. हे निग्रो अशिक्षित व गुलामवजा असल्यानें क्यूबांतील मूळच्या रहिवाश्यांशीं त्यांचा मिलाफ होणें कोणत्याच दृष्टीनें शक्य नव्हतें. त्यांना स्पॅनिश भाषाही बोलतां येत नसे व क्यूबांतील लोक त्यांच्याशीं संपर्कही ठेवण्यास तयार नसल्यानें त्यांना ती कधींकाळीं येईल अशी आशा करण्यासही जागा नव्हती. त्यांच्या वसाहती अगदीं घाण असत. वेतन अत्यंत कमी असल्यानें क्यूबांतील माल घेणें त्यांना शक्य नसे. साखर कारखानदार त्यांना कपडा व अन्न देत. स्वाभाविक हे पदार्थ अमेरिकेंतून आलेले असत. १९२० सालीं

क्यूबांतील पिकाऊ जमिनीपैकीं शेकडा ४० टक्के जमीन अमेरिकन भांडवलदारांच्या मालकीची होऊन बसली होती. उरलेल्या जमिनीवर अमेरिकन पेढ्यांचें नियंत्रण होतें. तेथील आयात निर्यात माल, किंमती, वाहतूक, वेतन वगैरे सर्व बाबींवर अमेरिकन पेढीवाल्यांनीं कब्जा केला होता. तद्देशीय मळेवाले अमेरिकन भांडवलशाहीच्या या आक्रमणानें अगदीं टेकीला आले होते. क्यूबांतील कोणतेंहि सरकार अमेरिकन भांडवलाशिवाय एक दिवसही टिकणें शक्य नसल्यानें त्यांना दाद मागण्यास कोठें जागाच राहिली नव्हती. क्यूबाचे कारखानदारींत रुपांतर होऊन तेथील जनतेवर या अमेरिकन कारखानदारीची गुलामगिरी लादली गेली होती.

क्यूबांतील अमेरिकन भांडवलानें क्यूबाला संपन्न बनविलें ही गोष्ट कांहीं फारशी खोटी नाहीं. उसापासून उत्पन्न होणाऱ्या साखरेच्या जागतिक उत्पादनाचा चौथा हिस्सा उत्पादन एकट्या क्यूबांत होत असे. १९२८ सालीं क्यूबांतील लोकांची संपत्ति जगांतील कोणत्याहि राष्ट्राच्या मानानें अधिक होती. क्यूबाची नैतिक व मानसिक वाढ मात्र खुंटलेली होती. आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण होण्याइतपत या बेटांतील खनिज व कृषि संपत्ति असूनहि क्यूबा बेट अमेरिकन मळेवाल्यांची वसाहत होऊन बसलें होतें. स्वतःची संस्कृति यामुळें क्यूबाला वाढवितां आली नाहीं. तीवर अमेरिकन संस्कृतीचें कलम झालें व तेंच वाढीला लागलें. हवानांतील सरकारी कचेरीसुद्धां वॉशिंग्टनच्या कचेरीबरहुकूम बांधण्यांत आली. क्यूबांतील एक वर्ग अत्यंत श्रीमान् आहे ही गोष्ट जितकी खरी आहे तितकीच दुसरा बहुसंख्य वर्ग दरिद्री आहे हीही खरी आहे. त्याला शेती नाहीं. निग्रोंच्या बरोबरीनें मजूरी करतां येत नाहीं.

१९२९ सालीं अमेरिकेच्या क्यूबाविषयक धोरणांत कांहीं शैथिल्य निर्माण होण्याची आशा दिसूं लागली. क्यूबाचे अमेरिकन वकील **गेगनहिम** यांनीं जाहीरपणानें १९०३ च्या प्लॅटपुरवणी तहाचा धिःकार केला. ते म्हणाले, "क्यूबाशीं तहाच्या वाटाघाटी करतांना क्यूबाला आपल्या प्रगती-

चा मार्ग चोखाळण्यास मुभा देण्यांत आली पाहिजे. त्यांनें चुका केल्या तरी तें स्वाभाविक आहे हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. क्यूबानें स्वतः चुका केल्या तरी चालतील. अमेरिकन सरकारनें त्या सुधारण्याच्या निमित्तानें तेथें हस्तक्षेप करून आपण तेंच करण्यापेक्षां पहिलीच गोष्ट अधिक श्रेयस्कर. क्यूबांतील अमेरिकन नागरिकांच्या रक्षणाच्या दृष्टीनें क्यूबाशीं आपले संबंध आंतरराष्ट्रीय कायद्याला बाध आणणारे नाहींत इतपतच असावेत."

१९३३ सालीं वॉशिंग्टनचें बाहुलें बनून क्यूबावर सुलतानशाही गाजविणार अध्यक्ष "मॅशॅडो" यांना हांकून देण्यांत आलें. व रूझवेल्टनीं क्यूबाशीं स्वतंत्र तहाच्या वाटाघाटी चालू केल्या. ह्या तहान्वयें क्यूबाच्या राजकारणांत ढवळाढवळ करण्याचें धारण अमेरिकेनें सोडून दिलें. पण क्यूबाची अमेरिकन भांडवलाची गुलामगिरी मात्र अद्यापही सुटली नाहीं. क्यूबावरील राजकीय वर्चस्व अमेरिकनें सोडले. कारण आतां दुसरीकडे अमेरिकेला साखरेची मिरासदारी मिळाली होती.

गेल्या महायुद्धांत (१९१४ १८) जर्मनी, झेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड इत्यादि देशांतील बीटच्या साखरचें उत्पादन घटल्यानें व युद्धमान राष्ट्रांना पुरेशी बीट साखर मिळेनाशीं झाल्यानें बहुतेक बड्या राष्ट्रांचें साखरेचें गिऱ्हाईक क्यूबाला मिळालें व त्याच्या आर्थिक भरभराटीला सीमा राहिली नाहीं. युद्धसमाप्तीनंतर वरील राष्ट्रांनीं एक राष्ट्रीय महत्त्वाचा धंदा म्हणून फिरून बीट साखरेच्या धंद्याचें पुनरुज्जीवन केलें. युरोपमध्यें बीटच्या साखरचा जम बसतांच क्यूबाचा धंदा गडगडला. वस्तुतः बीटपासून मिळणारी साखर व्यापारीदृष्ट्या उसाच्या साखरेशीं स्पर्धा करूं शकत नाहीं. पण राष्ट्रीय भावनेचा प्रकर्ष व राष्ट्रीय आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या कल्पनेचा उदय यामुळें क्यूबाची स्वस्त साखरही युरोपियन बाजारपेठेंत मार खाऊं लागली. राष्ट्रीय धंदा म्हणून सरकारी संरक्षण मिळाल्यानें युरोपांत बीटच्या साखरेला प्राधान्य येऊन बसलें व क्यूबाचे शेतकरी भिकेला लागण्याची पाळी आली. त्यांचीं पूर्वींचीं गिऱ्हाईकें साखरेसाठीं जास्त पैसा देण्यास तयार होतीं, पण क्यूबाची स्वस्त साखर घेण्यास तयार नव्हतीं. युरोपियन भांडवलशाही राष्ट्रीयत्वाच्या नांवाखालीं सामान्य जनतेला स्वस्त जिन्नस पैदा करूं देण्यास तयार नव्हती!

युद्धकालांत क्यूबाला आलेली भरभराट अशा रीतीनें नाहींशीं झाली. साखरेची किंमत घसरून पहिल्या किमतीच्या एकपंचमांशावर आली. क्यूबाचा शेतकरी तरीही कशीबशी तग धरून होता. पण क्यूबांत साखरेचे कारखाने काढून बसलेले परकीय कारखानदार निराळ्याच उद्योगांत होते. आतांपर्यंत लागवडीखालीं नसलेली जमीन लागवडीखालीं आणून उसाचे व साखरेचे जादा उत्पादन करून किमती घटवून फिरून गेलेल्या बाजारपेठा काबीज करण्याचा चंग त्यांनीं बांधला होता. नव्या नव्या जमिनी भराभर लागवडीखालीं आणण्यास शेतकऱ्यांना उत्तेजन दिलें जात होतें. इकडे युरोपांत दुसरेंच कारस्थान चालू होतें. राष्ट्रीयत्त्वाचें नांवाखालीं बीट साखरवाले सरकारी संरक्षण संपादन करून बसले होते. बीटच्या साखरेचे उत्पादन वाढविण्याची कोशीस करून त्यांनीं १९२५ सालीं युरोपांतील बीटच्या साखरेचें उत्पादन कळसाला नेऊन भिडविलें. क्यूबाची साखर फिरून पडून राहिली. युरापियन कारखाने तिला युरोपाच्या बाजारपेठेंत तसूभर जागाही मिळूं देण्यास तयार नव्हते. किमती आणखी तिसऱ्या हिश्शानें घटल्या; तशांतच १९२९ सालीं निसर्गानें क्यूबावर मेहेरनजर केली! या सालीं हवामान इतकें अनुकूल झाले कीं उसाच्या पिकानें पूर्वींचे सारे उच्चांक मोडले! पीक चांगलें आल्यानें आर्थिक अधःपात हा भांडवलशाही युगांतील विशेष चमत्कार क्यूबाला अनुभवावयास मिळाला. पीक चांगलें आलें पण भाव नाहीं. या सालीं क्यूबाचा शेतकरी सफा बुडाला. त्याचा ऊस खपल्याखेरीज जीवनोपयोगी एकही वस्तू तो खरेदी करूं शकत नाहीं, शेतांत उसाखेरीज पीक नाहीं, देशांत दुसरा उद्योगधंदा नाहीं, साखर पडून असल्यानें कारखानदार त्याचा ऊस घेण्यास तयार नाहीं अशी चमत्कारिक परिस्थिति क्यूबांत निर्माण झाली. साखर व ऊस हा क्यूबाच्या आर्थिक जीवनाचा खरा आधार अशा रीतीनें डळमळल्यामुळें क्यूबाचा शेतकरी अक्षरशः ठार झाला. निर्मितीवर निर्बंध घालून साखरेच्या किमतींत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न क्यूबानें करून

पाहिला. या कामीं जाव्हाचे भांडवलवालेही सहभागी झाले. साखरेचें उत्पादन करणारे आणखीही कांहीं देश या योजनेंत सामील होऊं लागले. पण इंग्लंड व अमेरिका हीं दोन बडीं राष्ट्रें आपापल्या मालकीच्या प्रदेशांत साखरेला संरक्षण देऊन साखर निर्माण करू लागल्यानें क्यूबा–जाव्हाचे हे प्रयत्न यशस्वी होऊं शकले नाहींत. या दोन प्रदेशांनीं आपलें उत्पादन २/३ वर आणूनही चार वर्षांत त्यांच्याकडे पडून असलेल्या ७० लाख टन साखरेपैकीं फक्त १४ लाख टन साखर हलली व बाकीची ५६ लाख टन तशीच पडून राहिली. यांवरून या दोन बेटांचें साखरेचें उत्पादन किती प्रचंड असेल याची कल्पना येण्यास हरकत नाहीं.

स्वदेशी साखरच फक्त वापरावयाची; मग ती कितीही महाग पडली तरी हरकत नाहीं असें धोरण बऱ्याच राष्ट्रांकडून स्वीकारलें गेल्यामुळें साखरेच्या भावाचें स्थैर्य संपूर्णतः नष्ट झालें. खुद्द इंग्लंड दुप्पट दरानें पडणारी बीट साखर निर्माण करून वापरीत होतें, पण क्यूबाची साखर घेण्यास तें तयार नव्हतें. ऑस्ट्रेलिया व दक्षिण आफ्रिका हे ब्रिटिश साम्राज्यांतील प्रदेश उसापासून साखर तयार करूं शकतात व तिचा कांहीं भाग ते इंग्लंडलाही पण देऊं शकतात. पण क्यूबाचें मानानें ही साखर-ही सरासरी दुपटीनें महाग पडते. साम्राज्यांतील देशांना वाव देण्याचें इंग्लंडचें धोरण असल्यानें या महागाईकडे स्वाभाविकच दुर्लक्ष करण्यांत येते. युद्धपूर्व कालांत इंग्लंड साम्राज्यांतील साखर क्वार्टरला ८ शिलिंग या भावानें घेई; पण क्यूबाची ४ शिलिंग भावाची साखर नाकारण्यांत येई. जनतेच्या खिशाला कात्री लावून आपले भांडवलदार पोसण्यापलीकडे इंग्लिश सरकारच्या या धोरणाचा दुसरा काय अर्थ असणार? पोर्टोरिको, फिलिपाईन अगर हवाई या अमेरिकन नियंत्रित प्रदेशांमध्यें तयार झालेली साखर अमेरिका दीडपट महागाईनें घेते, याचा अर्थ तरी काय? आधुनिक युगानें बहुजन समाजाला उपलब्ध करून दिलेली सुबत्ता कांहीं विशिष्ट वर्गाच्या नफेबाजीसाठीं समाजाला लाभू न देणं व या कामीं 'सरकार' संस्थेनें भांडवलशाहीशीं संगनमत करणें हा केवढा मोठा जनताद्रोह आहे?

क्यूबाला आपलें उत्पादन आखडतें घेण्याखेरीज गत्यंतरच राहिलें नाहीं. नवीन लागवडीखालीं आणलेली हजारों एकर जमीन फिरून पडीक करून टाकण्यापलीकडे उपाय राहिला नाहीं. योग्य मजुरांची जोड क्यूबाला मिळाल्यास मानवी जीवनाला अत्यंत उपयुक्त असा हा पदार्थ अत्यंत स्वस्त दरांत क्यूबा जगाला पुरवूं शकेल. पण सध्याच्या जगाची राजकीय व आर्थिक घडण संपूर्ण बदलली गेली तरच ही गोष्ट शक्य आहे. चालू परिस्थितींतसुद्धा इंग्लंड, अमेरिका व युरोपचा बराचसा भाग यांना क्यूबा साखर पुरवूं शकेल. नैसर्गिकरीत्या अनुकूल परिस्थितींत असलेल्या ज्या प्रदेशांकडून जें कार्य होणें शक्य असेल त्यांना तें करूं न देतां आपली तुंबडी भरण्यासाठीं ओढून ताणून उत्पादन करण्यानें बहुजन समाजाचें नुकसान होतें. राष्ट्रीयत्वाच्या नांवाखालीं हे उपद्व्याप करून भांडवलदार वर्ग आपलें कार्य साधीत असतो व बहुजन समाजाच्या स्वास्थ्याचा बळी घेत असतो. आर्थिक क्षेत्रांत शिरलेल्या राष्ट्रीयवादाचे उच्चाटन झाल्याखेरीज बहुजन समाजाला नैसर्गिक सुखसाधनें विपुल प्रमाणांत मिळणें अशक्यच आहे.

राष्ट्रीय अर्थवादामुळें क्यूबावर आपत्ति आली, पण त्या प्रमाणांत अमेरिका व इंग्लंड यांच्या साम्राज्यांत साखर तयार करणाऱ्या प्रदेशांना आर्थिक स्वास्थ्य लाभलें म्हणावें तर तेंही नाहीं. अमेरिकन साम्राज्यांतील पोर्टोरिका बेटांची स्थिति या दृष्टीनें विचारांत घेण्याजोगी आहे. वेस्ट इंडीज द्वीप समूहांतील हें बेट अमेरिकेच्या ताब्यांत येतांच, अमेरिकन साखर कंपन्यांनीं तेथील मूळच्या जमीनदारांकडून किनाऱ्यालगतच्या साऱ्या जमिनी सक्तीच्या खुशीनें विकत घेऊन आपल्या मालकीच्या केल्या व पूर्वीच्या सर्व जमीनदारांना असंतुष्ट केलें. कित्येकांना भिकेला लावलें. अमेरिकन कंपन्यांच्या मालकीच्या शेतांत त्यांनीं राबावें, उत्पादन करावें व या श्रमांतून निर्माण होणारी संपत्ति अमेरिकन कंपन्यांच्या भागीदारांनीं

खिशांत घालावी असा मामला सुरू झाला. एकाकाळचे मालक मजूर झाले, व चालू काळचे मालक जमिनीचें दर्शनही न घेतां परस्पर बंगल्यांत बसून पैसे घेऊं लागले. स्वाभाविकच पोर्टोरिकोंत असंतोष वाढू लागला. शेवटीं अमेरिकन सरकारनें दयावंत होऊन तद्देशीय लोकांना अल्पप्रमाणांत कां होईना पण फिरून शेती खरेदी करण्याची मुभा दिली; पण ती देतांना एक दक्षता घेतली. ऊस निर्माण करणारी जमीन तेवढी नेमकी या सवलतीमधून वगळण्यांत आली. डोंगराळ दड्ड जमीन कीं, कोणी फुकटही घेणार नाहीं, ती जमीन अमेरिकन सरकार पोर्टोरिकोंतील जनतेस विकण्यास केव्हांही तयार होतें. ज्या जमिनींतून पोटापुरतें अन्नही निर्माण होण्याची वानवा, अशी जमीन घेण्यास पोर्टोरिकन जनता कशी तयार होणार ? जमीन विकत घेण्याची मुभा असून नसल्याप्रमाणेंच होती. या प्रदेशांत निर्माण होणाऱ्या साखरेला संरक्षण देण्यासाठीं अमेरिकन सरकारनें इतर साखरविरुद्ध संरक्षक जकात बसविल्यानें येथील अमेरिकन साखर कंपन्यांचे खिसे स्वाभाविकच गरमागरम झाले; पोर्टोरिकोंतील मूळची जनता मात्र गुलाम बनून हकनाक मेली. भांडवलशाही कायद्यामुळें पोर्टोरिकोंतील जनतेला आलेली दैना आज कित्येक राष्ट्रांच्या नशिबीं आली आहे. निसर्ग संपत्तीचा योग्य उपभोग बहुजन समाजाला मिळू न देणें हा तर भांडवलशाहीचा पाया. नफेबाजीसाठीं होणारें उत्पादन मानवांच्या श्रमांचा अपरिहार तर करतेंच पण त्याला पोटभर खाऊंही देत नाहीं.

हिंदुस्तान साखर निर्माण करणाऱ्या देशांत अग्रणी आहे आणि हा धंदाही पण बऱ्याच अंशानें हिंदी भांडवलदारांचे हातीं आहे. परंतु हिंदुस्तानची साखरेची गरजही मोठी असल्यानें साखरेची निर्यात अशी हिंदुस्तान आतांपर्यंत करूं शकत नव्हता. याशिवाय हिंदी कारखानदारांना अलकोहोल-सारखे पदार्थ तयार करण्याची सर्रास मुभा नसल्यानें ही साखर म्हणावी तशी स्वस्तही पडत नसे. आतां युद्धोत्तर कालांत मात्र या धंद्याला हिंदुस्तानांत बराच मोठा वाव राहीलसें दिसतें. जगांतील देशांच्या साखरेच्या

उत्पादनाची साधारण कल्पना पुढील नकाशावरून व आकड्यावरून येण्यास हरकत नाहीं.

साखरेनंतर या प्रदेशांतील व्यापारी दृष्ट्या महत्त्वाचा जिन्नस म्हणजे कोको होय. कोकोच्या झाडाच्या फळांतील बियापासून हा पदार्थ तयार होतो. विषुववृत्तीय अमेरिकन प्रदेशांत हें झाड प्रामुख्यानें तयार होतें. मूलतः या विभागांतीलच हें झाड आहे. ब्राझीलमधील बोहीमा संस्थान कोकोच्या लागवडीबद्दल प्रसिद्ध आहे. आफ्रिकेमधील गोल्ड कोस्ट कॉलनी हा प्रदेशही कोकोच्या लागवडींत हल्लीं बराच पुढारलेला आहे. पूर्वीच्या टोगो व कामेरून या जर्मन वसाहती इंग्लंडनें हस्तगत करून कोकोच्या व्यापाराचा बराच मोठा भाग हस्तगत केला आहे. अमेरिकेच्या खालोखाल जर्मन जनता कोकोची चहाती असल्यानें व नेमका हाच पदार्थ ब्रिटिश भांडवलशाहीनें गिळंकृत केल्यानें जर्मन भांडवलदारांचा जळफळाट झाला असल्यास आश्चर्य नाहीं.

जगाच्या कोकोच्या उत्पादनापैकीं $\frac{2}{3}$ उत्पादन एकट्या आफ्रिकेंत होतें व हें उत्पादन जगांतील तीन प्रमुख साम्राज्यवादी राष्ट्रांत विभागलें गेलें आहे. इंग्लंड, अमेरिका व पोर्तुगाल हीं तीं राष्ट्रें होत! कोकोचा मुलूख विषुववृत्तावर असल्यानें तेथें राबणें गोऱ्या चामडीला शक्य नाहीं. अर्थात् राबणुकीचा मक्ता स्वाभाविकच निग्रो लोकांकडे येतो. कोकोच्या उत्पादनाचें पायांत त्यांना अनेक वेळां यमयातना सहन कराव्या लागतात, युरोपियन राष्ट्रांची गळेकापू स्पर्धा या निग्रोंची हाडें पुरेपुर चिंबवून काढते.

पोर्तुगीज वसाहतीपैकीं सॅनथोम, व प्रिन्सीपी येथील कोकोच्या लागवडींत निग्रोवर होणारे अत्याचार आतां जगजाहीर झाले आहेत. येथें लागणाऱ्या सर्व मजुरांची भरती पश्चिम आफ्रिकेमधून केली जाते. हजारों निग्रो मेंढराप्रमाणें जहाजांत भरून एकदा येथें आणून टाकले कीं, फिरून त्यांना निसटून जातां येऊ नये म्हणून कडेकोट बंदोबस्त केला जातो.

त्यांना इतक्या बिकट तऱ्हेनें राबविण्यांत येते कीं, दरसाल हजारीं १०० या प्रमाणांत ते मृत्युमुखीं पडतात; येथील मजुरांच्या गाऱ्हाण्यांची रडकथा युरोप व अमेरिकेंतही पसरूं लागली व त्यामुळें या यमपुरींत तयार होणाऱ्या कोकोवर युरोप अमेरिकेनें बहिष्कार घातला. या बहिष्काराचा थोडाफार परिणाम होऊन पोर्तुगीज भांडवलवाल्यांनीं आपलें क्रौर्य थोडेंफार मर्यादेंत आणल्याचें जाहीर केलें. पण येथील मजुरांच्या गुलामगिरींत फारशी सुधारणा झाल्याचें अद्यापीही ऐकिवात नाहीं.

विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेश सोडून थोडेसें उत्तरेला अगर दक्षिणेला सरकतांच सॉव्हाना या नांवानें ओळखला जाणारा गवताळ प्रदेश लागतो. हा प्रदेश कॉफीचें उगमस्थान आहे. चहा, कॉफी व कोको या तीन पेयांत व्यापारी दृष्ट्या कॉफीला अग्रस्थान आहे. सॉव्हाना विभागांतील सुमारें २ ते ६ हजार फूट उंचीच्या प्रदेशांत कॉफीचे उत्पादन उत्तम प्रकारें होतें. येथें उष्णतामान व पाऊस खुद्द विषुववृत्तीय प्रदेशाचें मानानें कमी असतो व ही हवा कॉफीला मानवते.

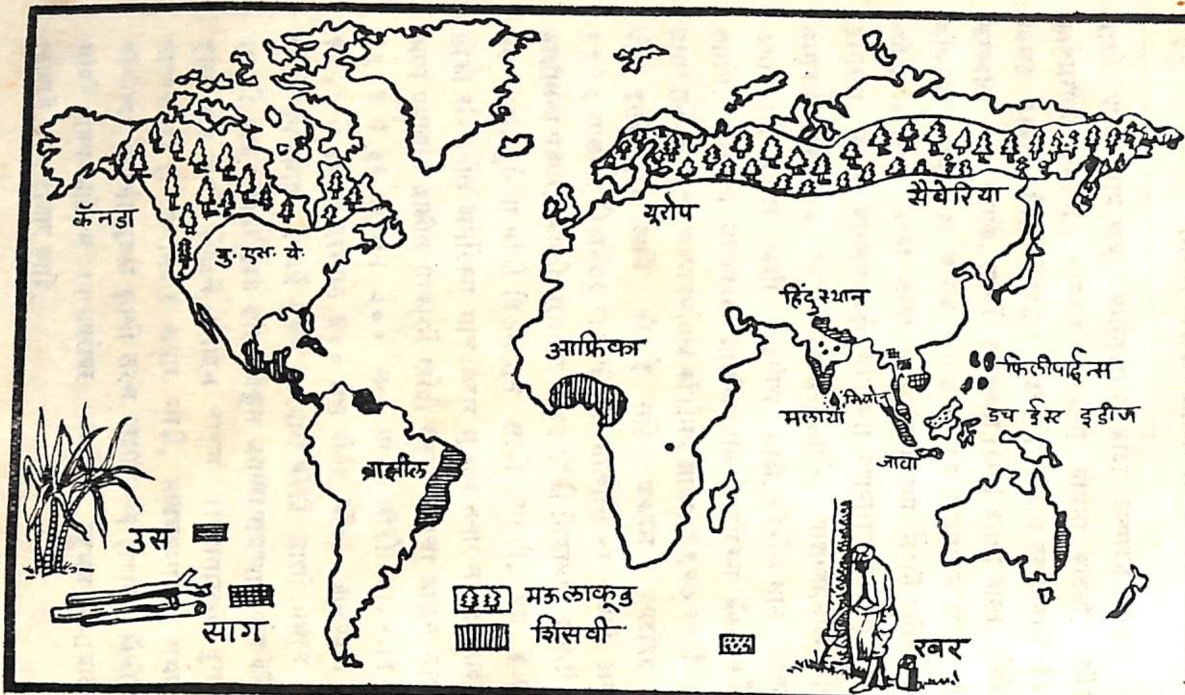
कॉफीच्या जागतिक उत्पादनाचा $\frac{3}{4}$ भाग एकट्या ब्राझीलमध्यें निर्माण होतो. ब्राझीलच्या दक्षिणेकडील पठाराचे प्रदेशांत कॉफीची लागवड फारच मोठ्या प्रमाणांत होते. अलीकडे कॉफीच्या उत्पादनावरील ब्राझीलचें वर्चस्व थोडेंफार कमी झालें असून ब्राझीलचें उत्पादन ७५ वरून ६२ टक्क्यावर आलें आहे. क्यूबाच्या आर्थिक जीवनांत साखरेला जें स्थान तेंच कॉफीला ब्राझीलचें जीवनांत आहे. इतर राष्ट्रांच्या आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या धोरणामुळें क्यूबाला दुर्दिन आले तर ब्राझीलला जादा उत्पादनामुळें आले.

कॉफीच्या लागवडीबाबत पूर्वीपासूनच ब्राझीलमध्यें एकसूत्रीपणाचा अभाव आहे. लागवडीचे मालक या धंद्यांतील फायद्याचे सर्वस्वी धनी असत. ते दूर कोठेंतरी शहरांतून राहात व लागवडींत तद्देशीय

लोकांना मुकादमामार्फत राबवून घेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत गुलामांकरवीच मजुरी करवून घेण्यांत येत असे. सध्या मजुरीची अस्तित्वांत असलेली पद्धति "कोलनो" या प्रतिष्ठित नांवानें ओळखली जाते. या पद्धतीप्रमाणें जमिनीचे विभाग करून मजुरांना वाटून देण्यांत येतात. जमिनीची मशागत, लागवड, इत्यादि बाबतची सर्व जबाबदारी त्या कामगारांवर असते, जमिनीचा मालकी हक्क मात्र त्यांना कधींच देण्यांत येत नाहीं. नफ्यांत हिस्सा असत नाहीं. पिकाच्या प्रमाणांत त्यांना अल्पसें वेतन देण्यांत येतें व तें इतकें अपुरें असतें कीं, त्यांतून त्यांचा चरितार्थही धड चालूं शकत नाहीं. जागेवर नसलेला जमिनदार सदा सर्वकाळ सरकारशीं संगनमत करून आपल्या धंद्याला कोणीकडून कां होईना चलती कशी मिळेल हें पहात असतो. ब्राझीलमधील बहुजन समाजाचें हित त्याच्या डाळ्यापुढें कधींच नसतें. कॉफीचा व्यापार जास्तांत जास्त किफायतशीर होऊन आपले खिसे कसें भरतां येतील इकडे त्याचें सर्व लक्ष असतें.

कॉफीचें झाड मोठें लहरी आहे. त्याच्या या लहरीपणापासून आपल्याला धोका बसू नये म्हणून कॉफी मळेवाल्यांनीं काढलेली युक्ति नमूद करण्याजोगी आहे. भांडवलदार वर्ग आपल्या नफ्याचे बाबतींत किती दक्ष राहतो याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे. कॉफीचें पीक दरसाल बदलत असते. एकाच लागवडींतील कॉफीचें उत्पादन कधींही ठराविक असत नाहीं. एक साल भरपेट पीक येतांच झाड निसत्व होते व लगेच दुसऱ्या सालीं पीक निम्यावर येते. नंतर फिरून सर्वसाधारण पीकसाल येण्यास क्रमाक्रमानें सुरवात होते व कांहीं कालानंतर फिरून भरपेट पिकाचें साल येतें. कॉफीच्या पिकाचें हें चक्र सतत याच क्रमानें फिरत असतें. भरपूर पिकाचें साल येतांच बाजारांत कॉफीची लयलूट होते, किमती पडतात, व लागवडीच्या धन्याला व्हावा तसा नफा होत नाहीं. निसर्गाची कृपा पर्यायानें त्याला अवकृपाच

वाटते. याला उपाय म्हणून जमीनदारांनीं जादा उत्पादन पाडून ठेऊन कृत्रिमरीत्या किमती सावरून धरण्याची योजना काढली. कॉफीची किंमत ठरवून, तिला चिकटून राहण्याचे दृष्टीनें उत्पादनाचें नियंत्रण करण्यांत येऊं लागलें. त्यांनीं ठरविलेली किंमत इतकी जास्त होती कीं, कॉफीची लागवड हा धनिक बनण्याचा एक राजमार्गच होऊन बसला. लगेच कॉफीच्या नव्या नव्या लागवडी मोठ्या नेटानें अस्तित्वांत येऊं लागल्या. मूळचे लागवडदारही कॉफीच्या व्यापारांत झालेला नफा नव्या लागवडी अस्तित्वांत आणण्यासाठीं खर्चू लागले. ब्राझीलमधील कॉफीच्या उत्पादनाला मर्यादा अशी राहिलीच नाहीं. कॉफीचे साठे होऊन पडूं लागले. साठ्यांचे तारणावर ब्राझीलमधील अमेरिकन बँका कर्जें देऊं लागल्यानें ब्राझील अल्पावधींतच कॉफीमय झाला. १९२७ सालीं कॉफीचें पीक इतकें सुंदर आलें कीं, हे साठे एकदम दुपटीवर गेले. १९२९ सालच्या पिकानंतर या कॉफीच्या साठ्यांचें काय करावें असा प्रश्न ब्राझीलला पडला. किंमती भरमसाट पाडून कॉफी निकालांत काढली असती तर अलम दुनिया कॉफी पिऊन तृप्त झाली असती. पण हें करण्यास कॉफी राज्यातील अमेरिकन भांडवलदार मुळींच तयार नव्हते. जादा कॉफी अल्प प्रमाणांत ब्राझील सरकारनें खरेदी करून तिचा जाळून नाश केला. १९३३ ते ३६ दरम्यान ३०० लक्ष पोतीं कॉफी जाळण्यांत आली. १९४२ ते ४५ चे दरम्यान ६०० लक्ष पोतीं कॉफी जाळण्यांत आली. म्हणजे सर्व जगाला ४ वर्षें पुरून उरणारी कॉफी ब्राझीलमधील भांडवलदारांनीं जाळून टाकली. पण स्वस्त विकून जगाला पाजण्याचें पाप केलें नाहीं ! दुसरी गोष्ट म्हणजे कॉफीचें उत्पादन टाकून कापसासारखीं दुसरीं पिकें काढण्यासही हा जमीनदार तयार नाहीं. भांडवलशाही अर्थशास्त्रांतून कॉफीच्या धंद्याची सुटका झाली तरच ब्राझीलमध्यें होणारा कॉफीचा नाश थांबणें शक्य आहे; व त्याचबरोबर जगांतील बहुजन समाजालाही ती चाखणें शक्य होणार आहे.

वनस्पति–जन्य संपत्तीची जगावरील विभागणी.

कॉफीचें झाड मूळचें दक्षिण अमेरिकेंतील आहे हें वर नमूद केलेंच आहे. पण कित्येकांच्या मतें अबिसोनिया ही कॉफीची जन्मभूमि आहे. हिंदुस्तान, सिलोन, ईस्ट इंडीज या भागांत कॉफीची माहिती होण्यास पोर्तुगीज व्यापारी खरे कारणीभूत झाले. ब्रिटिश साम्राज्यांतील केनीयांत उत्पन्न होणारी कॉफी अत्यंत उत्कृष्ट समजली जाते. हलक्या दर्जाच्या कॉफीला स्वाद आणण्यासाठीं तींत ही कॉफी अल्प प्रमाणांत मिसळण्यांत येते. कोकोप्रमाणेंच कॉफीलाही अमेरिकेंत फार मोठ्या प्रमाणांत खप आहे. कॉफी तयार करण्याच्या विशेष पद्धतींत अमेरिकनांचा हातखंडा आहे. त्यांचें तें आवडतें पेय आहे.

ऊष्ण कटिबंधांतील साखर उसापासून मिळतें तर मध्य कटिबंधांतील साखर बीटपासून मिळते.

जगांतील साखरेच्या उत्पादनाचा अनुक्रम पुढीलप्रमाणें आहे.

१	हिंदुस्तान	९ लक्ष टन	[उसापासून]
२	क्यूबा	६ ,, ,,	,, ,,
३	रशिया	३॥ ,, ,,	[बीटपासून]
४	जर्मनी	३ ,, ,,	,, ,,
५	अमेरिका	२॥ ,, ,,	[ऊस + बीट]
६	फोर्मोसा	२। ,, ,,	[उसापासून]
७	फिलीपाईन्स	२ ,, ,,	[,, ,,]
८	हवाई	२ ,, ,,	[,, ,,]
९	ब्राझील	} १॥। ,, ,,	[,, ,,]
१०	पोर्टोरिको		
११	आस्ट्रेलिया	१॥ ,, ,,	[,, ,,]
१२	झेकोस्लोव्हाकिया	१॥ ,, ,,	[,, ,,]
१३	जाव्हा [ईस्ट इंडीज]	१॥ ,, ,,	[,, ,,]

एके काळीं जगांत सर्वतोमुखीं असलेलें जाव्हा आतां साखरेच्या उत्पादनांत शेवटीं येऊन बसलें आहे. आर्थिक स्वयंपूर्णतेकडे जगांतील राष्ट्रांचें कसें लक्ष लागलें आहे हें यावरून दिसून येणार आहे. हिंदुस्थानचें उत्पादन जरी अव्वल दर्जाचें असलें तरी तेथून निर्यात मात्र होत नाहीं. कारण हिंदुस्थानची साखरेची गरजही तितकीच मोठी आहे.

कोकोला युरोपमध्यें पुष्कळच प्राधान्य आहे. चॉकोलेटचे बहुविध प्रकार कोकोपासून तयार होत असल्यानें जागतिक व्यापारांतील प्रमुख पदार्थांत कोकोचा समावेश होतो. प्रथम दक्षिण अमेरिका व आफ्रिका येथील कोको उत्पादकांमध्यें चांगलीच स्पर्धा चाले. आतां गोल्डकोस्ट व नायजीरिया येथील इंग्लिश कोको उत्पादकांनीं हा धंदा बराचसा काबीज केला आहे. कॅमेरून [आफ्रिका] व स्पॅनिश गिनी [आफ्रिका] येथेंही कोकोचें उत्पादन होतें. कोकोचें सर्वांत बडें गिऱ्हाईक म्हणजे अमेरिका होय. जागतिक उत्पादनाचा ४० टक्के भाग एकट्या अमेरिकेला लागतो. व त्याचा पुरवठा दक्षिण अमेरिकेतून होऊं शकतो. चॉकोलेट अगर कोको यांचा आशिया खंडांत मात्र फारसा खप नाहीं.

कोकोचें उत्पादन

गोल्डकोस्ट– [आफ्रिका–ब्रिटिश]	६८६७० टन.
ब्राझिल– [दक्षिण अमेरिका]	२७५०० टन.
नायजीरिया [आफ्रिका–ब्रिटिश]	१७३८० टन.
पश्चिम आफ्रिका [फ्रेंच]	१३००० टन.
फ्रेंच कामेरून [आफ्रिका]	६१७५ टन.

याशिवाय त्रिनिदाद [आफ्रिका], युक्डोर [दक्षिण अमेरिका] वगैरे प्रदेशांतून अल्पस्वल्प प्रमाणांत कोको निर्माण होतो.

कॉफी

जागतिक उत्पादनापैकीं ६२ टक्के कॉफी एकट्या ब्राझिलमध्यें निर्माण होते. याशिवाय दक्षिण अमेरिकेंतील कोलंबिया हें संस्थान, ईस्ट इंडीज बेटें

[जावा–सुमात्रा] आफ्रिका, अरबस्तान, हिंदुस्तान इत्यादि प्रदेशही कॉफीचें उत्पादन करतात. १९३६ सालीं अमेरिकन कॉफी उत्पादकांची एक सभा भरून आशिया व आफ्रिका येथील कॉफी उत्पादन कसें हाणून पाडावें याची चर्चा झाली. ब्राझिलनें जागतिक कॉफी पुरवठ्याचा मक्ता संपादन करावा म्हणून त्यांची सारी धडपड !

कॉफीचें उत्पादन

ब्राझिल—	५९०५० टन	द. अमेरिका
कोलंबिया—	५३७५० टन	द. अमेरिका
ईस्ट इंडीज बेटें व हिंदुस्तान	२७५०० टन	
आफ्रिका	१२५०० टन	

★

३

विषुववृत्तापासून ध्रुव प्रदेशाकडे सरकतांना लागणाऱ्या प्रदेशांची पाहणी करत आपण मध्यकटिबंधापर्यंत आलों. चालू युगांतील भांडवलशाही राष्ट्रांचा गट याच कटिबंधांत पहावयास मिळतो. या कटिबंधाचा दक्षिण गोलार्धांत मोडणारा बहुतेक सर्व भाग जलमयच असल्यानें उत्तर गोलार्धांतील या प्रदेशाचा विचार काय तो आवश्यक आहे. या पट्यांतील सर्वच प्रदेशांचें हवामान एकाच नमुन्याचें आहे असें नाहीं. उष्णतामान, पाऊस वगैरे बाबतींत अक्षांशानुरूप थोडा फार बदल या विभागांत ठिकठिकाणीं पहावयास मिळतो. दुय्यम विषुववृत्तीय प्रदेशांत ज्याप्रमाणें थोड्या फार फरकानें हवामानाचे बदल दृष्टीला पडतात तोच प्रकार कांहीं अंशानें याही विभागांत दृष्टोत्पत्तीला येतो. मनुष्याला लागणारें अन्न व कापड यांना आवश्यक अशा वस्तूंच्या निर्मितीबाबत मात्र या कटिबंधांतील सर्व प्रदेशांची एकवाक्यता आहे.

या विभागांतील मानवाचें मुख्य अन्न म्हणजे गहूं होय ! जागतिक पिकांत तांदुळाइतकेंच, किंबहुना काटाभर अधिक महत्त्व गव्हाला आहे. या कटिबंधांतील प्रत्येक प्रदेशांत गहूं प्रामुख्यानें खाल्ला जातो. ज्या ठिकाणीं प्रदीर्घ हिवाळा आहे असे कांहीं प्रदेश सोडल्यास प्रत्येक देशांत तो कमी-अधिक प्रमाणांत निर्माण होतो. पोलंडसारख्या कांहीं प्रदेशांत राय नांवाचें गव्हाच्या जातीचें पण किंचित हलक्या दर्जाचें धान्य खाल्लें जातें, पण त्याला कारण पोलंडचें दारिद्र्य ! तांदूळ निर्माण करणारा हिंदी शेतकरी ज्याप्रमाणें घरीं नाचणी खातो त्यांतलाच हा प्रकार आहे. युरोपियन धनिकांनीं निर्माण

केलेल्या विषमतेचा तो परिणाम आहे. पोलंडमधील धनिक गहूंच खातात पण राबणाऱ्या गरिबांच्या वाट्याला मात्र राय येतां !

अमेरिका खंडाचा शोध लागण्यापूर्वी बहुतेक सर्व युरोपियन राष्ट्रें आपणास लागणाऱ्या गव्हाचें उत्पादन करीत. एकाद्या राष्ट्रास गहूं कमी पडल्यास त्याचा पुरवठा शेजारच्या दुसऱ्या एकाद्या राष्ट्राकडून होऊं शके. पण अमेरिकेच्या वसाहतीमुळें, उत्तर अलबर्टापासून उत्तर टेक्ससपर्यंत विस्तारलेलें असें एक प्रचंड गव्हाचें शेतच युरोपियन राष्ट्रांना उपलब्ध झालें. एकोणिसाव्या शतकांत युरोपियन जनतेनें शेती सोडून कारखानदारींत धांव घेतल्यानें तर या प्रचंड प्रदेशांतलि गव्हाचें उत्पादन हा एकच अन्नाचा आधार तिला राहिला, व या प्रदेशांत गव्हाचें उत्पादन कसून करण्यास सुरवात झाली. अल्पसा पाऊस, किंचित उबदार उन्हाळा व कोरडी थंड हिवाळी हवा यामुळें या प्रदेशांतील गव्हाचें उत्पादन खात्रीलायक ! युरोपियन हवेची अस्थिरता येथें नसल्यानें पीक बुडण्याची भीति या प्रदेशाला नाहीं ! कोठें झाड ना झुडूप ! हजारों मैल विस्तारलेली एकजात सपाट शेत जमीन ! यांत्रिक शेती साधनांची उपलब्धता ! सर्व युरोपियन राष्ट्रांना गहूं पुरविण्याचा मक्ता एकट्या अमेरिकेनें घेतल्यास मुळींच आश्चर्य नाहीं. अमेरिकेंतील या गव्हाचे प्रदेशास 'प्रेरीज' असें म्हणतात.

प्रथम प्रथम, कापसाप्रमाणेंच गव्हाच्या शेतीवरही वसाहतवाल्यांनीं कांहींच निर्बंध घातले नाहींत. ते जमीन निकस होईपर्यंत पिकें काढीत, तिची जाळपोळ करीत, जमीन नापीक झाली कीं पुढें जात व दुसऱ्या जमिनीवर शेती सुरू करीत. अठराव्या शतकाच्या अखेरीच्या आंतच न्यूझीलंडच्या विभागांतील शेती त्यांनीं भिकेला लावली. उत्तरेकडील संस्थानांतून हा प्रकार तर अद्यापही चालू आहे. डॅकोटा, मिनोस्टा, वगैरे संस्थानांतील शेतकरी शेती उजाड करीत करीत कानडांत घुसूं लागले आहेत. जुनी शेती बाद करून नवी हुडकण्याचा हा क्रम असाच या गतीनें

चालू राहिल्यास सर्व शेतजमीन खराब होऊन जाण्यास फारसा वेळ लागणार नाहीं.

गव्हाच्या बाबतींत अमेरिकेला मिळालेलें प्राधान्य फार काळ टिकूं शकलें नाहीं. विसाव्या शतकांत सुरूं झालेल्या स्पर्धेमुळें गहूं मोठ्या प्रमाणांत निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रांत आणीबाणीची परिस्थिति निर्माण झाली. अमेरिकेच्या बाजारांतील गव्हाचें प्रस्थ ब्रिटिश साम्राज्यांतील आस्ट्रेलिया व कॅनडा या दोन प्रदेशांनीं मोडून काढलें. कॅनडाचे अलबर्टा, सस्कॅचिव्हान व मॅनिटोबा हे तीन जिल्हे गव्हाची प्रचंड प्रमाणांत निर्यात करूं लागल्यानें अमेरिकेचें गिऱ्हाईक बुडालें. वस्ती थोडी, शेती विपुल व हवामानाची संपूर्ण अनुकूलता. यामुळें कॅनडाचें उत्पादन ज्या प्रमाणांत वाढलें त्या प्रमाणांत शोषण मुळींच वाढलें नाहीं, व कॅनडांत निर्यातीसाठीं विपुल गहू शिल्लक राहूं लागला. साम्राज्यांतील प्रदेशांना प्राधान्य देण्याचें धोरण इंग्लंडनें चालू केल्यामुळें इतकें दिवस अमेरिकेला मिळणारें इंग्लंडचें बडें गिऱ्हाइकही कॅनडाला मिळालें. युरोपियन राष्ट्रांत गव्हाची मोठ्या प्रमाणांत आयात करणारें इंग्लंड हें एकच राष्ट्र आहे. इंग्लंडइतकी आयात युरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याच राष्ट्राची नाहीं. इंग्लंडचें गिऱ्हाईक अशा रीतीनें नाहींसें झाल्यामुळें अमेरिकन गव्हाच्या शेतीवर बराच परिणाम झाला. कापसाप्रमाणें गहूंही पडून राहू लागल्यामुळें शेतकऱ्यांची स्थिति खालावली, व गव्हाचा नाश करण्याची पाळी अमेरिकन सरकारवर आली. जगांतील बहुजन समाजाला हा गहू अल्प किमतींत पुरविण्याचें सत्कृत्य अमेरिका करूं शकली नाहीं हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

विषुववृत्ताच्या दक्षिणेस अर्जेंटिना (दक्षिण अमेरिका) व आस्ट्रेलिया हें दोन भूमिभाग आतां गव्हाच्या उत्पादनांत पुढें आले आहेत. या प्रदेशांनाही वरीलप्रमाणेंच निसर्गाची अनुकूलता आहे. पश्चिम युरोप हें एक गव्हाचें मोठें गिऱ्हाईक आहे. या भागांतील जनतेचें शोषण उत्पा—

दनाचें मानानें अधिक असल्यानें त्याला गव्हाची आयात करावी लागते. अर्जेंटिना व आस्ट्रेलिया येथून या भागाला गहू मिळूं शकतो. अर्जेंटिना व आस्ट्रेलिया यांचा गव्हाचा हंगाम उत्तर गोलार्धातील हिवाळ्याचे संधीस येतो. युरोप उत्तर गोलार्धात असल्यानें तेथें हिवाळयांत गव्हाची चणचण होण्यास व आस्ट्रेलिया, अर्जेंटिना यांचीं पिकें येण्यास एकच गांठ पडते व स्वाभाविकच युरोपचें गिऱ्हाईक या प्रदेशांना मिळतें.

कानडानें गव्हाच्या उत्पादनाबाबत मिळविलेलें यश मात्र या दोहोंपैकीं एकाही प्रदेशाच्या वाट्याला आलेलें नाहीं. आस्ट्रेलियांत पावसाची निश्चितता नसल्यानें पिकांत नेहमींच चढउतार होतो. अर्जें-टिनांत शेतीच्या मालकीच्या पद्धतीमुळें उत्पादन वाढावें तसें वाढत नाहीं. युरोपांतून परागंदा होऊन आलेल्या लोकांना अर्जेंटिनांतील बडे जमीनदार आपल्या जमिनींचे छोटे छोटे तुकडे पाडून लागवडीसाठीं देतात. या उपऱ्या कुळांना मिळणाऱ्या या जमिनी लांब मुदतीनें मिळत नसल्यामुळें कोणाकडून पोटापुरतें मिळालें म्हणजे झालें या धोरणानें ते उत्पादन करतात. वर्ष दोन वर्षें काढवतील तशीं काढून दुसरीकडे निघून जातात. शेतींत त्यांना कायम स्वरूपाचे हितसंबंध वाटत नसल्यानें त्यांचें उत्पादन अगदीं बेताचेंच असतें. अर्जेंटिनांतील एकेक जमीनदार शंभर शंभर चौरस मैल शेतीचा धनी आहे. हा प्रदेश पूर्वी पंपास या नांवानें ओळखला जाणारा गवताळ प्रदेश असल्यानें गुरें पाळण्याचा धंदाही येथें चालूं शकतो. शेतीची मशागत करून गहू पिकविण्यानें जो पैसा मिळतो तो जनावरांचे मांसावरही मिळूं शकतो. मग मशागत करण्याचे परिश्रम तरी कां घ्या ? हाही एक विचार डोक्यांत आल्यानें अर्जेंटिनांत जनावरें पाळण्याचा धंदा सध्या विशेष तेजींत आहे. गहू निर्मितीचें यातायात करण्यास कोणी फारसें तयार नाहीं.

गव्हाच्या उत्पादनाचा सूक्ष्म विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, गव्हाचें उत्पादन शोषणाच्या मानानें निःसंशय अधिक आहे.

हें विधान करतांना अर्थातच एक गोष्ट गृहीत धरण्यांत आलेली आहे. आणि ती म्हणजे, गव्हाची कमींत कमी किंमत गव्हाच्या व्यापाराचें नियंत्रण करणाऱ्या भांडवलदारांनीं आपल्या हातीं ठेविली आहे ही होय. ही किंमत आणखी कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाल्यास जगांतील बहुजन समाज सर्रास गहूं खाऊ शकेल व मग कदाचित आज पडून अगर जळून जाणारे गव्हाचे साठे जादा उत्पादन या सदरांत पडणारही नाहींत ! गेल्या महायुद्धानंतर गव्हाच्या लागवडीखालीं असलेल्या शेतीचें प्रमाण खूपच वाढलें. ही वाढ मुख्यत्वेंकरून पूर्वींपासून गव्हाच्या निर्यातीबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या चार प्रदेशांतच झाली. अमेरिका, आस्ट्रेलिया, कॅनडा व अर्जेंटिना हेच ते चार प्रदेश होत. हे प्रदेश युद्धापूर्वीं ३ कोटी बुशेल गहू निर्माण करीत असत. १९२४ ते २८ च्या दरम्यान हें उत्पादन ४ कोटी बुशेलपर्यंत गेलें. युद्धकालांत गव्हानें दिलेला पैसा डोळ्यापुढें दिसत असल्यामुळें दिसेल तेवढी जमीन गव्हाच्या शेतीसाठीं उपयोगांत आणण्याचें वेड शेतकऱ्यांना व जमीन-दारांना लागलें होतें. आपण निर्माण करीत असलेल्या जादा गव्हाचा खप होईल अशी कल्पना त्यांनीं का करून घेतली होती हें कळण्यास कांहींच मार्ग नाहीं. त्यांना कोणीही तशी हमी दिलेली नव्हती. आज ना उद्या जादा उत्पादनाची ही शर्यत या लोकांना गोत्यांत आणणार हें स्पष्ट दिसत होतें. १९२८ सालच्या पिकामुळें तो दिवस उजाडला. या सालचें मुबलक पीक पदरांत पडण्यास आणि गव्हाच्या किमतीला उतार लागण्यास एकच गाठ पडली. लिव्हरपूरला १५ शिलिंगास क्वार्टर या भावानें विकला जाणारा गहूं १० शिलिंगावर आला. आणखी ३ वर्षांनीं म्हणजे १९३१ चे सुमारास गव्हाचा भाव ४॥ शिलिंगावर आला. भाव इतके उतरूनही अमेरिकन शेतकरी फारसा नुकसानींत आला नाहीं. गहू निर्यात करणाऱ्या इतर देशांच्या मानानें अमेरिकन शेतीची स्थिति पुष्कळच बरी होती. पण तिचा गव्हाचा सांठा बेताबेतानें वाढू लागला होता व किंमती आणखी कमी होण्याची भीति होती.

पडत्या किंमतीचा फायदा घेण्याच्या बुद्धीनें कॅनेडियन सट्टेवाल्यांनीं भरमसाट गहू खरेदी करून ठेविला होता. पण जागतिक बाजारांत गव्हाला तेजी येण्याचें चिन्ह कोठेंच दिसेना. त्यामुळें या सट्टेवाल्यांना दे माय धरणी ठाय झालें! कॅनेडियन सरकारच्या दारांत त्यांनीं धरणें धरलें. इकडे अमेरिकन सरकार कापसाप्रमाणेंच गहू निर्माण करणाऱ्या लोकांनाही संरक्षण देण्याचा विचार करूं लागलें होतें. गव्हाचे साठे खरेदी करून आशिया खंडाला स्वस्त दरांत गहूं पुरविण्याचा अमेरिकन सरकारचा विचार होता. पण अमेरिकन भांडवलदार वर्ग या योजनेला अनुकूल नव्हता. या प्रकरणांत गव्हाची निर्यात करणारा देश म्हणून अमेरिकेला असलेलें महत्व मात्र क्रमाक्रमानें नाहींसें झालें. अमेरिकन सरकाराप्रमाणेंच कॅनेडियन सरकारनेंही आपल्या सट्टेवाल्यांच्या बचावासाठीं गहू खरेदी करण्याचा कार्यक्रम आखला. गव्हाची किंमत कमी होत होत एका विशिष्ट पातळीला आली कीं, सरकार गहू खरेदीचा कार्यक्रम आखून किमती सावरून धरण्याचा प्रयत्न करी; परंतु सरकारची ही हालचाल शेतकऱ्यापेक्षां भांडवलदार वर्गाला अधिक उपकारक असे. या देशांतील सरकार संस्था भांडवलशाहीच्या हातीं असल्यानें भांडवलदार वर्गाच्या हिताला तिच्याकडून प्राधान्य मिळें यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. १९३५ सालीं कॅनडानें गहू खरेदी करून कसें बसें गव्हाच्या किमतीला स्थैर्य आणलें. पुढें गव्हाचीं दोन पिकें बुडाल्यानें शिल्लक गव्हाला तेजी आली व प्रश्न तात्पुरता सुटला. गहू बहुजन समाजाच्या खाण्यांत यावा व शेतकऱ्याचेंही नुकसान होऊं नये या दृष्टीनें एकादी कायम स्वरूपाची योजना आखण्याचा प्रयत्न यापैकीं एकाही देशानें केला नाहीं हें केवढें आश्चर्य ?

गहू निर्माण करणाऱ्या या प्रदेशांत गव्हाचे साठे पडून राहण्यास आणखी एक विशिष्ट गोष्ट कारणीभूत झाली व तिचें मूळ पश्चिम युरोपमध्यें होतें. निर्यात करण्यासाठीं अमेरिकन व कॅनेडियन भांडवलवाले गव्हाचे साठे करीत बसले असतां इकडे जर्मनी, फ्रान्स, इटली वगैरे देशांतील

भांडवलवाले व त्यांचीं सरकारें निराळाच डाव खेळत होतीं. आर्थिक स्वायत्ततेच्या नांवाखालीं स्वतःचें गव्हाचें उत्पादन वाढवून गव्हाची आयात शक्य तों कमी करण्याचे त्यांचे प्रयत्न कसून चालले होते. अमेरिकन गव्हाला प्रवेश मिळूं नये म्हणून त्यांनीं संरक्षक जकातींची भिंत उभी केली होती, व राष्ट्रांत निर्माण होणारा महाग गहू जनतेच्या गळयांत बांधण्याचें काम सुरू केलें होतें. गहू खपेल या आशेनें अमेरिकेनें जादा गहू निर्माण करावा, गव्हाच्या किमती त्यामुळें उतराव्या, या उतरलेल्या किमती आपल्या गव्हाला बाधक होतील म्हणून वरील युरोपियन राष्ट्रांनीं आयातीवरील जकाती वाढवाव्या, असा प्रकार सर्रास सुरू झाला. जर्मनीचा जकातीचा दर प्रत्येक बुशेलाला १ डॉलर ६० सेंट होता. म्हणजे अमेरिकेंत १ बुशेल गव्हाला जी किंमत पडे त्याच्या चौपट जकात हा गहू जर्मनीला पाठवावयाचा झाल्यास भरावी लागे. शिवाय वाहतुकीचा खर्च निराळाच! इटलींत ही जकात १ डॉलर होती; तर फ्रान्समध्यें ८० सेंटस् होती. (१ डॉलर = १०० सेंटस्) हे देश अशा प्रकारें आपल्या देशांत निर्माण होणाऱ्या गव्हाला संरक्षण तर देतच. पण उत्पादन वाढावें म्हणून शेतकऱ्यांना सवलतीनें भांडवलही पुरवीत. या तीन राष्ट्रांनीं मिळून अशा प्रयत्नांचे जोरावर आपली गव्हाची आयात १० कोटी बुशेलांनीं घटविली. युद्धकालांत अन्नासाठीं अगर इतर दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीसाठीं दुसऱ्यावर विसंबून राहण्याचा प्रसंग येऊं नये हा या राष्ट्रीय आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या तत्त्वामागील मुख्य उद्देश असतो व यामुळें नैसर्गिक परिस्थिति प्रतिकूल अगर तितकीशी अनुकूल नसताही स्पर्धाशील भांडवलदार राष्ट्रें बहुजन समाजाला राष्ट्रवादाची मदिरा पाजून त्याची पिळवणूक करीत असतात व परस्पर सहकार्यानें मानवी जीवनाला मिळूं शकणारी सुबत्ता, स्वास्थ्य टाळीत असतात. अमेरिकन प्रेरीजना निसर्गतः गव्हाच्या उत्पादनाबाबत मिळालेलें प्राधान्य याप्रमाणें युरोपियन राष्ट्रानीं बुद्धिपुरस्सर हाणून पाडलें. लाखों बुशेल गहू इकडे अमेरिकेंत सडून चालला होता, जाळला

जात होता. तर इकडे पश्चिम युरोपांतील राष्ट्रें नुकसान सोसूनही आपणास लागणारा गहू स्वतःच निर्माण करून घेण्याचा अट्टहास करीत होतीं. निसर्गाची सुबत्ता डावलून माणसें स्वतःच्या कृतीनें बुद्धिपुरस्सर दारिद्र्य व दुःख ओढवून आणतात तें असें!

आंतरराष्ट्रीय गहूं करार करण्याच्या दृष्टीनें आयात व निर्यात करणारीं राष्ट्रें एकत्र आलीं. त्यांनीं करारमदारही केले. पण गव्हाचें उत्पादन नियंत्रित करण्याची योजना कोणीच पुढें आणली नाहीं. शेवटीं अमेरिकन सरकारनें A. A. (ॲग्रिकल्चरल ॲडजस्टमेंट) ही योजना काढली व आपल्यापुरतें गव्हाचें उत्पादन नियंत्रित केलें. कापसाप्रमाणेंच अमेरिकन सरकारनें गहू निर्माण न करण्याबद्दल पैसे देऊं केले. ६ कोटी ६ लक्ष एकर जमीन गहू पिकवीत असे या योजनेनंतर हा आकडा ४ कोटी २० लक्षावर आला व एकाकाळीं जगाला गहू पुरविणारा हा प्रदेश फक्त अमेरिकेपुरता गहू निर्माण करू लागला. पण अमेरिकन सरकार अशा रीतीनें किती काळ पैसा पुरवीत बसणार हा प्रश्न होता. या योजनेची कालमर्यादा संपताच फिरून गव्हाची शेती ७ कोटी ५० लक्ष एकरावर गेली! अमेरिकेनें गव्हाची जागतिक बाजारपेठ काबीज तरी करावी नाहींतर गहू जाळून तरी टाकावा अशी परिस्थिति निर्माण झाली. १९३९ चें महायुद्ध म्हणजे अमेरिकेला एकाद्या पर्वणीप्रमाणें वाटलें असल्यास काय आश्चर्य!

जगांतील एकतृतीयांश लोकसंख्येचें गहू हें मुख्य अन्न आहे. गहू खाणारे लोक बरेचसे सुधारलेले असून जगावर त्यांचेंच प्रभुत्व चालतें. रशिया, चीन, अमेरिका, हिंदुस्थान हे देश जरी गव्हाचे मोठ्या प्रमाणांत उत्पादन करीत असले, तरी एका अमेरिकेखेरीज जगाच्या बाजारांत यापैकीं कोणाचाच गहूं येऊं शकत नाहीं. कारण त्यांच्या उत्पादनाच्या मानानें त्यांचें शोषणही तितकेंच मोठें आहे. कानडा, आस्ट्रेलिया, अर्जेंटिना वगैरे प्रदेशांचें उत्पादन व शोषण यांत भलतेंच अंतर असल्यानें जागतिक गहू

बाजारांत या प्रदेशाचा गहूं प्रामुख्यानें दृष्टोत्पत्तीला येतो; व गव्हाचे उत्पादक म्हणून प्रामुख्यानें या देशांचीं नांवें पुढें येतात.

गव्हाच्या उत्पादनाचा जागतिक अनुक्रम सर्वसाधारणपणें पुढील-प्रमाणें आहे.

रशिया	१२५२०	लक्ष	बुशेल	(किंवा)	१२५	कोटी	२०	लक्ष	बुशेल
चीन	८५२०	"	"	"	८५	"	२०	"	"
अमेरिका	४९२०	"	"	"	४९	"	२०	"	"
हिंदुस्तान	२९७०	"	"	"	२९	"	७०	"	"
इटली	२३१०	"	"	"	२३	"	१०	"	"
फ्रान्स	२२८०	"	"	"	२२	"	८०	"	"
कानडा	२२५०	"	"	"	२२	"	५०	"	"
अर्जेंटिना	१२००	"	"	"	१२	"	०	"	"
आस्ट्रेलिया	११४०	"	"	"	११	"	४०	"	"

यानंतर इतर किरकोळ देशांचा अनुक्रम लागतो. कानडा, अर्जेंटिना, आस्ट्रेलिया या देशांचें उत्पादन बरेंच खालच्या दर्जाचें असून गव्हाच्या निर्यातींत मात्र त्यांचा दर्जा बराच वर आहे. किंबहुना या प्रदेशाइतकी गव्हाची मोठी निर्यात दुसऱ्या कोणाचीच नाहीं असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. याचें एकच कारण म्हणजे उत्पादनाचे मानानें या देशांची गव्हाची गरज अत्यंत अल्प आहे हेंच होय.

याच विभागांतील दुसरें महत्वाचें धान्य म्हणजे मका होय. अमेरिकेंत 'धान्य प्रदेश' या नावानें ओळखल्या जाणाऱ्या विभागांतच मका होतो. मक्याच्या एकंदर उत्पादनाचा ९/१० [नऊ दशांश] भाग डुकरें पोसण्यासाठीं उपयोगांत आणला जातो. शिकागोचा खाटीकखाना जगाला मांसाचे हवाबंद डबे लाखांनीं पुरवितो. या खाटिकखान्यांत

बळी जाणारीं जनावरें, विशेषतः डुकरें पोसण्याचें काम मका निर्माण करणारा प्रदेश करतो. मका हें धान्य गव्हाप्रमाणें जगाच्या बाजारांत येत नाहीं त्याचें मुख्य कारण हेंच आहे. अमेरिकेप्रमाणेंच अर्जेंटिनांतही मक्याचें उत्पादन बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत होतें. गुरांच्या पोषणाला पुरेसा मका ठेऊन बाकीचा मका अर्जेंटिनामधून पश्चिम युरोपला जातो. अमेरिकेंत मका व मांस हें जोड उत्पादन समजण्यांत येतें. जागतिक बाजारांत मांसाला प्राधान्य असल्यानें अमेरिकन शेतकऱ्याच्या उत्पन्नाला डुकरें पाळण्याच्या धंद्यानें चांगली जोड मिळते. मक्याप्रमाणेंच डुकरांचें पीकही ते काढतात. अमेरिकन लोकांच्या खाण्यांत येणाऱ्या मांसापैकीं निम्में मांस डुकराचें असल्यामुळें अमेरिकन शेतकऱ्यांना हा जोडधंदा चांगलाच मानवतो. अलिकडे रशियानेंही डुकरें पोसण्याचा धंदा मोठ्या प्रमाणांत चालू केला असल्यानें तेथील अमेरिकन डुकरांच्या मांसाचें गिऱ्हाइक घटलें आहे. आस्ट्रेलियानेंही मेंढीचें मांस हवाबंद डब्यांत भरून जागतिक बाजारांत विक्रीस आणल्यानें डुकराचें मांस व मेंढीचें मांस अशी जागतिक बाजारांत स्पर्धा चालू झाली आहे, व अमेरिकन शेतकऱ्याच्या या जोडधंद्याला अवकळा येऊं लागली आहे. गेल्या महायुद्धानंतर कांहीं काळ मांसाच्या धंद्याला तेजी आली. पण शांतता होऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर होऊन जगांतील सर्व राष्ट्रांची अन्नोत्पादन शक्ति वाढतांच मांसाच्या व्यापाराला हळू हळू मंदी येण्यास सुरवात झाली. १९३२ सालीं अमेरिकेचा मांस व्यापार तिसऱ्या हिश्शानें घटला. युरोपियन राष्ट्रें मांसासाठीं अमेरिकेवर विसंबून न राहतां स्वतःच्या मांस पुरवठ्याच्या योजना आखूं लागलीं व यामुळें १९३३ पासून पुढें अमेरिकेंत डुकरांचा सुळसुळाट झाला. यांतून सुटण्याचा मार्ग म्हणून ८० पौंड वजनाच्या आंतील डुकरें सरास कापण्यांत आलीं. त्यांचें मांस खत म्हणून वापरण्यांत आलें, व चरबीचा उपयोग यंत्रांना लागणाऱ्या वंगणासाठीं करण्यांत आला.

पश्चिम युरोपमधील बहुतेक सर्व राष्ट्रें दाट लोकवस्तीचे प्रदेश म्हणून प्रसिद्ध आहेत. वस्तुतः त्यांनीं आपणास लागणारें मांस

अमेरिका, आस्ट्रेलिया, अर्जेंटिना वगैरेसारख्या प्रदेशांतून आणणें सोईचें व स्वस्त आहे. परंतु नेहमींच्या खाण्यांत येणारा हा पदार्थ परकीय देशांतून आणण्यांत आल्यानें येणारें परावलंबित्व स्वीकारण्यास हीं राष्ट्रें तयार नाहींत. गेल्या महायुद्धांत जर्मनीच्या पराभवाला त्याचें खाद्यपदार्थपरावलंबित्व विशेषेंकरून कारणीभूत झालें असल्यानें युद्धोत्सुक भांडवलशाही राष्ट्रें परावलंबित्व टाळण्याची दक्षता घेत असल्यास आश्चर्य नाहीं. मांस पुरवठ्याबाबत इंग्लंड सर्वस्वी परावलंबी आहे. इंग्लिश साम्राज्यांतील न्यूझीलंड व आस्ट्रेलिया हे दोन प्रदेश इंग्लंडला मांस पुरवठा करूं शकतात. इंग्लंडला आरमाराची जोड असल्यानें व साम्राज्यांत मांस पुरवण्याची सोय असल्यानें युद्धकालांतही इंग्लंडची मांसविषयक कुचंबणा होऊं शकत नाहीं.

अर्जेंटिनांत जनावरें पाळण्याचा धंदा मोठ्या प्रमाणांत चालतो. पण मेंढी अगर डुकर यांच्या मांसाला आहारांत असलेलें प्राधान्य इतर गुराच्या मांसाला नसल्यानें जागतिक मांस बाजाराचा फायदा जसा मिळावा तसा अर्जेंटिनाला मिळेना. या जनावरांची काय वाट लावावी हा मोठा प्रश्न येऊन पडला. खाण्यास लागणाऱ्या मांसापुरतीं गुरें मारावयाचीं म्हटल्यास फारच थोडक्या जनावरांवर काम भागूं लागलें. शेवटीं अर्जेंटिनांतील सरकारनें चामड्याचा बाजार काबीज करण्याची कल्पना काढली, व लाखों जनावरें चामड्यासाठीं मारण्यांत येऊं लागलीं. जनावरांच्या खुरापासून सरस मिळूं लागल्यानें चामड्याच्या धंद्याला जोड मिळाली. या दोन पदार्थांपासून मिळणारें उत्पन्न पुरेसें असल्यानें मांसाची फिकीर करण्याचें कारण अर्जेंटिनाला राहिलें नाहीं; व याचा परिणाम असा झाला कीं, मांसाचे पर्वतप्राय ढीग अर्जेंटिनांत जागचेजागीं सडून जातांना दिसूं लागले.

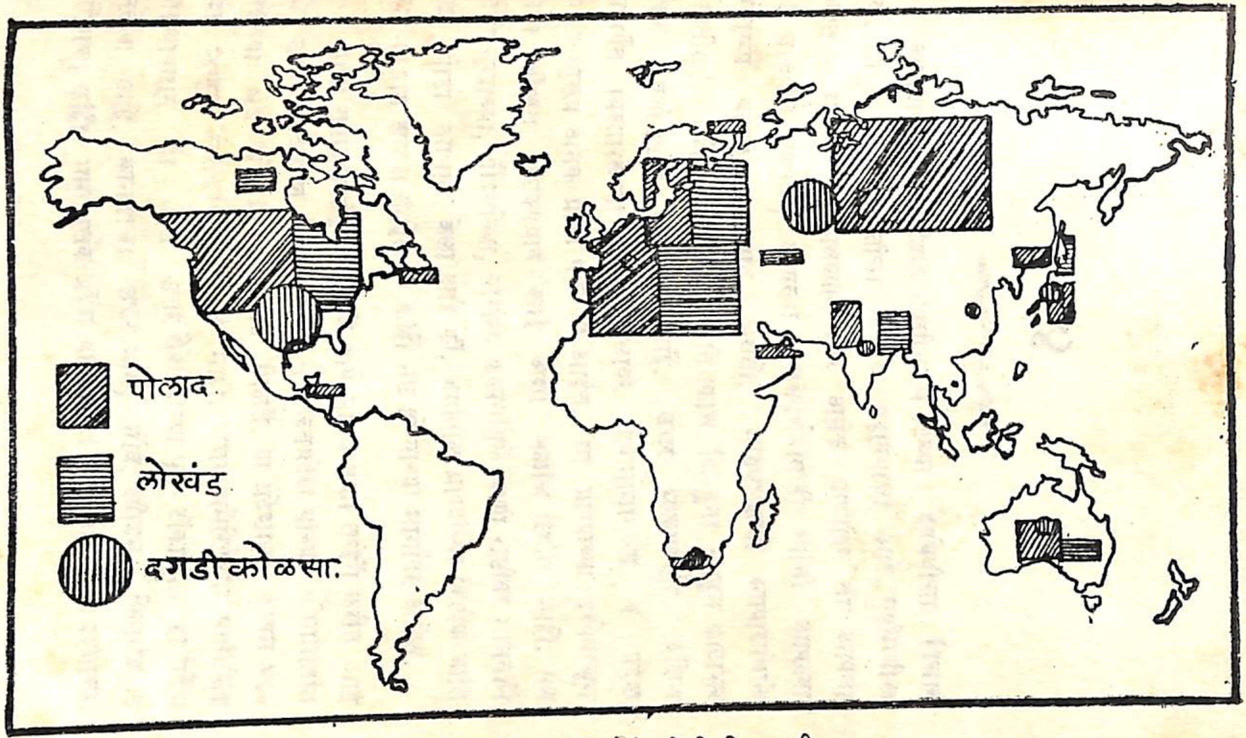
मांस वाहतुकीच्या कामीं इंग्लंड व अमेरिकन जहाज कंपन्या यांची स्पर्धा जगद्विख्यात आहे. मांस बंद करण्यास लागणारे डबे जस्ती असतात.

इंग्लंडला ही धातु मलायांत मिळत असल्यानें आरंभीं आरंभीं मांस अमेरिका, आस्ट्रेलिया इत्यादिकांचे व डबे बंद करून जागतिक बाजारांत नेण्याचें काम इग्लंडचें, असा प्रकार होऊं लागला. मांस निर्माण करणारी अमेरिका पुढील धंदे इंग्लंडला सुखासुखी थोडीच करूं देणार ! दक्षिण अमेरिकेंतील बोलेव्हिया प्रांतांत जस्ताच्या खाणी लागल्या. तात्काळ अमेरिकन भांडवलवाल्यांनीं त्या ताब्यांत घेऊन जस्ताच्या डब्यांचें उत्पादन चालू केलें. स्वाभाविकच इंग्लंडला शह बसला. अमेरिकन नौकंपन्यांनींही गेल्या महायुद्धानंतर आपला व्याप वाढवून मांसाचे डबे जगभर पोंहोचविण्याचें काम हातीं घेतलें. व या दोन व्यवसायामधून इंग्लंडला काढता पाय घ्यावा लागणार असा रंग दिसूं लागला. इतक्यांत इग्लिश नौकंपन्यांनीं आपल्या जहाजावरून मांस महिनामहिना सुरक्षित व ताजें राहू शकेल अशा हिमयुक्त थंड जागांची सोय केल्यानें या योजनेनुरूप बाजारांत येणारें मांस ताजें व स्वस्त मिळूं लागलें व फिरून मांस वाहतुकीचा जागतिक मक्ता इग्लंडकडे आला.

ब्रिटिश सामाज्यांतील मांसोत्पादन करणाऱ्या देशामध्यें न्यूझीलंडचा मांसोत्पादन अनुक्रम पहिला आहे. न्यूझीलंडमधील मेंढ्या मांसाचें दृष्टीनें अधिक फलदायी आहेत, तर आस्ट्रेलियन मेंढ्या लोकरीचें दृष्टीनें अधिक उपयोगी आहत. मनुष्यजातीला कपडा पुरविणारी वस्तु म्हणून कापसाच्या खालाखाल लोकरीला महत्व आहे. विशेषतः मध्य कटिबंध हा प्रदेश वर्षातून बरेच महिने थंड असल्यानें येथील लोकांचें लोकरीच्या कपड्यावाचून भागत नाहीं. जगाला होणारा लोकरीचा पुरवठा मुख्यतः आस्ट्रेलिया, अर्जेंटिना, न्यूझीलंड व दक्षिण आफ्रिका या प्रदेशाकडून केला जातो. हे देश कच्ची लोकर निर्माण करीत, व इंग्लंडमधील यॉर्कशायर परगण्यांतील शहरें व पश्चिम युरोपमधील औद्योगिक केंद्रें या कच्च्या लोकरीपासून कापड बनविण्याचें कार्य करीत. कापूस बाजारांत दिसून येणारी अस्थिरता येथें-ही आहे. इटली, स्पेन, जर्मनी या सर्व राष्ट्रांनीं कपड्याबाबत स्वयंपूर्ण

बनण्याचें धोरण आखल्यानें एका इंग्लंडखेरीज बहुतेक सर्व युरोपियन राष्ट्रांची लोकरीची आयात घटली. १९३२ सालीं इटली व जर्मनी यांनीं आस्ट्रेलियन लोकर घेण्याचें स्थगित केलें. व त्यामुळें २ लाख गासडी लोकर तेथें पडून राहिली. रशियानें ताग, अंबाडी, यासारख्या वनस्पतीपासून रासायनिक क्रियेच्या जोरावर धागा व कापड बनविण्याचे उद्योगधंदे चालू केले. व जागतिक कापड बाजारांतील रशियाचें गिऱ्हाइक एक दिवस अदृष्य झालें. साखर निर्मितीबाबत जें धोरण युरोपियन राष्ट्रांनीं दाखविलें तेंच धान्य व कपडा या बाबतींतही त्यांनीं दाखविलें. आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या नादीं लागलेल्या राष्ट्रांनीं आपली राहणी टंचाईची व महागाईची करून ठेवली. सर्वसामान्य जनतेला सहजसुलभ असणारी सुबत्ता युद्ध कल्पनांच्या आहारीं जाऊन त्यांनीं नष्ट करून टाकली. अटलांटिक महासागराच्या पूर्व किनाऱ्यावर लोक दांत कोरून पोट भरतांना दिसून आले तर पश्चिमेस खंडोगणती खाद्यपदार्थ लोक समुद्रांत फेकतांना अगर इंजिनांतून जाळतांना दिसूं लागले. मनुष्य सुकाळांत दुष्काळी जिणें कंठू लागला असंख्यांचे परिश्रम निरर्थक होऊं लागले. निसर्गाची सुबत्ता फुकट जाऊं लागली.

★

जागतिक खनीज संपत्तीची विभागणी.

४

आतांपर्यंत वनस्पतीजन्य संपत्तीचा व तिच्या देवघेवीचा विचार झाला. यापुढें प्राणी संपत्तीचा विचार करावयाचा आहे. सृष्टीमधील प्राण्यांत मानव श्रेष्ठ असल्यानें इतर अनेक प्राण्यांवर तो आपली सत्ता चालवीत असतो, आपल्या सुखसंवर्धनासाठीं त्यांची आपल्या इच्छेनुरूप वासलात लावीत असतो. भांडवलशाही व्यापारयंत्रानें वनस्पतीसृष्टींत जो धुमाकूळ घातला तितकाच किंबहुना त्याहून काटाभर अधिक प्राणीसृष्टींत घातला आहे. उत्तर ध्रूवापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत विस्तारलेल्या या भूगोलावर हवामानानुरूप व प्रदेश वैशिष्ठ्यानुरूप अनेक प्राणी पसरलेले आहेत. या प्राण्यांच्या हत्येवाचून मानवी जीवित अशक्यप्राय आहे अशी मुळींच स्थिति नाहीं. पण मानवी सुखाच्या, सौंदर्याच्या, बाष्कळ कल्पनांमुळें प्राणी सृष्टीवर मानवानें एवढा मोठा आघात केला आहे कीं, जगांतील प्राण्यांच्या कित्येक जाति आतां नष्टप्राय झाल्या आहेत व कांहीं नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

प्राणी सृष्टीच्या संपूर्ण नाशाचें कार्य मानव कशा तऱ्हेनें करीत आहे याचें उत्तम उदाहरण मध्य कटिबंध व ध्रुवप्रदेश यांच्या सीमाप्रांतांत असलेल्या थंड प्रदेशांत पहावयास मिळतें. या प्रदेशाला दुय्यम ध्रुव प्रदेश म्हणून संबोधण्यास हरकत नाहीं. उत्तर अमेरिकेच्या पासिफिक किनाऱ्यापासून तों तहत उत्तर सैबेरियाच्या पूर्व टोंकापर्यंत हा प्रदेश पसरलेला आहे. कानडाचा उत्तर भाग, नॉर्वे, स्वीडन, फिनलंड व सैबेरियाचा कांहीं भाग इतके प्रदेश या पट्टयांत मोडतात. या पट्टयाच्या

दक्षिणेस शेतीचा प्रेअरी अगर स्टेप्स् या नांवानें ओळखला जाणारा प्रदेश येतो. शंक्वाकृति वृक्षराजी या दुय्यम ध्रुव प्रदेशांत पहावयास मिळते व त्याच्या लगतच खालीं असलेल्या प्रदेशांत पानझडी वृक्षांचीं अरण्यें आहेत. हा सर्व प्रदेश जंगलमय आहे. सूचिपर्ण अथवा शंक्वाकृति वृक्षराजीपासून मिळणारें लाकूड मऊ असल्यामुळें कागद, शिसपेनी, आगकाड्या यांना अत्यंत उपयुक्त असतें व स्वाभाविकच जागतिक बाजारांत या लाकडाला व त्याच्या व्यापाराला प्राधान्य मिळतें. पानझडी जंगलांतील लाकूड बांधकामासाठीं व लाकडी वस्तु तयार करण्यासाठीं उपयोगी पडतें. मानवी व्यवहारांत धातूंचें प्राधान्य वाढल्यामुळें लोकांची अशी कल्पना होती कीं, या पुढें लाकडाचें महत्व कमी होऊन जंगलें खर्ची करण्याच्या धंद्याला थोडी फार मन्दी येईल. परन्तु असें कांहींच घडलें नाहीं. उलट अधिक मोठ्या प्रमाणांत जंगलाचें खर्चीकरण चालू झालें. जळण, जहाजें बांधणें, चालू युगांतील कागदाची प्रचंड मागणी पुरविणें, शिसपेनी, आगकाड्याच्या पेट्या, घरांतील शोभेच्या लाकडी वस्तू, कृत्रिम रेशीम या सार्‍यांसाठीं जंगलांची इतक्या मोठ्या प्रमाणांत तोड चालू झाली कीं, थोड्याच काळांत पृथ्वीवरील जंगलें नाहींशीं होतात कीं काय अशी भीति निर्माण झाली आहे. तज्ञांच्या अन्दाजानें आणखी ५० वर्षांत जळण व मऊ लाकूड यांचा संपूर्ण दुष्काळ पडेल.

युरोपखंडांमध्यें लाकूड तोडीचा धंदा विशेष मोठ्या प्रमाणांत चालू होऊन सुमारें १०० वर्षें झालीं. खाणी व कारखाने यांत पुढारलेल्या इंग्लंडसारख्या देशांत जंगलांचा मागमूसही शिल्लक राहिलेला नाहीं. निव्वळ जंगलावर आधारलेल्या उद्योगधंद्यांची वाढ ही एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरी अखेरीस झाली असल्यानें तेव्हांपासून आतांपर्यंत जगाच्या प्रत्येक भागांतील जंगलावर माणसानें धाड घातली आहे; व कितीतरी मुलुख उजाड करून टाकला आहे. लाकूडपुरवठा भरपूर असूनही लाकडाची निर्यात न करणारा एकच देश आहे आणि तो म्हणजे रशिया।

होय! जागतिक उद्योगधंद्यांना लागणाऱ्या लाकडापैकीं निम्में लाकूड कानडा व अमेरिका हे दोन देश पुरवितात व यामुळें या प्रदेशांतील सूचिपर्ण वृक्षांची जंगलें मूळच्या विस्ताराच्या एकतृतियांशावर आलीं आहेत. नवीन लागवडीकडे लक्ष न देतां सतत गेलीं ८० वर्षें हे दोन देश आपलीं जंगलें खर्ची करीत आले आहेत, व आतां त्यांच्या लाकूड पुरवठ्याचें दिवाळें वाजत आलें आहे. प्लेगाच्या साथींत मानव संहार व्हावा त्याप्रमाणें अमेरिकेंत सरोवरांचा प्रदेश म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशांतील वृक्षांचा संहार झाला आहे. मिशिगन सरोवराच्या आसपासचा प्रदेश जगाला लाकूड पुरवठा करीत असे. १९०० ते १९११ च्या दरम्यान हा पुरवठा निम्यावर आला. १९२० मध्यें तो १/४ वर आला आणि एके काळीं लाकडाची निर्यात करणारा हा प्रदेश आतां लाकडाची आयात करूं लागला आहे. मिशिगनची अशा तऱ्हेनें वाट लागल्यानंतर विस्कोसिनकडे लाकूडतोडयांची धाड वळली, व आतां मिनेस्टाची पाळी आली आहे. जंगलावर योग्य देखरेखीचा अभाव, लाकूड तोडण्यांत प्रमाणबद्धतेचा अभाव व वणवे या सर्वांमुळें अमेरिकेंतील सुमारें २ कोटी एकर जंगलाची संपूर्ण नासाडी झाली आहे. अमेरिकन जंगलमय प्रदेशांचें क्षेत्र सरासरी चार कोटी एकर आहे. म्हणजे ८० वर्षांच्या कालावधींत अमेरिकेनें आपल्या निम्म्या जंगलाचा नाश केला आहे. याच गतीनें जंगलांचा हा नाश चालू राहिल्यास आणखी ३०–४० वर्षांत अमेरिका उजाड होण्यास हरकत नाहीं. नुकत्याच भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय जंगल परिषदेंत झालेल्या चर्चेमध्यें शेवटीं असा निष्कर्ष निघाला कीं, जंगलांचें संरक्षण करणें ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. व त्या दृष्टीनें कांहीं खटपट होणेंही जरूर आहे. अर्थात अशा तऱ्हेच्या योजनांना लाकूड धंद्यावर पैसा मिळविणाऱ्या भांडवलवाल्यांचा विरोध होणार ही गोष्ट उघडच होती; व तो त्याप्रमाणें झालाही! जंगल संरक्षणाची कोणतीही निश्चित योजना न आखतांच ही परिषद विसर्जन पावली क

जंगलांचा नाश पूर्ववत चालूं राहिला. सैबेरियांतील जंगलें मात्र अद्यापीही अतूट राहिलीं आहेत. लाकूड पुरवठ्याचें त्यांचें सामर्थ्य किती आहे याची निश्चित कल्पना येणें जरी कठीण असलें तरी पण तें बरेंच मोठें असावें यांत शंका नाहीं. दळणवळणाचीं, वाहतुकीचीं योग्य व भरपूर साधनें उपलब्ध झाल्यास जागातिक लाकूडपुरवठा सैबेरियाचें जिवावर बराच काल ताग धरूं शकेल अशी आशा करण्यास पुष्कळ जागा आहे.

सूचीपर्ण वृक्षांचे लाकूड ज्या कार्यासाठीं उपयोगांत आणलें जाते, त्याच कार्यासाठीं विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशांतील कांहीं झाडांचें लाकूड उपयोगी पडणें शक्य आहे. पण अशीं झाडें विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशांतून हुडकून काढणें, तीं तोडणें, व त्याचें लाकूड विषुववृत्तीय प्रदेशाच्या दलदलींतून बाहेर काढून तें कारखान्यांत नेणें म्हणजे फारच मोठी यातायात असल्यानें या भानगडींत सहसा कोणी पडत नाहींत. व त्यामुळें मऊ लाकूड पुरवण्याची सर्व जबाबदारी एका सूचीपर्ण वृक्षराजीवरच पडते. विषुववृत्तीय जंगलमय प्रदेशांतील कांहीं वृक्ष-जाती विशिष्ट गुणामुळें जगाच्या बाजारांत महत्वाचें स्थान घेऊन बसल्या आहेत. मजबूत व दिखाऊ लाकडी वस्तूसाठीं सीडर मोहागनी या वृक्षांची कत्तल केली जाते. तर चंदन वृक्षाची कत्तल त्यापासून मिळणाऱ्या सुगंधी तेलामुळें होते.

झपाट्यानें होणारा हा जंगलांचा नाश भावी लाकूड पुरवठ्यावरच परिणाम करणार आहे असें नसून, त्यापासून आणखीही कित्येक आपत्ती ओढवणार आहेत, ओढवल्या आहेत. जंगलें नष्ट झाल्यामुळें पावसानें जमीन धुपून धुऊन जाते व उपयुक्त अशा जमिनीचा नाश होतो. हिमालयाच्या उतारावरील जंगलांची खच्ची केल्यामुळें पायथ्यालगतच्या शेतीचा नाश झाल्याचें आढळून आलें आहे. पर्वत उतारावरून पडणारा पाऊस जंगलांनीं शोषिला अगर अडविला न गेल्यामुळें पर्वत उतारावरील

माती घेऊन लोंढ्यांच्या रूपानें पायथ्याकडे घुसतो व तेथील सपाट प्रदेशा-वरील शेतीची नासधूस करतो. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांची राजवट सुरू झाली. या राजवटींत उत्तर हिंदुस्थानां-तील सपाट प्रदेशाची तेथील समृध्द शेतीमुळें विशेष भरभराट झाली, व येथील लोकवस्तीही झपाट्यानें वाढली. वाढत्या लोकवस्तीची लाकडाची गरज भागविण्यासाठीं हिमालयाच्या उतारावरील बरींच जंगलें तोडण्यांत आलीं व तो प्रदेश उजाड करण्यांत आला. उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत या प्रदेशांतून खालीं येणाऱ्या पाण्याच्या प्रचंड लोंढ्यांचे मार्गांतील अड-थळा अशा रीतीनें नाहींसा झाल्यामुळें पायथ्याशीं असलेल्या हजारों चौरस मैल शेतीप्रदेशाचें नुकसान झालें. या प्रदेशांतील खेडुतांची शेती बुडाली ! जंगलांत गोळा करून मिळणारा लाकूडफाटा बंद झाला. गुरांना आवश्यक अशी चराऊ जमीन गेली, व अशा तऱ्हेनें एका जंगलाचें पायांत हजारों शेतकरी कुटुंबें देशोधडीला लागलीं.

आस्ट्रेलियांतील मरे नदीच्या कांठीही हाच प्रकार घडला. या प्रदेशांतील टेकड्यांवरून कठीण लाकडाच्या वृक्षांचीं अनेक जंगलें होतीं. पुढें पुढें घुसणाऱ्या वसाहतवाल्यांनीं तीं तोडून त्यांचा धुव्वा उडविला; व त्यामुळें आस्ट्रेलियांत अत्यंत सुपीक म्हणून गणला जाणारा मरे नदीच्या कांठचा प्रदेश आतां नापीक, उजाड व दरिद्री बनला आहे. अमेरिकेंत अपालेशियन पर्वताच्या आसपास असलेलीं जंगलें तोडून लोकांनीं तंबाखू व कापूस यांच्या लागवडीसाठीं शेतें तयार केलीं. थोड्याच दिवसांनीं शेतें धुवून गेलीं. जंगलेंही नाहींत व शेतेंही नाहींत असा प्रकार झाला. चीन-सारख्या दरिद्री व दुष्काळी मुलखांत तर जंगलतोडीनें हाहाकारच करून सोडला आहे. पायंगो नदीच्या आसपास असलेल्या पर्वत उतारावरील जंगलें तोडून जमीनदारांनीं लाकूड विकून पैसा केला. चीनमध्यें दळण-वळणाचीं आधुनिक साधनें विपुल नसल्यामुळें तोडलेलें लाकूड खेचरावरून

वाहून न्यावें लागें, व त्यामुळें जंगलतोडीचें व लाकूड वाहतुकीचें काम बरेंच खर्चाचें व त्रासाचें होई. अर्थात लाकडाची किंमतही पण त्या प्रमाणांत वाढे. जंगल तोडून होतांच त्या जमिनीवर शेतकरी ओट अगर बटाटे यांचें पीक काढीत. पुढें एक दोन पावसाळे लोटतांच जमीन धुपून जाऊन तिची नासाडी होण्यास सुरवात होई. शेतकरी तात्काळ आपला मोर्चा नवीन तोडलेल्या जंगलाकडे वळवीत व तेथें लागवडीस आरंभ करीत. अशा तऱ्हेनें होहँगहो नदीच्या खोऱ्यांतील बहुतेक जंगलें व शेती आतां खलास झाली असून लाखों चिनी कुटुंबें आतां देशोधडीस लागलीं आहेत.

जंगलें नष्ट होण्यामुळें पर्जन्यमानावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे हें निराळेंच ! हिंदुस्थानांतील सह्यपर्वतावरील जंगलें बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत नष्ट करण्यांत आल्यानें पठाराच्या प्रदेशांत दुष्काळाची आपत्ति सदैव आहे. धान्योत्पादन करणारी लाखों टन जमीन पर्वत उतारावरील झाडी तोडून टाकल्यामुळें वाहून जाते असा सर्व देशांचा अनुभव आहे. पावसाकडे डोळे लाऊन बसणारा शेतकरी पाऊस पडूनही यामुळें शेतीला मुकतो व दुष्काळाच्या आपत्तींत सांपडतो. उघड्या पर्वत उतारावरून धाव घेणारें पाणी अडथळा न आल्यामुळें अधीकच गतीमान होऊन पर्वतावरील मातीचा प्रचण्ड साठा नद्यांमध्यें नेऊन ओततें. नद्यांचीं पात्रें त्यामुळें उथळ होतात व पुराचें पाणी दूरवर पसरतें व पाऊस पडूनही पिकांची नासधूस होते. जंगलांची ही नासधूस थांबविण्यासाठीं सुप्रसिद्ध अमेरिकन भूगोलशास्त्रज्ञ म्हणतो 'सध्याची नफेबाज भांडवलदारांची निसर्गसंपत्तीवरील पकड ढिली झाल्याशिवाय तिचा नाश थांबणें शक्य नाहीं.'

अरण्यांचें बाबतींत जो प्रकार झाला तोच या अरण्यांच्या आश्रयानें राहणाऱ्या प्राण्यांच्या बाबतींतही झाला. कित्येक प्राण्यांचें अस्तित्व आतां कायमचें पुसलें जाण्याचा प्रसंग आला आहे. सांबर, हरीण इत्यादि निरुपद्रवी जातीसुद्धां आतां खलास होत आल्या आहेत. पक्षांचाही अपरिमित

संहार झाला आहे. सर्वत्र प्राण्यांचा सविस्तर विचार स्थलसंकोचास्तव करणें शक्य नसल्यानें मानवाच्या आर्थिक जीवनांत महत्त्व प्राप्त झालेल्या कांहीं पशुपक्षांचा विचार करण्यास हरकत नाहीं.

सूचिपर्ण वृक्षराजीनें भरलेला दुय्यम ध्रुव प्रदेश केसाळ जातींच्या प्राण्यांनीं एके काळीं व्यापला होता. या केसाळ प्राण्यांची कातडीं मऊ, उबदार व शोभिवंत असल्यानें युरोपियन लोकांच्या नजरेंत भरली. त्यासाठीं आजपर्यंत सुमारें १०० वर्षें पाश्चात्य राष्ट्रें या प्राण्यांची शिकार करीत आहेत. या कातड्यांची पैदास व शोषण करण्यांत अमेरिकेचा पहिला नंबर आहे. त्याच्या खालोखाल कानडा व रशिया हे देश येतात. युरोपियन स्त्री समाजाच्या कपड्यालत्त्यांत एके काळीं या केसाळ कातड्यांना भलतेंच प्राधान्य असल्यानें केसाळ कातड्यांचा व्यापार हें एक बडें प्रस्थ होऊन बसलें होतें. गोऱ्या लोकांचा सूचिपर्ण जंगलांत प्रवेश होण्यापूर्वी, एस्किमोज्, रेडइंडियनस्, लॅपलंडरस् अन्नासाठीं व कपड्यासाठीं केसाळ प्राण्याचा वध करीत; पण त्यांच्या गरजा व साधनें मर्यादित असल्यामुळें या प्राण्यांची सर्रास कत्तल अशी उडत नसे. पुढें इंग्लिश व फ्रेंच व्यापाऱ्यांचे नजरेंत ही कातडी भरतांच त्यांनीं आधुनिक शिकारसाधनांची जोड देऊन पगारी शिकारी टोळ्या या प्रदेशांत पाठविल्या. या शिकाऱ्यांनीं हीं जंगलें तर धुडून काढलींच; पण शिवाय ध्रुवाकडील बर्फाळ प्रदेशांतून वावरणारे पांढरे अस्वल, ओटर, वालरस, रेनडीयर असे प्राणीही झोडपून काढल. या प्रदेशांतील बंदरांतून ठिकठिकाणीं, या प्राण्यांच्या कातड्यांची देवघेव करणारीं केंद्रें उघडण्यांत आलीं. येथील बर्फाळ समुद्रांतून वावरणें सोपें जावें म्हणून स्वतंत्र तऱ्हेचीं जहाजें बांधण्यांत आलीं. खुद्द येथील जंगलांतून व बर्फाळ प्रदेशांतून वावरणारे रेडइंडियनस्, एस्किमोज वगैरे लोक हाताशीं धरण्यांत येऊन व त्यांनीं आणलेल्या कातड्यांना आधुनिक शिकार साधनांच्या रूपानें मोबदला देऊन पाश्चात्य व्यापाऱ्यांनीं

शिकारीच्या धंद्याला भलतीच तेजी आणली. एका काळची ध्रुव प्रदेशाची नीरवता नष्ट झाली. पदोपदीं बदुकींचे आवाज उठू लागले. तशांतच जंगलतोडीचा धंदा पुढें आला. प्राण्यांचीं आश्रयस्थानें भराभर उजाड होऊं लागलीं. शिकाऱ्यांची चांदरात झाली. कानडा व अमेरिका येथील जंगलांतील प्राण्यांच्या केसाळ, मऊ कातड्यांनीं युरोपच्या बाजारपेठा भरून गेल्या. उत्तर अमेरिकेच्या विभागांतील बीव्हर, ऑटर, लिंक्स, काळा अस्वल, केसाळ गवे, व एडके हे प्राणी आतां संपूर्णपणें नाहींसे झाले आहेत. ते पहावयाचेच झाल्यास आतां एकाद्या प्राणी संग्रहालया-कडे अगर सरकारनें खास राखून ठेवलेल्या जंगल विभागाकडे जागें भाग आहे. केसाळ प्राणी संपुष्टांत आल्यानें आतां पाश्चात्य राष्ट्रांच्या बाजार पेठांतून केसाळ कातडी अदृष्य झाली आहे. नष्टप्राय करीत आणलेल्या केसाळ प्राण्यांची पैदास कृत्रिमरीत्या करण्याची खटपट प्राणीशास्त्रविशा-रद करीत आहेत. परंतु जी प्राणीसंख्या निसर्गानें हजारों वर्षांच्या काला-वधीनें तयार केली ती मानव कृत्रिम साधनांनीं परत आणूं शकेल असें मुळींच वाटत नाहीं. फक्त ससापुरतें मात्र मानवाला या कामीं यश आलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सशांची जोपासना व पैदास मानवी देखरेखीखालीं मोठ्या प्रमाणांत कांहीं ठिकाणीं चालू झाली आहे.

गवताळ प्रदेशांत वावरणाऱ्या प्राण्यांवरही हाच प्रसंग ओढवला आहे. अमेरिकेंत पुष्ट अशा हजारों रानरेड्यांचे कळप एके काळीं वावरत असत. सतराव्या शतकाच्या आरंभालाच वसाहतवाल्यांनीं एका वर्षांत दहा लक्ष म्हणजे रोज सरासरी तीन हजार गवे मारल्याचा दाखला मिळतो. गव्यांची शिकार मुख्यतः कातड्यासाठीं व त्यांच्या जिभांसाठीं करण्यांत येते. मांस-बाजारांत गव्याच्या एका जिभेला सरासरी १॥ ते २ रुपये किंमत येई. युरोपांत उदयाला येऊं लागलेल्या कारखानदारीला चामड्याचीही अतिशय गरज असल्यानें गव्यांच्या चामड्यालाही चांगला भाव येई.

१९०६ सालीं गवा संपूर्ण नष्ट होण्याची वेळ येतांच अमेरिकन सरकारनें शिकारीला बंदी केली व गव्यांची मोजदाद केली. या मोजदादींत असें आढळून आलें कीं, एके काळीं लाखांनीं वावरणाऱ्या या प्राण्यांची संख्या आतां फक्त ५०० वर आली आहे. अमेरिकन सरकारनें तात्काळ या प्राण्यांना संरक्षण देऊन त्यांना सरकारी राखीव कुरणांत कोंडण्याची व्यवस्था केली. पुढें 'ग्रेट स्लेव्ह' सरोवराच्या आसपास वावरणारा गव्यांचा एक छोटासा कळप आढळून आला, त्यालाही संरक्षण देण्यांत आलें.

मांस व कातडी यांच्या पुरवठ्याच्या दृष्टीनें गवा हा गाईपेक्षा अनेक दृष्टींनीं सरस आहे. गवा मोठा व मजबूत असल्यानें मांस अधिक देतो व त्याचें कातडेंही जास्त टिकाऊ असतें. त्याचें मांस पचनाला हलकें व टिकाऊ असल्यामुळें खाण्यांत गोमांसापेक्षा त्याला अधिक मागणी आहे. गव्याच्या केसापासून लोकरीप्रमाणें धागाही निघूं शकतो. या अनेक कारणामुळें गाईपेक्षां गव्याच्या संहाराकडे लोकांची अधिक प्रवृत्ति आहे. मांस पुरवठ्यामध्यें सांबर, हरिण, इत्यादि प्राणी व कोंबडीं, बदकें इत्यादि पक्षी यांनींही बराच मोठा भाग उचलला आहे. डॉक्टर हार्डनी यांनीं अमेरिकेंतील या पशुपक्षांच्या कत्तलीला उद्देशून लिहितांना म्हटलें आहे कीं, "मनुष्याला उपयुक्त अशा पशु-पक्षांपैकीं शेंकडा ९५ पशुपक्षी अमेरिकेनें आतांच मारून ठेविले आहेत."

विषुववृत्तीय प्रदेशांत वावरणाऱ्या प्राण्यांत हत्तीइतका मार कोणीच खाल्ला नसेल ! निवळ हस्तिदंतासाठीं म्हणून युरोपियन लोकांनीं हत्तींची कत्तल केली आहे. युरोपियन व अमेरिकन व्यापारी एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर प्रथम येऊन उतरले. या वेळीं हस्तिदंताचा व्यापार

अरब लोकांचे हातीं होता. आफ्रिकेच्या उत्तर भागांतून हस्तिदंत घेऊन हे अरब व्यापारी किनाऱ्यावर येत व युरोपियन व्यापारी रंगीबेरंगी मणी, कापडाचा तुकडा अगर अत्तराची एकादी कुपी देऊन त्यांचें हस्तिदंत लाटीत. एवढ्या अल्पमोलांत खरेदी केलेल्या हास्तिदंतास युरोपियन बाजारपेठेंत सहज २० ते २५ पौंड किंमत येई. अरब व्यापाऱ्यांना आपल्या वस्तूच्या मौल्यवानपणाची फारशी कल्पना नसल्यानें हा सौदा ते खुशीनें करीत. हत्तीसारखा प्रचंड प्राणी तेवढ्यासाठीं ठार मारण्याची त्यांना बुद्धी नसे. तशी जबरदस्त साधनेंही पण त्यांच्यापाशीं नसत; पण युरोपियन व्यापाऱ्यांची भूक अशी थांबणें शक्य नव्हतें. त्यांनीं अरबांना रायफली पुरविण्यास सुरवात केली व हस्तिदंताला देण्यांत येणारा मोबदलाही वाढविला. अरब प्रथम जें हस्तिदंत आणीत तें त्यांनीं आफ्रिकेंतील मूळच्या रानटी लोकांकडून संपादन केलेलें असे. हे रानटी लोक स्वाभाविकरीत्या मेलेल्या हत्तींचीं हाडें संग्रह करून ठेवीत व क्वचित प्रसंगीं शिकारही करीत. अरब या रानटी लोकांना फसवून हस्तिदंत लाटीत तर युरोपियन व्यापारी अरबांना बनवीत. अरबांच्या हातीं रायफलीसारखें प्रभावी साधन येतांच त्यांनीं रानटी लोकांनीं जमा करून ठेविलेल्या हस्तिदंतावर राजरोस धाड घातली. त्यांना वेठीला धरून त्यांच्या डोक्यावर हस्तिदंत लादलें व तें किनाऱ्यावर आणून युरोपियन व्यापाऱ्यांचें हवालीं केलें. थोड्याच काळांत शिरावर हस्तिदंत घेऊन झांझीबारकडे येणारे काळ्या गुलामांचे कळपच्या कळप दिसूं लागले. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं हस्तिदंताचा व्यापार कळसाला पोहोंचला. एका वर्षांत सरासरी दीड लाख गुलाम हस्तिदंत वाहून नेण्याच्या कामीं वेठीला धरले जात. त्यापैकीं सुमारें निम्मे किनाऱ्यापर्यंत पोंचत व बाकीचे वाटेंतील कष्टांनीं व मारहाणीनें मरून पडत.

हस्तिदंताच्या व्यापाराची चलती दृष्टोत्पत्तीला येतांच हस्तिदंताचा व्यापार करणाऱ्या मोठमोठ्या मंडळ्या अस्तित्वांत येऊं लागल्या. थोड्याच

दिवसांत अरबांना या व्यापारांतून गचांडी मिळाली. आधुनिक शिकार-साधनांनीं सुसज्ज अशा युरोपियन शिकाऱ्यांच्या टोळ्या आफ्रिकेंत उतरूं लागल्या. लिंगभेद, वय, या साऱ्या गोष्टी बाजूस सारून त्यांनीं सरसकट हत्तींचे कळप झाडपून काढण्यास सुरवात केली. विसाव्या शतकाच्या आरंभींच्या ३० वर्षांतच आफ्रिकेंतील हत्ती नष्टप्राय झाला. ज्यांचे दांत अजून बाहेरहि पडले नाहींत असे कोवळे बच्चेही या शिकाऱ्यांच्या तावडींतून सुटले नाहींत. हस्तिदंताचा व्यापार प्रथम सुरू झाला त्यावेळीं बाजारांत येणाऱ्या हत्तीच्या दातांचे सरासरी वजन ८० तें ९० पौंड भरत असें. १९३० सालीं हें सरासरी वजन ५० पौंडावर आलें. सध्यां बेल्जम कांगो व युगांडा या दोन विभागांतील हत्तींची कत्तल चालू आहे. शिकाऱ्यांच्या भयानें हत्ती आतां खोल जंगलाच्या अंतर्भागांत शिरले आहेत. पण तेथील हवा त्यांना न मानवल्यामुळें त्यांची मृत्यूसंख्या झपाट्यानें वाढत आहे. इतकें खोल शिरूनही शिकारी त्यांचा पिच्छा पुरवीत आहेत तें निराळेंच! थोडयाच दिवसांत प्राचीन मेमॉथप्रमाणें हत्ती हाही एक पुस्तकांतील प्राणी होऊन बसणार आहे.

पक्षामध्यें शहामृगाची हकीकत लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. युरोपियन लोकांच्या सौंदर्य प्रसाधनांत त्याच्या पिसांचा उपयोग होत असल्यानें आफ्रिकेच्या गवताळ प्रदेशांत आढळणाऱ्या या पक्षाचाही वरीलप्रमाणेंच संहार करण्यांत आला. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यालाच उत्तर आफ्रिकेंत शहामृग पक्षी औषधालाही मिळेनासा झाला. शहामृगाप्रमाणेंच करकोचे, फ्लेमिंगोज नांवाचे तांबडे पक्षी, इग्रट, स्पूनबिल यासारखे सुंदर पिसाऱ्याचे पक्षी लाखांनीं ठार मारण्यांत आले. युरोप अमेरिकेंतील व्यापारी या पक्षांच्या पिसापासून तयार करण्यांत आलेलीं सौंदर्य साधनें आपापल्या गिऱ्हाइकांना पुरवीत. पण याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, आतां हे पक्षी फक्त प्राणी संग्रहालयांत पहावयास मिळतात. माणसानें आपण

चालविलेल्या संहाराचें क्षेत्र जमिनीपुरतेंच मर्यादित ठेविलें आहे असें नाहीं. ध्रुवप्रदेशाकडील जमीन व समुद्र यांचे आश्रयानें राहणारा सीलसारखा केसाळ प्राणीही त्यानें खलास केला आहे. उत्तर ध्रुव प्रदेशाकडील सील संपुष्टांत येतांच सीलची शिकार करणाऱ्या बोटींचे तांडे दक्षिण ध्रुवाकडे वळले. इंग्लंड, अमेरिका, जपान व रशिया या चार राष्ट्रांनीं मिळून दक्षिण ध्रुवाकडील सीलही आतां नाहींसा करून टाकला आहे. फॉकलंड बेट व ग्रीनलंडचा पूर्व किनारा या प्रदेशांतील सीलवर नॉर्वेजियन खलाशांनीं धाड घातली. या प्रकारामुळें नुसत्या सीलचाच नाश झाला असें नव्हे तर अन्नासाटीं सीलवर विसंबून राहणाऱ्या तद्देशीय लोकांचाही नाश झाला! सीलची सर्वांत मोठी वस्ती अलास्काला लागून असलेल्या अमेरिकेच्या ताब्यांत असलेल्या 'प्रिबिलॉफ्' बेटांचे आसपास होती. १९११ च्या सुमारास या बेटांचे आसपास वावरणाऱ्या सील माशांची संख्या दरसाल सुमारें ३० लाखावर असे. पुढें एकाच वर्षांत ती १२५००० वर आली. म्हणजे अंदाजें २९ लाख सील एकां वर्षांत मारले गेले. शेवटीं अमेरिकन-सरकारनें सीलच्या शिकारीवर नियंत्रण घालण्याचें ठरवून त्यासाटीं इतर राष्ट्रांना पाचारण केलें, व त्यांनींही पण या कामीं सहकार्य केलें.

जगांतील सीलच्या कातड्याच्या व्यापाराचा ७० टक्के भाग एकट्या अमेरिकेच्या हातीं आहे. समुद्रांतील दुसरा उपयुक्त वा प्रचंड प्राणी म्हणजे देव मासा होय! देव माशाची शिकार प्रथम सर्वस्वीं एक्सिमो लोकांच्या हातीं होती. हारपून नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या भाल्याची हातानें फेक करून व लहान लहान होड्यांतून त्याचा पाठलाग करून एस्किमो देव माशाची शिकार करीत. या प्रकारानें होणारी देव माशाची हत्या फारच मर्यादित स्वरूपाची असून तिचा फारसा गंभीर परिणाम या जातीवर होत नसे. यानंतर युरोपियन राष्ट्रांचें डोळ्यांत हा मासा भरला. चरबी व मांस याचा मूर्तिमंत सांटा देव माशाचें ठिकाणीं असल्यानें

युरोपियन व्यापाऱ्यांचें हातून तो सुटणें शक्य नव्हतें. देव माशावर डागण्यासाठीं 'हारपून गनस्' नांवाच्या स्वतंत्र तोफा बनविण्यांत आल्या व त्या वाफेनें चालणाऱ्या गतिमान बोटीवर चढवून देण्यांत आल्या. देवमाशांचे मांस व चरबी काढून घेऊन त्याच्या धुडाची संपूर्ण वासलात लावण्याची सर्व यंत्र सामुग्री या बोटीवर बसविण्यांत आली. अशा तऱ्हेनें सुमज्ज असलेल्या या २०–२० हजार टनी बोटीसह देव माशाच्या शिकारीसाठीं उत्तर व दक्षिण ध्रुव प्रदेशाकडे युरोपियनांचा स्वैरसंचार चालू झाला. ब्रिटिश व नॉर्वेजियन खलाशी या कामीं आघाडीवर होते. त्यांनीं उत्तर ध्रुवाकडील देव मासा नष्ट करून दक्षिण ध्रुवाकडे आपला मोर्चा वळविला. दरसाल सरसकट २० हजार देव माशांची शिकार ते करीत असत. थोड्याच काळांत दक्षिण ध्रुवाकडील देव मासाही नष्ट होत आला व मग या राष्ट्रांना नियत्रणाची सुबुद्धि होऊं लागली. पण नुकतेंच या धंद्यांत शिरलेलें जपान हें राष्ट्र या गोष्टीस संमती देईना. यथास्तित लूटमार करून झाल्यानंतर युरोपियनांनीं आता हा सोवळ्याचा आव आणला आहे असें जपान्यांचें म्हणणें पडलें. जपान ऐकत नाहीं, म्हटल्यानंतर स्वाभाविकच नियंत्रणाची भाषा मागें पडली व अधिकच उत्साहानें देव माशाच्या शिकारीला प्रारंभ झाला. त्यामुळें देवमाशांची मृत्युसंख्या चौपटीनें वाढली. एका वर्षांत युरोपियन राष्ट्रांनीं देव माशाच्या चरबीचें उत्पादन २५ हजार टनापर्यंत नेलें. देव मासा समुद्रांतून संपूर्ण नष्ट होण्यास फारसा अवधि नाहीं ही गोष्ट निर्विवाद होऊन बसली आहे.

समुद्र हा मानवाला अन्न पुरवठा करण्याचें कामीं जमिनीइतकाच उपयुक्त आहे. सामान्य अन्नाच्या बरोबरीनें मासाही मानवाच्या खाण्यांत असल्यानें शेतीइतकाच मासे मारीचा धंदाही उपयुक्त व धनोत्पादक होऊन बसला आहे. दरसाल कोट्यावधी टन वजनाचे मासे समुद्रांतून वर काढले जातात. उत्तर गोलार्धांतील उथळ समुद्र या कामीं विशेष

उपयोगी ठरले आहेत. या गोलार्धांत सापडणाऱ्या माशांपैकी कॉड व हेरींग या दोन जाती प्रमुख असून व्यापारांत त्यांनीं अग्रस्थान संपादन केलें आहे. हे मासे विपुल असून अत्यंत उपयुक्तही आहेत. उत्तर समुद्र, जपानच्या उत्तर भागच्या आसपासचा समुद्र व न्यू फाउंडलंड हे तीन प्रदेश या माशांच्या कत्तलीबद्दल विशेष प्रसिद्ध आहेत. या माशापासून मिळणारें तेल मानवी शरीराला पोषक असल्यानें अन्न व औषधी या दोनही दृष्टींनीं तें उपयुक्त आहे. वर नमूद केलेल्या प्रदेशांच्या किनाऱ्यानें या मृत माशांचे पर्वतप्राय ढीग दृष्टोत्पत्तीला येतात. याखेरीज रोजच्या खाण्यासाठीं म्हणून माशांच्या अनेक जातींचा संहार होत आहे तो निराळाच! समुद्रांत होणारी माशांची निर्मिति व माणसाकडून होणारा त्यांचा संहार याचा मेळ बसेनासा झाल्यामुळें अलीकडे पासिफिक महासागरांतील बऱ्याच मच्छीमाऱ्यांना माशांची तीव्र उणीव भासूं लागली आहे. एके काळीं रशियाच्या, मध्यंतरीं जपानच्या व फिरून आतां रशियाच्या वर्चस्वाखालीं असलेल्या जगप्रसिद्ध, कामश्चाटकाच्या मच्छीमारीलाही माशांची उणीव आतां जाणवूं लागली आहे. ब्रिटिश औद्योगिक क्षेत्रांत प्राधान्य पावलेले फ्लेक व हेक या दोन जातींचे मासेही आतां नाहींसे होत आले आहेत. जे थोडे फार सापडतात ते पूर्वीच्या मानानें फारच लहान असतात.

उत्तर गोलार्धांतील थंड समुद्रविभाग मच्छीमारीबद्दल प्रसिद्ध आहे. दक्षिण ध्रुवाकडील प्रदेशांत या धंद्याचा जम अद्याप नीटसा बसलेला नाहीं. उथळ समुद्र या धंद्याला विशेष उपयुक्त ठरतो. उत्तर अटलांटिकमध्यें हेरिंग जातीचा मासा विपुल सापडतो. उत्तर समुद्र व इंग्लिश खाडी यांत कॉड व हेरिंग या दोन जाती सापडतात. नॉर्वे व आइसलंडचा किनारा या प्रदेशांतही या दोन्ही जाती मोठ्या प्रमाणांत मिळतात. उत्तर अमेरिकेंत सालेमन व इतर नद्यांच्या मुखांत सालेमन मासा सापडतो. सालेमन माशाबद्दल बोलतांना एक जण म्हणतो, " They catch all

they can and can all they catch. " हा मासा हवाबंद डब्यांत भरून बाजारांत रवाना होतो. या धंद्याला उद्देशूनच अर्थात् हें म्हणण्यांत आलें आहे.

इंग्लंडमधील हजारों लोक निव्वळ मासेमारीवर उपजीविका करतात ! मासा निव्वळ खाण्यासच उपयोगी पडतो असें नाहीं. त्याच्या-पासून उत्तम तऱ्हेचें खत तयार होतें. ' फिश मिल ' या नांवानें ओळखला जाणारा व माशापासून तयार होणारा पदार्थ गुरें, डुकरें, कोंबडी यांना चांगला मानवतो. माशाच्या हाडापासून गोंद तयार होतो.

कॉड मासा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. याचा कोणताही भाग फुकट म्हणून जात नाहीं. या माशापासूनच ' कॉड लिव्हर ऑईल ' हा उपयुक्त पदार्थ निघतो. युरोपांत मासेमारीच्या धंद्यांत इंग्लंड आघाडीवर आहे. त्याच्या खालोखाल नॉर्वे व फ्रान्स यांचा अनुक्रम येतो. अटलांटिकच्या दुसऱ्या किनाऱ्यावर कानडा, न्यूफाऊंडलंड व अमेरिका हे देश हा धंदा करतात.

पॅसिफिकमध्यें जपान हें राष्ट्र या धंद्यांत पुढारलेलें आहे.

पासिफिक महासागराच्या अलास्का तें दक्षिण अमेरिकेपर्यंतच्या किनाऱ्यावर वस्ती फारशी दाट नसल्यामुळें तेथें असलेला माशांचा पुरवठा तेथील लोकवस्तीला पुरून उरेल इतपत मोठा होता. या भागांत सालोमन मासे सापडतात व ते चवीलाही चांगले असतात. अर्थांत अशा माशांचा आस्वाद जगांतील मांसाहारी लोकांना घेऊं देणें आपलें कर्तव्य आहे याची जाणीव अमेरिकन व्यापाऱ्यांना झाल्यामुळें त्यांनीं या किनाऱ्यावर ठिकठिकाणीं मासे हवाबंद डब्यांत भरून देशोदेशीं पाठविण्यासाठीं केंद्रें उघडलीं. लाखों जाळीं नद्यांच्या मुखांतून लावण्यांत येऊन एक दोन वर्षांत सालोमन माशांची इतकी कत्तल उडविण्यांत आली कीं सांगतां सोय नाहीं. पांचच वर्षांत सालोमन माशांच्या वधाचें प्रमाण एकदम ९०

टक्क्यांनीं खालीं आलें. ठिकठिकाणीं उघडण्यांत आलेलीं हीं केंद्रें बंद करण्यावाचून गत्यंतरच राहिलें नाहीं. शंभराच्या ठिकाणीं दहा मासे मिळण्याची मारामार पडूं लागली. इतकें असूनही मासे पकडण्याबाबत कोणतेंही नियंत्रण स्वीकारण्याची मासे मारणाऱ्या लोकांची मनीषा नाहीं हें विशेष आहे. या धंद्यांत मिळणारा नफा भूतदयेच्या नांवाखालीं सुखासुखी बुडविण्यास ते तयार नाहींत. न्यूयार्कच्या उत्तरेला समुद्रास मिळणाऱ्या सव्वीस नद्या एके काळीं सालेमन माशांनीं भरलेल्या होत्या. आतां त्यापैकीं एकाही नदींत सालेमन मासा औषधालासुध्दां मिळेनासा झाला आहे.

५

पृथ्वीपासून मिळणाऱ्या अनेकविध वस्तूंपैकीं आतांपर्यंत ज्या वस्तूंचा आपण विचार केला त्या सर्व अशाच स्वरूपाच्या आहेत कीं, त्यांच्या शोषणाप्रमाणेंच उत्पादनावरही माणसाला थोडेंफार नियंत्रण मिळवितां येतें. वनस्पति व प्राणी यांची वाढ कमी अधिक करूं म्हटलें तर मानवाला ही गोष्ट शक्य आहे. पण खनिज पदार्थांसारख्या कांहीं गोष्टी अशा आहेत कीं, पृथ्वीजवळील त्यांचा साठा मानवी उपयोगांनीं संपुष्टांत येतांच फिरून हीं खनिजें निर्माण होणें शक्य नसल्यानें त्या खनिजांच्या गरजा मानवाला पुढें भागवितांही येणार नाहींत. खनिजें पृथ्वीच्या पोटांत खोलवर गाडलीं गेलेलीं असतात. तेथून तीं महत्प्रयासानें उकरून काढून मानवांच्या अर्थव्यवहारांत व इतर जीवनांत उपयोगांत आणलीं जातात. उद्‌भिज्जाप्रमाणें अगर प्राण्याप्रमाणें प्रदेश-वैशिष्ट्यानुरूप खनिजें सांपडतात असें नाहीं; तर बहुतेक सर्व देशांमध्यें निरनिराळे खनिज पदार्थ कमी–अधिक प्रमाणांत आढळून येतात. या खनिज पदार्थांमध्यें चालू काळांत लोखंड, दगडी कोळसा व पेट्रोलियम यांना प्राधान्य आहे. आधुनिक कारखानदारीच्या देशांतील हे प्राण आहेत. चालू भांडवलशाहीचा आत्मा या तीन पदार्थांचा बनलेला आहे. या तीन पदार्थांचे अभावीं यंत्रें निर्जीव होऊन पडणार आहेत. यांखेरीज इतर अनेक धातू, रासायनिक मिश्रणें व खाण्याच्या मिठासारखे साधे पदार्थही खाणींतून निघू शकतात. परंतु कांहीं विशिष्ट खनिजांचाच आपणास येथें विचार करावयाचा आहे. खनिज पदार्थांचा विचार करतांना दगडी कोळशाला प्राधान्य देणें

भाग आहे. यांत्रिक शक्तीच्या निर्मितीला, त्याचप्रमाणें घरगुती उपयोगाला कोळसा हा अत्यंत उपयुक्त आहे. वीज व पेट्रोलियम यांचा कारखानदारींत उपयोग होऊं लागला असूनही कोळशानें आपलें महत्व अद्याप शाबूत ठेवलें आहे. बाष्प शक्तीवर चालणारीं यंत्रें जोंपर्यंत अस्तित्वांत होतीं अगर आहेत तोंपर्यंत कोळशाचा सांठा ही बाब महत्वाची समजली जाणारच. ज्या ज्या देशांच्या हातीं हा बहुमोल खनिज पदार्थ आहे . ते ते देश आपापसांत स्पर्धा करून स्वतःच्या कारखानदारींचें बस्तान बसविण्यासाठीं धडपडत आहेत. एके काळीं ज्या देशांचे हातीं कोळसा नाहीं अशा देशांना कारखानदारी उभारणें अशक्य होई. कारण कोळसा असणारीं राष्ट्रें आपल्या कानखानदारीला प्रतिस्पर्धी निर्माण होऊं नये म्हणून दुसऱ्या देशांना कोळसा देण्याचें नाकारीत. कोळसेवाल्यांच्या या अरेरावीमधूनच तेल व विद्युत् ह्या दोन शक्तिसाधनांचा उदय होऊन कोळसा नसलेलीं राष्ट्रें आपली कारखानदारी विद्युत् व तेल यांच्या शक्तीवर उभारूं लागलीं. बाष्प शक्तीवर चालणारी कारखानदारी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत प्रथमतः इंग्लंडमध्यें अस्तित्वांत आली. इंग्लंडमध्यें दगडी कोळशाचा सांठा भरपूर असल्यानें, इंग्लिश कारखाने एक प्रकारें स्वयंपूर्ण होते. आपल्या कारखान्याची संपूर्ण गरज भागल्यानंतर उरलेल्या कोळशाची निर्यात इग्लंड इतर राष्ट्रांना करीत असे व त्यामुळें स्वाभाविकच इंग्लंडची कारखानदारी कांहीं काळपर्यंत आघाडीवर होती. यानंतर जर्मनी व अमेरिका या दोन देशांमध्यें लोखंड व दगडी कोळसा यांच्या खाणी उपलब्ध झाल्या व इंग्लंडची मिरासदारी धोक्यांत आली. या दोन्हीं राष्ट्रांचें उत्पादन इंग्लंडपेक्षांही सरस असल्यानें इंग्लंडला या दोन राष्ट्रांची स्पर्धा चांगलीच जाणवली व पुढें कित्येक वर्षांनीं या स्पर्धेचें रूपांतर महायुद्धांत होऊन जर्मन कारखानदारीवर इंग्लिश कारखानदारीनें विजय मिळविला. पण हा विजय इंग्लंडला फारसा स्वस्तांत पडला नाहीं. कारण या काळांमध्यें इतर लहान लहान राष्ट्रांची कारखानदारी तर उदयाला आलीच, पण

अमेरिकन कारखानदारीनें जगड्व्याळ स्वरूप धारण केलें. पूर्वींचे जे देश इंग्लंडकडून कोळसा घेत त्यांनीं स्वतःच्या कोळशाच्या खाणी तर उपलब्ध केल्याच; पण शिवाय इंग्लिश कोळशाला आपल्या देशांत वाव मिळूं नये म्हणून इंग्लिश कोळशाच्या आयातीवर जबरदस्त कर बसविले. या भानगडींत इंग्लंड व जर्मनी या दोन्हीं देशांचाही वाढीला लागलेला कोळशाचा व्यापार बसला. बेल्जम, फ्रान्स, इटली, हंगेरिया या सर्व देशांनीं कोळशाचें उत्पादन वाढवून इंग्लंड व जर्मनी या दोघांचाही कोळसा बहिष्कृत केला. दक्षिण युरोप आणि फ्रान्स येथील कोळशाच्या पेठा काबीज करण्यासाठीं इंग्लंड व जर्मनी या दोन राष्ट्रांची रात्रंदिवस चुरस चालू होती. गेल्या महायुद्धानंतर जर्मनीच्या ताब्यांतील कोळशाच्या खाणीचा प्रदेश शक्य तितका कमी करून इंग्लिश कोळसेवाल्यांनीं आपला सूड उगवून घेतला व जर्मनीला इंग्लंडमध्यें कोळसा खरेदी करण्याची पाळी आणली. पुढें जर्मनीनें स्वतःच्या ताब्यांत राहिलेल्या प्रदेशाचें उत्पादन वाढवून इंग्लिश कोळशाच्या गुलामगिरींतून स्वतःची मुक्तता करून घेतली. इंग्लंडनें आपला कोळसा खपविण्यासाठीं अनेक युक्त्या प्रयुक्त्या योजिल्या आहेत. नॉर्वे, स्वीडन सारख्या देशांना वस्तुतः इंग्लिश कोळसा खरेदी करण्याची जरुरी नाहीं. पण ब्रिटिश साम्राज्यांत या देशांना व्यापार करण्याची सवलत देण्यासाठीं म्हणून इंग्लंड दरसाल ठराविक प्रमाणांत या देशांच्या गळ्यांत आपला कोळसा बांधीत असतें. कोळशाची निर्यात करणारे आणखी कांहीं देश आपापल्या अधिकारक्षेत्रांत या स्वरूपाच्या सवलती देण्याच्या अटीवर कांहीं देशांचे गळ्यांत कोळसा बांधीत असतात. कोळशाच्या बाजारांत चाललेली ही स्पर्धा व कारखानदारावरील कोळशाचें नाहींसें होत असलेलें वर्चस्व यांनीं कोळशाची निर्यात करणाऱ्या देशांना बरेंचसें नुकसानींत आणलें आहे. कोळशाच्या धंद्याचें हें बिघडलेलें बस्तान सावरून धरण्यासाठीं कामाचे तास वाढविणें, मजुरांची मजुरी कमी करणें असल्या गोष्टींचा ब्रिटिश व जर्मन भांडवलदार आश्रय करूं लागले. परंतु या

धंद्याच बिघडलेलें बस्तान कोणत्याही तऱ्हेनें सांवरण्याचें चिन्ह दिसेना. विद्युत् व तेल यांनीं कोळशाची जागा पटकावल्यामुळें कोळशाच्या राशीवर धनोत्पादन करणारीं इंग्लंडसारखीं राष्ट्रें नुकसानींत आलीं. तशांत राष्ट्रीय आर्थिक स्वयंपूर्णता, स्पर्धा, उत्पादनांतील अनिर्बंधपणा यामुळें कोळशाच्या धंद्याला भलतीच अवकळा प्राप्त झाली. एका काळीं इंग्लंडमध्यें कोळशाच्या खाणींत काम करणाऱ्या मजुरांची संख्या ११ लाख होती. ती ४,२०,००० वर आली. अमेरिकेंतील कोळशाच्या खाणींत कामावर असलेले ७,५०,००० लोक बेकार झाले व कामावर असलेल्या मजुरांच्या चवथा हिस्सा मजूर जादा म्हणून समजण्यांत येऊं लागले. या शिवाय वर्षाच्या ३६५ दिवसा-पैकीं फक्त २०० दिवसच खाणी चालू राहतात तें निराळेंच. इंग्लंडमधील कोळशाच्या धंद्याची स्थिति याहूनही चमत्कारिक झाली. सध्यां खाणी असलेला प्रदेश पूर्वी जमिनी या सदरांत, जमीनदारांच्या खाजगी मालकीचा होता. कोळसा त्यांच्या जमिनींत सापडल्यामुळें खाणावाल्यांना जमिनी-च्या स्वामित्वाबद्दल म्हणून या लोकांना सुमारें ४० लक्ष पौंड द्यावे लागतात. कोळशाला तेजी असो अगर नसो हे पैसे भरावेच लागतात. ही जमीनदारांना मिळणारी रक्कम अनेक जमीनदारांत विभागली जात असून त्यांच्या स्वामित्वाखालीं असलेल्या जमिनीमधील खाणींतून निघणाऱ्या कोळशाच्या प्रमाणांत ती दिली जाते. या खाणींच्या आसपास ठिकठिकाणीं हद्दी दाखविण्यासाठीं बंधारे घातलेले असतात. खाणींच्या लांबीरुंदीवर अशा तऱ्हेनें बंधन आल्यानें स्वाभाविकच त्यांची खोली वाढते व त्या प्रमाणांत मजुरांचेही हाल वाढतात. १९२५ सालीं नेमण्यांत आलेल्या कोळसा चौकशी समितीनें आपल्या निवेदनांत म्हटलें, " सध्यांच्या कोळशाच्या खाणीच्या उत्पादकांत व मालकांत भिन्नत्व असल्यानें खाणी चालविण्याच्या पद्धतींत अनेक दोष निर्माण झाले आहेत. त्यामुळें या धंद्याची व या धंद्यांत काम करणाऱ्या मजुरांची कुचंबणा होत आहे."

अमेरिकेंतही या धंद्याची हीच स्थिति आहे. कोळशाच्या खाणीच्या मालकीसंबंधानें अनेक भानगडी असल्यानें धंद्याला एकसूत्रीपणा नाहीं. कांहीं जमिनींची मालकी स्वतः कंपन्यांचिकडे आहे. तर कांहीं खाजगी मालकीच्या आहेत. 'युनायटेड स्टेट स्टील कारपोरेशन' या नावांनें ओळखली जाणारी कंपनी व तिच्या शाखोपशाखा यांच्या मालकीच्या कित्येक खाणी अमेरिकेच्या निरनिराळ्या संस्थानांतून आहेत. कोळशाच्या उत्पन्नाबाबत जी गुंतागुंत आहे तीच कोळशाच्या व्यापारांतही आहे. कोळसा खाणींतून बाहेर पडल्यापासून गिऱ्हाइकाचे हातांत पडेपर्यंत अनेक मध्यस्थांच्या हातांतून जातो व त्यामुळें खाणींतून बाहेर पडलेल्या कोळशाची किंमत व खुद्द गिऱ्हा-काला द्यावी लागणारी किंमत यांत जमीन अस्मानाचें अंतर पडतें. कोळ-शाच्या उत्पादनामुळें भूपृष्ठावर झालेला परिमाण विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. कोळसा, लोखंड व पोलाद या त्रयींचे परस्पर संबंध व त्यांचे परस्पर पूरक उत्पादन यामुळें भूपृष्ठाचा केवढा तरी मोठा भाग कायमचा नासधूस होऊन गेला आहे. इंग्लंडमध्यें काळा प्रदेश या नांवानें ओळखला जाणारा प्रदेश व जर्मनीचा 'ऱ्हूर'प्रांत हीं अशा रीतीनें उजाड झालेल्या प्रदेशां-चीं दोन उत्तम उदाहरणें आहेत. कोळशाचे ठिकठिकाणीं पडलेले ढिगारे, खाणींतून निघालेली इतर घाणसाण यांचे ढिगारे, त्यांतून विखुरलेल्या कामगारांच्या झोंपड्या व अधूनमधून दिसणारे रेल्वेचे फाटे असें या प्रदे-शांचें भकास स्वरूप असतें. या प्रदेशांचें दारिद्र्य व दीनावस्था हीं आतां अनेक पुस्तकांचे प्रतिपाद्य विषय होऊन बसलीं आहेत. इंग्लंडमधील यार्क्-शॉयर अगर स्कॉट्लंड्मधील खाणींचा प्रदेश इंग्लंडमधील घाणीचीं व दारिद्र्याचीं मूर्तिमंत ठिकाणें आहेत. अमेरिकेंतील कोळशांच्या खाणींचा प्रदेश इंग्लंडपेक्षांही निष्कृष्ठावस्थेंत आहे. या प्रदेशांतील कामगारांना मिळणाऱ्या झोंपड्या पत्रे अगर फळ्या बडवूनच केलेल्या असतात. कोळसा चौकशी समितीनें आपल्या निवेदनांत म्हटलें, "कोळशाच्या खाणींत काम

करणाऱ्या मजुरांची वस्ती असलेलीं ७०० खेडीं आम्हीं तपासलीं. त्यापैकीं फक्त दोनच खेड्यांत पाणी पुरवठा व आरोग्य यांची समाधानकारक योजना आढळली. पण बाकीच्या बहुतेक खेड्यांतील दुःस्थिति शब्दानें वर्णन करणेंही शक्य नाहीं. छपरें उडालेलीं, भिंतींची पडझड झालेली, उकिरड्याचे ढीग व दुर्गंधी या सर्व गोष्टी प्रत्येक ठिकाणीं भरपूर पहावयास मिळाल्या." मजुरांना देण्यांत आलेलीं ही मोडकीं तोडकीं घरें, खाणी चालविणाऱ्या भांडवलदारांच्या मालकीचीं असतात. त्याचप्रमाणें या खेड्यांतील सर्व दुकानेंही खाणीवाल्यांचींच असल्यानें मजुरांना मजुरीच्या रूपानें दिलेला पैसा घर भाड्याच्या रूपानें व व्यापारांतील नफ्याच्या रूपानें खाणीवाले परत खेचीत असतात.

सध्या जगांतील कोळशापैकीं ७५ टक्के कोळसा इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका व रशिया या फक्त चार राष्ट्रांमधूनच निर्माण होतो. फ्रान्स आणि जपान हीं कारखानदारींत पुढारलेलीं असूनही त्यांचें कोळशाचें उत्पादन समाधानकारक नसल्यानें औद्योगिक क्षेत्रांत त्यांची चांगलीच कुचंबणा होत असे. कोळशाच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेवर खरा ताबा आतांपर्यंत इंग्लंडच ठेऊन होतें. भूमध्य समुद्रालगतच्या सर्व राष्ट्रांना कोळशाचा पुरवठा करण्याचें काम इंग्लंड करी. युद्धकालांत नाहींशी झालेली ही पेठ काबीज करण्याची धडपड इंग्लंडनें फिरून चालू केली आहे. जपाननें कोळशासाठींच मांचूरियावर प्रथम धाड घातली. पण जपानी लोकांवर आतां अमेरिकेचें दास्य पत्करण्याची पाळी आली आहे. जपानची यंत्रसामुग्री आणि मजुरी व अमेरिकेचा कच्चा माल आणि व्यवस्था अशा स्वरूपांत जपानी कारखानदारी यापुढें काम करणारसें दिसूं लागलें आहे.

कोळशाचें जागतिक उत्पादन पुढीलप्रमाणें आहे. सर्व आकडेवारी युद्धपूर्वकालीन आहे.

देश	टन
अमेरिका	३८ कोटी
इंग्लंड	२३ ”
जर्मनी	१५ ”
राशिया	१० ”
फ्रान्स	४॥ ”
जपान	३ ”
पोलंड	३ ”
बेल्जम	२॥ ”
हिंदुस्थान	२८२”

याखेरीज उतरत्या भांजणीनें कोळशाचें उत्पादन करणारे अनेक देश आहेत. पण त्यांचा निर्देष करण्याची फारशी आवश्यकता नाहीं.

यांत्रिक शक्तीच्या उत्पादनांतील कोळशाचें महत्व कमी करून ती जागा अलीकडे खनिज तेलांनीं घेतली आहे. मोटारी, विमानें यांना शक्तीचा पुरवठा खनिज तेलापासून निघणाऱ्या पेट्रोल नांवाच्या शुद्ध द्रव्यापासून केला जातो. पण त्याचबरोबर अशुद्ध स्वरूपांतील तेलेंही आधुनिक कारखानदारीचीं चक्रें फिरवण्यास उपयुक्त ठरलीं आहेत. यंत्रांना लागणारें वंगण, दिव्यांत जाळलें जाणारें रॉकेल इत्यादि अनेक पदार्थही या खनिज तेलापासूनच मिळतात. मूळ स्वरूपांत खनिज तेल पेट्रोलियम् या नांवानें ओळखलें जातें. भूगर्भांत असलेल्या खडकांमधून या तेलाचे झरे आढळतात. जगांतील अनेक प्रदेशांत तें सापडतें. सध्यां खनिज तेलाच्या उत्पादनांत अमेरिका अग्रगण्य असून, जागतिक उत्पादनाचा दोन तृतियांश भाग एकट्या अमेरिकेनें उचलला आहे. प्रथम

१८५९ सालीं, अॅपॅलेशियन पर्वताच्या प्रांतांत गिरमिटाच्या सहाय्यानें तेलाची पहिली विहीर खोदण्यांत आली. यानंतर हां हां म्हणतां शेंकडों विहिरी खोदण्यांत आल्या. कोळशाप्रमाणें तेलाच्या बाबतींत, स्वामित्वाच्या हक्काबद्दल पैसे द्यावे लागत नसल्यानें लोक भराभर विहिरी खणूं लागले. आपल्या विहिरींतील तेलाचा झरा दुसऱ्या क्षेत्रांतील विहिरीकडे खेंचला जाऊं नये म्हणून तेलाचा अधिकाधिक उपसा करणें व आपल्या क्षेत्रांत अधिकाधिक विहिरी खोदणें याची एकच धडपड अमेरिकन तेलवाल्यांनीं चालू केली. तेलाच्या विहिरी काढीत असतांना, तेलाच्या आधीं प्रथम ज्वलनाला उपयोगी असा एक वायुरूप पदार्थ बाहेर पडत असतो. खाणीवाल्यांची दृष्टि तेलावर असल्यानें त्यांनीं या वायुरूप उपयुक्त पदार्थाकडे दुर्लक्ष केलें. त्यामुळें हा बहुमोल पदार्थ फुकट गेला. तेलाचें उत्पादन शक्य तितक्या कमी खर्चांत व्हावें म्हणून विहिरी अत्यंत जवळ जवळ खोदण्यांत आल्या. इकडे कॅलिफोर्नियाच्या प्रदेशांतही तेलाच्या खाणी सांपडून याच पद्धतीनें तेथेंही तेलाच्या उत्पादनाचा व्हावयाचा तोच परिणाम होऊन तेलांच्या किंमती साफ पडल्या. व या धंद्याला अवकळा प्राप्त व्हावयास सुरवात झाली. प्रथमत: तेलाच्या धंद्याची झालेली सर्व वाढ फक्त एकाच कंपनीच्या हातीं होती. या कंपनीचें सर्व लक्ष तेल ताब्यांत घेऊन जगभर त्याची विक्री कशी करतां येईल इकडे होतें. तेलाचें उत्पादन करण्याची जोखमीची कामगिरी तेल खाणीचा धंदा करण्यासाठीं धडपडणाऱ्या लोकांच्या स्वाधीन करून हीं कंपनी बाहेर पडलेल्या तेलाचा कबजा मात्र तत्परतेनें घेई. तेलाचें उत्पादन करणाऱ्या लोकांनीं आपल्याखेरीज दुसऱ्या कोणालाही तेल देऊं नये याबद्दलची सर्व दक्षता कंपनीकडून घेण्यांत येई. आगगाडीचे रस्ते टाकणें, नळ टाकणें, अशुद्ध स्वरूपांतील तेल शुद्ध करून त्यापासून अनेक उपयुक्त पदार्थ तयार करणें, इत्यादि सर्व बाबी या कंपनी-मार्फत करण्यांत येत असत. १९०६ मध्यें या कंपनीच्या हातीं खाणींतून निघणाऱ्या तेलाचा ८० टक्के भाग असे. खाणीवाल्यांना तें आपणास योग्य

वाटेल तो मोबदला देत; आणि लोकांच्याकडून मात्र यथास्थित पैसा घेत. १९०६ नंतर या कंपनीचे अनेक तुकडे पडून अनेक छोट्या-मोठ्या कंपन्या तयार झाल्या. तरी अद्यापीही या कंपनीच्या शाखोपशाखांचे हातीं जागतिक तेल व्यापाराचा निम्मा [$\frac{1}{2}$] हिस्सा आहे. अलीकडे कॉन्सस् ते टेक्ससपर्यंतच्या प्रदेशांत नवीन तेलाचा सांठा उपलब्ध झाला आहे. जागतिक तेल क्षेत्रांत हें क्षेत्र अव्वल दर्जाचें समजलें जातें. या प्रदेशां-तील तेलाची वार्ता लागतांच फिरून अनेक लहान मोठया कंपन्या अस्तित्वांत आल्या. कित्येक तगल्या, कित्येक बुडाल्या. तेलाच्या विहिरी इतक्या झपाट्यानें निघूं लागल्या कीं, तेल शुद्ध करणाऱ्या कारखान्यांना उसंत मिळेना. अशुद्ध स्वरूपांतील लाखों गॅलन तेल, कारखान्यांत पडून राहूं लागलें. धंद्याला मंदी व बेकारी हे जादा उत्पादनाचे दोन दुष्परिणाम तात्काळ दिसून येऊं लागले. याशिवाय नैसर्गिक तेलसाठ्यांची नासधूस झाली ती निराळीच. तेलाच्या धंद्यांत ठराविक अंतरानें या गोष्टी घडत आल्या आहेत. जगांत तेलांचें शोषण वाढूनही कोट्यावधि गॅलन तेल तेलकंपन्यांकडे पडून आहे. तेलाचें उत्पादन नियंत्रित करण्याचें प्रयत्न झाले; नाहीं असें नाहीं. पण त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. आणि याचें कारण म्हणजे तेल कंपन्यांतील अंतस्थ स्पर्धा होय.

तेलाचा धंदा हळूहळू कांहीं विशिष्ट गटाच्या हातीं जाऊं लागला. तेलाचें उत्पादन, शुद्धीकरण, वाहतूक, विक्री या सर्व बाबींचे नियंत्रण या गटाकडून होतें. बंदरांबंदरांमधून त्यांच्या मालकीचीं तेलवाहू जहाजें पडलेलीं असतात. हजारों मैल लांबीचे तेल वाहून नेणारे नळही यांच्याच मालकीचे असतात. जगाच्या निरनिराळ्या विभागांत त्यांनीं गुंतवलेलें भांडवल कोट्यावधि रुपयांचें असून, त्याच्या सुरक्षिततेसाठीं आपापल्या राष्ट्रांना युद्धांत खेचण्याइतकें प्रभावी सामर्थ्य या भांडवलवाल्यांचेंमध्यें आहे. रशिया सोडून दिला तर जगांतील बहुतेक तेलाच्या सर्व खाणी इंग्लिश

अगर अमेरिकन भांडवलवाल्या गटांचे हातीं आहेत. व्हेनेजुला व मेक्सिको या दोन प्रदेशांतील तेलांच्या खाणींचें उत्पादन सर्वस्वीं त्या देशांतील तेल कंपन्यांचें हातीं असल्यानें तेलोत्पादनाच्या बाबतींत या कंपन्या वाटेल तसा धुमाकूळ घालूं शकतात. तेथील सरकारेंही त्या बाबतींत ढवळाढवळ करूं शकत नाहीं. खुद्द अमेरिका व अमेरिकेच्या दक्षिणेकडील वर नमूद केलेले हे दोन देश वजा केले तर बाकीच्या बहुतेक तेल क्षेत्रांत ब्रिटिश भांडवलदारांचा हात आहे. गेल्या महायुद्धानंतर ब्रिटिश भांडवलदार गटानें पद्धतशीर प्रयत्न करून जागतिक तेल क्षेत्रांत आपलें बस्तान बसविलें आहे. रशियन राज्यक्रांतीचा फायदा घेऊन इंग्लिश भांडवलदारांनीं खुद्द रशियाच्या बाकू येथील तेल–क्षेत्रावर धाड घालण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. पण तो यशस्वी झाला नाहीं. साम्राज्यांतील खनिज पदार्थांवर ब्रिटिशेतरांना हात मारण्यास वाव मिळूं नये अशी योजना करण्यांत आली असल्यानें साम्राज्यांतील खनिज पदार्थांचा मक्ता इंग्लिश भांडवलदारांना मिळाल्यागत झाला आहे. शिवाय इराणसारख्या प्रदेशांतील तेलाच्या खाणीही गेल्या लढाईच्या पर्वणींत ब्रिटिशांनीं लाटून ठेवल्या आहेत. या तेल क्षेत्रांच्या स्वामित्वाबद्दल इराण–च्या शहाला ब्रिटिश भांडवलदारांकडून थोडी फार रक्कम देण्यांत येत असे. इंग्लंड व अमेरिका हे दोनच प्रभावी गट आज तेलाच्या व्यापारांत शिल्लक राहिले असल्यानें परस्परांत स्पर्धा न करितां एकोप्यानेंच जगाची लुबाडणूक करण्याची त्यांची वाढती प्रवृत्ति आहे.

मोटारी, विमाने यांनीं होणारी वाढती वाहतूक व लष्करी महत्व यामुळें युद्धोत्तर कालांत खनिज तेलाचें महत्व अत्यंत वाढलें आहे. २० व्या शतकाच्या सुरवातीपासून तों तहत आतांपर्यंत म्हणजे सरळ सरळ ५० वर्षे "पेट्रोल" तेजीच्या मार्गावरच आहे. बाजारांत सतत इतकीं वर्षे चलती कोणत्याच खनिजाला मिळालेली नाहीं. जगांतील

खनिज पदार्थांच्या उत्पादनापैकीं २० टक्के भाग एका पेट्रोलियमनें उचलला आहे. पण हा सर्व धंदा व त्यावरील नफा कांहीं ठराविक गटांचेच हातीं आहे.

" अमेरिकन स्टँडर्ड ऑइल ट्रस्ट " १९११ सालीं फुटून " स्टँडर्ड ऑईल ऑफ न्यू यार्क " आणि " स्टँडर्ड ऑईल ऑफ न्यूजर्सी " अशा दोन मंडळया अस्तित्वांत आल्या. जगाच्या सर्व तेल बाजारांचें नियंत्रण या दोन गटांचे हातीं आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. अमेरिकन कंपन्यांचे हातीं अमेरिकन तेलाच्या उत्पादनाचा २।३ [दोन तृतियांश] भाग आहे. मेक्सिको, कोलंबिया, पेरू अर्जेंटिना येथील तेल विहिरींवर त्यांची मालकी आहे; तर रुमानिया, पोलंड, इराक, ईस्ट इंडीज बेटें, व्हेनेझुला येथील तेल उत्पादनांत त्यांनीं कमी अधिक प्रमाणांत भांडवल गुंतविलें आहे.

१९१९ पासून आस्तित्वांत असलेल्या रॉयल डच शेल कंपनी-कडून इतर सर्व इंग्लिश तेल कंपन्याचें नियंत्रण केलें जातें. अँग्लो इरानि-यन ऑईल कंपनी, इराक पेट्रोलियम कंपनी, बरमा ऑईल कंपनी, या सर्व शेलच्या टोळक्यांतील कंपन्या असून जगांतील 'क्रूड ऑईल' ची मक्तेदारी त्यांचे हातीं आहे. इराण, इराक, ईस्ट इंडीज बेटें, सारावाक, युकेडॉर, ट्रिनीदाद, व्हेनेझुला इत्यादि खनिज तेलाच्या उत्पादनांत त्यांचा हिस्सा आहे. या शिवाय रुमानिया, कोलंबिया, मेक्सिको येथील तेल कंपन्यांत त्यांनीं भांडवल गुंतविलें आहे तें निराळेच.

जगांतील खनिज तेलाचें उत्पादन पुढीलप्रमाणें आहे.

देश	मेट्रिक टन
अमेरिका	१४ कोटी
रशिया	२॥ ,,
व्हेनेझुला	२ ,,

देश	मेट्रिक टन
रुमानिया	८० लक्ष
इराण	७५ ,,
ईस्ट इंडीज	६० ,,
इराक	३५ ,,

खनिज तेलाची उलाढाल करणाऱ्या राष्ट्रांनीं आपली जागतिक परिषद १९३२ सालीं पॅरिसला भरविली. पण १९३७ पर्यंत जगाच्या बाजारांत निरनिराळया तेल कंपन्यांची चाललेली मारामारी थांबविण्यास उपाय सापडला नाहीं. आतां सर्व राष्ट्रांच्या लष्करी गरजा, वाहतूक यांत वाढ झाल्यानें तेलवाल्यांना फिरून दिवाळी आली आहे.

कांहीं धातूंच्या उत्पादनाबाबतसुद्धां तेलाप्रमाणेंच राष्ट्रीय स्वरूपाचे गट अस्तित्वांत येऊं लागले आहेत. गेल्या महायुद्धापूर्वी अस्तित्वांत असलेली 'ऑमर् प्लेट रिंग' नांवाची संस्था जागतिक लोखंडी व पोलादी सामानाच्या व्यापाराचें नियंत्रण करीत असे. या संस्थेंत इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व अमेरिका या चारही राष्ट्रांतील लोखंड व पोलादी कारखान्यांचे सूत्रचालक असत. अलीकडे अशुद्ध लोखंडाच्या उत्पादनांतील खाजगी स्पर्धा राष्ट्रीय स्पर्धेच्या स्वरूपांत प्रगट होऊं लागली आहे. अशुद्ध स्वरूपांतील लोखंड 'हेमटाइट' या नांवानें ओळखलें जातें. याच पदार्थापासून पुढें टांचणीपासून पुलापर्यंत सर्व वस्तु तयार केल्या जातात. अमेरिकेंतील सुपीरियर सरोवराच्या आसपासच्या प्रदेशांत जगांतील अत्यंत उत्कृष्ट अशा लोखंडाच्या खाणी आहेत. लोखंडाचें उत्पादन अमेरिकेच्या बरोबरीनें करणारे आणखीही कांहीं देश आहेत; नाहींत असें नाहीं. परंतु अमेरिकन लोखंडाचा दर्जा त्या देशांतील लोखंडाला येत नसल्यानें या बाबतींतही अमेरिका अग्रेसर आहे. लोखंडाच्या धंद्यांतील कित्येक भांडवलवाल्यांची या धंद्यावरील पकड अशी आहे कीं लोखंडाच्या खाणी, लोखंड शुद्ध करणाऱ्या भट्ट्या, त्यापासून पोलाद बनविण्याचे कारखाने, आगगाड्या, आग-

बोटी बांधण्याचे कारखाने या साऱ्या गोष्टींवर एकसमयावच्छेदेंकरून त्यांची मालकी असते. अमेरिकेच्या खालोखाल फ्रान्समधील लॉरेन् प्रांत लोखंडाच्या उत्पादनाबद्दल प्रसिद्ध आहे. फ्रान्सच्या हातांतून जर्मनीकडे व जर्मनीच्या हातांतून फ्रान्सकडे अशी या प्रांताची अदलाबदल जर्मनी आणि फ्रान्स यांच्या लढ्यांत प्रत्येक वेळेला झाली आहे. याचें कारण येथील लोखंडाच्या खाणी हेंच होय. व्हर्सायूच्या तहानें आंखण्यांत आलेल्या योजनेनंतर लॉरेनमधील फ्रेंच लोखंडी व पोलादी कारखान्यांना चांगलाच हातभार लावला. औद्योगिक क्षेत्रांत पुढें असूनही लोखंडाच्या बाबतींत समृद्ध नसलेलें राष्ट्र म्हणजे जपान होय. कोळसा व पाण्यापासून होणारा विद्युत् पुरवठा या गोष्टी उपलब्ध असतां लोखंडाचें दुर्भिक्ष असणें ही गोष्ट जपानची अत्यंत मोठी उणीव आहे. ही उणीव भरून काढण्यासाठीं म्हणूनच जपानला चीनवर धाड घालून लोखंड हस्तगत करण्याचा मोह झाला. यांगत्सी नदीच्या खोऱ्यांमध्यें असलेल्या लोखंडाच्या खाणी चालू करण्यासाठीं जपाननें अतोनात पैसा खर्च केला. परंतु याबाबतींत यावें तसें यश आलें नाहीं. मांच्युरियांत मात्र जपान्यांना थोडा फार दगडी कोळसा व लोखंड मिळालें. सध्यां जगांत उपलब्ध असलेल्या लोखंडाच्या खाणी फारशा ओसाड झालेल्या नाहींत. त्यांच्याकडून होत असलेला लोखंडाचा पुरवठा अल्पावधींत संपण्याची भीति नाहीं. ही गोष्ट जरी खरी असली तरी इंग्लंडसारखें आज बराच काळ लोखंड काढणरे देश बेताबेतानें आपला सांठा संपुष्टांत आणीत आहेत. हे साठे संपल्यानंतर नवीन सांठे उपलब्ध करण्याची आवश्यकता भासल्याशिवाय रहाणार नाहीं. अमेरिकेनें ही गोष्ट ध्यानांत घेऊनच चिली व ब्राझील यामध्यें लोखंडाच्या खाणीसाठीं म्हणून आपलें भांडवल आतांपासूनच गुंतवून ठेवलें आहे.

लोखंड स्वस्तांत स्वस्त धातु असूनही चालू युगांत मात्र त्याच्याशिवाय पानही हलत नाहीं. चालू यांत्रिक युगांत लोखंडाचें महत्व

न सांगतांही दिसणारें आहे. बारशाला व बाराव्याला उपयोगी पडणारी ही धातू आहे. हिच्या जिवावर वाटेल त्या सुखसोई निर्माण कराव्या, वाटेल तितकीं युद्धे करावींत. चालू जगाचा आर्थिक पाया "हेवी इंडस्ट्री" या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या उद्योग धंद्यावर आधारला आहे आणि हा हेवी इंडस्ट्री म्हणजेच लोखंड व पोलाद यांची कारखानदारी !

फ्रान्स, रशिया, अमेरिका, इंग्लंड, स्वीडन ही राष्ट्रें लोखंडाचें उत्पादन करण्यांत विशेष पुढारलेलीं आहेत.

पोलादी कारखाने व जर्मनी यांचें मोठें सहकार्य सर्वश्रुत आहे. पण जर्मनीच्या कारखानदारीला लागणारें कच्चें लोखंड मात्र सर्वस्वीं जर्मनींत उपलब्ध होऊं शकत नाहीं. हा पुरवठा जर्मनीला बाहेरून करून घ्यावा लागतो. जर्मनी, झेकोस्लाव्हाकिया, फार काय इंग्लंडसुद्धा आपणास लागणारें कच्चें लोखंड फ्रान्स, स्वीडन, स्पेन, यांचेंकडून पैदा करून घेतात.

जपाननें लोखंड व पोलाद यांची कारखानदारी वाढविली. पण तिच्यासाठीं जपानला चीनमध्यें जुगार खेळावा लागला. त्याचा परिणाम अंतीं काय झाला हें आतां दिसतेंच आहे.

या धंद्यांत अमेरिकेचें प्रस्थ वाढू लागतांच १९४६ सालीं प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांनीं पोलादाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार करण्यासाठीं एक संघटना निर्माण केली. या संघांत फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जम हीं राष्ट्रें प्रथम होतीं. नंतर इंग्लंडही या संघाला येऊन मिळालें. १९३६ सालीं दाक्षिण संयुक्त आफ्रिकेनें या संघांत प्रवेश केला. १९३७ साली झेकोस्लोव्हाकियानें आंत पदार्पण केलें. १९४५ मध्यें जर्मनीनें सार प्रांत बळकावल्यानें जर्मनीची उत्पादनशक्ति वाढली व अमेरिकेला जगाच्या पोलाद बाजारांत मार देण्यासाठीं युरोपनें आपलें संयुक्त बळ पणाला लावलें. अमेरिकेंत अस्तित्वांत असलेल्या अमेरिकन स्टील ट्रस्ट, युनायटेड स्टेटस स्टील

कारपोरेशन व बेथेलेम स्टील कारपोरेशन या कंपन्यांना युरोपची संयुक्त आघाडी जागतिक बाजारांत नडूं लागली. पण १९३९ सालच्या राजकीय उलाढालींनीं त्यांचें भाग्य उदयाला आलें. युरोपियन महायुद्धानें अमेरिकेचें लोखंडी उखळ अक्षरशः रुपेरी झालें.

जगांतील लोखंडाचें उत्पादन पुढीलप्रमाणें आहे.

देश	मेट्रिक टन
फ्रान्स	४ कोटी
अमेरिका	३ " ५० लक्ष
रशिया	३ " ० "
इंग्लंड	१ " ५० "
स्वीडन	० " ८० "
जर्मनी	० " ४१ "
हिंदुस्थान	० " २ "

पोलादी सामानाचा अनुक्रम मात्र लोखंडाच्या अनुक्रमाशीं सुसंगत आहे असें मुळींच नाहीं.

पोलादी सामानाचें उत्पादन पुढीलप्रमाणें आहे.

देश	मेट्रिक टन
अमेरिका	३ कोटी ५० लक्ष
जर्मनी	१ " ७५ "
रशिया	१ " २५ "
इंग्लंड	१ " ० "
फ्रान्स	० " ६३ "
हिंदुस्थान	० " ९ "

लोखंडानंतर दुसरा महत्वाचा खनिज पदार्थ म्हणजे तांबें होय. सध्यां विजेचा धंदा सर्वस्वीं या एकाच धातूच्या जिवावर अस्तित्वांत आहे. एका

पेट्रोलियमखेरीज इतक्या झपाट्यानें प्रचारांत आलेला दुसरा कोणताही पदार्थ नाहीं. अवघ्या १२ वर्षांत खाणींतून निघणाऱ्या तांब्याचें प्रमाण दुपटीच्या पुढें गेलें आहे. जगांतील तांब्याच्या उत्पादनापैकीं २/५ तांबे अमेरिकेच्या 'ॲरिझोना' या विभागांत निघतें. अमेरिकेमध्यें प्रस्थापित झालेल्या एकाच कंपनीनें जगांतील तांब्याच्या उत्पादनाचा व व्यापाराचा ९० टक्के हिस्सा हाताळला आहे. जगांतील ताब्याच्या व्यापाराची जिम्मेदारी या एकाच कंपनीच्या हातीं असल्यानें कित्येक वेळीं तांब्याची किंमत तिनें अशा रीतीनें चढवली आहे कीं, तिच्या तांब्यांतील पडिक खाणी चालविणेंसुद्धां कंपनीला फायदेशीर पडलें आहे. या कंपनीनें नफेबाजीसाटीं तांब्याचा प्रचंड सांठा सांठविण्यास व आफ्रिकेंत तांब्याच्या खाणी सांपडण्यास एकच गांठ पडली. आफ्रिकेनें तांब्याचें उत्पादन वाढवून बाजारांत त्याची सर्रास विक्री चालू करतांच अमेरिकन कंपनीची तेजी घसाऱ्याला लागली. व तांब्याच्या व्यापाराची तिची जिम्मेदारीहि संपुष्टांत आली. तरी पण तांब्याच्या उत्पादनावरील अमेरिकन भांडवलाचें वर्चस्व संपुष्टांत आलें आहे असें मात्र नाहीं. चिलीमधील ताब्यांच्या खाणींत अमेरिकन भांडवल सध्यां ओतलें जात असून जागतिक उत्पादनांत चिली येथील अमेरिकन नियंत्रणाखालील खाणींचा दुसरा अनुक्रम लागण्यासारखा आहे. या शिवाय चिलीमध्यें असंशोधित असा बराच मोठा सांटा पडून आहे तें निराळेंच. आफ्रिकेपैकीं बेल्जियन कांगो आणि उत्तर ऱ्होडेशिया येथील खाणी अनुक्रमें बेल्जियन् व इंग्लिश भांडवलावर चालतात. व या दोन भांडवलवाल्यांतील परस्पर स्पर्धा अमेरिकन भांडवलवाल्यांना थोडाफार वाव मिळण्यास उपयोगी पडते.

शिसें, कथील व जस्त यांच्या उत्पादनांतसुद्धां अमेरिकेचा वरचष्मा दिसून येतो. या पदार्थांच्या जागतिक उत्पादनापैकीं २५/४० भाग अमेरिकेच्या नियंत्रणाखालीं आहे. ब्रिटिशांनीं मात्र जस्ताच्या धंद्यांत

आपलें भांडवल बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत गुंतविलें आहे. इतर धातूपेक्षां जस्ताचें शोषण जरी कमी प्रमाणांत होत असलें तरी इतरऱ्हेच्या डब्यांना ही धातु लागत असल्यानें पक्का माल तयार करणाऱ्या बऱ्याचशा कारखान्यांना तें आवश्यक होऊन बसलें आहे. ब्रिटिश भांडवलाच्या नियंत्रणाखालीं मलायांत होत असलेलें जस्ताचें उत्पादन जागतिक उत्पादनाच्या तिसऱ्या हिश्शानें आहे. मलायांत निर्माण होणारें बहुतेक जस्त ब्रिटिश कारखानदारांकडूनच पक्कया मालांत रूपांतरित केलें जातें. अमेरिकेंत जस्ताच्या भट्टया निर्माण होतांच ब्रिटिशांनीं साम्राज्यांतील जस्त ब्रिटिशांखेरीज जगांतील इतर कोणत्याही भट्टयांत गाळलें जाऊं नये म्हणून जस्ताच्या निर्यातीवर निर्बंध घातले. मलायाच्या खालोखाल दक्षिण अमेरिकेंतील बोलेव्हियांत जस्ताचें उत्पादन आहे व तेंही पण ब्रिटिश भांडवलदारांच्या हातीं आहे. याशिवाय ईस्ट इंडीज बेटांत सांपडणारें जस्त डच भांडवलदारांचे हातीं आहे तें निराळेंच. तांब्याप्रमाणेंच जस्ताच्या बाबतही व्यापाराची जिम्मेदारी दिसून येते. प्रथम प्रथम स्वतंत्रपणानें व नंतर 'डच' भांडवलवाल्यांशीं सहकार करून ब्रिटिश भांडवलदारांनीं जस्ताच्या किमती आपल्या मनाप्रमाणें नियंत्रित केल्या. बोलेव्हिया व नायजेरिया येथील अत्यंत कमी दर्जाच्या खाणीसुद्धां ते मोठ्या फायद्यानें चालवीत. अतिपूर्वेकडील देश सर्व जगाला जस्त पुरवू शकतील इतके समृद्ध आहेत, व सध्यां जस्ताला बाजारांत असलेला भाव निम्मा करूनही या खाणी फायद्यानें चालविणें शक्य आहे. पण इतकें असूनही या व्यापारांतील इंग्लिश मिरासदारीमुळें जस्ताच्या किंमती पडूं शकत नाहींत.

चांदी: कांहीं दिवसांपूर्वी चलनामध्यें सोन्याच्या बरोबरीनें चांदीचा वापर असे. पण अलीकडे चलनाचा बराचसा बोजा एकट्या चांदीवरच पडतो. याचा अर्थ, यामुळें चांदीचा भाव वाढला आहे असा मात्र नाहीं. शिसें, तांबें, कथील यांच्या खाणीमधून चांदी हा दुय्यम पदार्थ म्हणून सर्रास मिळं

लागल्यापासून चांदीचा भाव खूपच घटला. चांदीचें चलन यामुळें हलक्या दर्जाचें म्हणून मानण्यांत येऊं लागलें. पण सुवर्ण चलनाचा सर्रास आश्रय करणें सर्वच राष्ट्रांना शक्य नसल्यानें दरिद्री असें हें चलन बऱ्याच गरीब राष्ट्रांत चालू राहिलें. चांदीच्या जागतिक उत्पादनाचा २७ टक्के भाग एका मेक्सिकोंत निर्माण होतो व हें उत्पादन अमेरिकन भांडवल-दारांचें हातीं आहे. पेरूचें व खुद्द अमेरिकेचें उत्पादनही याच भांडवल-वाल्यांचे हातीं आहे. कानडांतील खाणीही अमेरिकन भांडवलशाहीच्याच हातीं असल्यानें जागतिक उत्पादनापैकीं ६० टक्के उत्पादन एकट्या अमेरिके-च्या हातीं आहे. १९३३ सालीं अमेरिकेच्या खटपटीनें चांदी निर्माण करणाऱ्या अमेरिका, मेक्सिको, पेरू, कानडा व आस्ट्रेलिया या पांच राष्ट्रां-नीं मिळून चांदीची किंमत स्थिर करून तिला चलनांतही भरपूर वाव मिळावा म्हणून खटपट केली. चीन, हिंदुस्थान व स्पेन या तीन राष्ट्रांकडे चांदीचा सुप्त सांठा बराच असल्यानें त्यांनींही या खटपटींत भाग घेतला. चांदीला स्थैर्य आणण्याच्या दृष्टीनें १९३६ सालीं अमेरिकेनें मेक्सिकोंत निर्माण होणारी सर्व चांदी तर खरेदी केलीच; पण शिवाय चीननें विक-वयास काढलेली चांदीही पण पदरांत पाडून घेतली. चांदीच्या उत्पादनाचे आंकडे पुढीलप्रमाणें आहेत.

मेक्सिको	७,६८,००,००० औंस
अमेरिका	५,७६,००,००० ,,
पेरू	२,१२,००,००० ,,
कानडा	२,१०,००,००० ,,
आस्ट्रेलिया	१,१२,००,००० ,,

यानंतर बोलेव्हिया, जपान, जर्मनी, हिंदुस्थान हे देश अनुक्रमानें येतात. चीनकडे चांदीचा साठा आहे; पण तो अद्याप उपलब्ध करण्यांत आलेला नाहीं.

सुवर्ण : आंतरराष्ट्रीय चलनाचा आधार म्हणून सुवर्णाला प्राप्त झालेलें महत्व कोणासही नाकारतां येणार नाहीं. त्याची दुर्मिळता व रासायनिक क्रियेच्या आहारीं न जाणारें त्याचें स्वरूप यामुळें चलन व अलंकार यामध्यें सुवर्णाला मिळालेलें प्राधान्य आज हजारों वर्षे कायम आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांत समाविष्ट असलेला दक्षिण संयुक्त आफ्रिकेचा प्रदेश जगांतील ५६ टक्के सुवर्णाच्या उत्पादनाला जबाबदार आहे. हा प्रदेश सुवर्ण निर्मितींत अव्वल दर्जाचा आहे. यानंतर रशिया व अमेरिकेचा अनुक्रम लागतो. आस्ट्रेलियांतही सुवर्णाच्या खाणी आहेत. जपान बऱ्या प्रमाणांत सुवर्णोत्पादन करूं शकतें. सुवर्णोत्पादनाचे आंकडे व अनुक्रम पुढीलप्रमाणें आहे.

दक्षिण संयुक्त आफ्रिका	१,०७,२०,००० औंस
रशिया	५४,४०,००० ,,
कानडा	३२,६४,००० ,,
अमेरिका	३२,००,००० ,,
आस्ट्रेलिया	९,६०,००० ,,

यानंतर ऱ्होडेशिया, मेक्सिको, जपान, फिलिपाईन्स, बेल्जियन कांगो, कोरिया इत्यादि प्रदेश येतात. हिंदुस्थानचें उत्पादन अगदींच कनिष्ट दर्जाचें असून त सुमारें ३,२०,००० औंस आहे.

खनिज पदार्थामध्यें धातूखेरीज जमा होणारे इतर पदार्थ म्हणजे कांहीं 'क्षार' होत. हे क्षार जमिनीमधून काढल्यानंतर विशिष्ट पद्धतीनें शुद्ध करून नेहमींच्या वापरण्यांत येतात. आपण नेहमीं वापरत असलेलें साधें मीठ हा एक असाच क्षार आहे. हें मीठ समुद्राच्या पाण्यापासून जसें तयार होऊं शकतें तसें खाणींतूनही सांपडूं शकतें. मानवी अन्नांतील तो एक महत्त्वाचा घटक असून विशेषसे संस्कार न करितां आहारामध्यें तो सहजासहजीं वापरण्यांत येतो. पाश्चात्य राष्ट्रांच्या स्वामित्वाखालीं असलेल्या देशांमधून या सामान्य वस्तूवरही कर घेण्यांत येतो व अशा

तऱ्हेनें पैसा मिळविण्यांत येतो. अशा नसत्या जाचक कराला बळी पडलेला देश म्हणून ब्रिटिश अमदानींतील हिंदुस्थानचें उदाहरण लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. हिंदुस्थानांतील किनाऱ्यालगत असलेलीं मिठागरें सरकार-नियंत्रित असून राजपुतान्यांत खाऱ्या सरोवरापासून होणारें क्षारोत्पादनही सरकारच्या हातीं असे. हिंदी जनतेला अगर संस्थानांना मिठाचें उत्पादन करण्याची बंदी होती. एवढेंच काय, पण समुद्र कांठीं निसर्गतः सांपडणारें मीठ गोळा करण्यासही बंदी असे. उत्तर हिंदुस्थानांत व वायव्य सरहद्द प्रांतांत मात्र हे निर्बंध नाहींत. पंजाबांत खनिज क्षार मिळतात. परंतु हिंदुस्थानांत ते इतरत्र कोठेंही पाठवून दिले जात नसत व अशा तऱ्हेनें हिंदी लोकांना फुकट मिळणारें मीठ न देण्याचा कडेकोट बंदोबस्त सरकारनें केला होता. मिठागरांतून काम करणारे हजारों लोक बेकार करून ब्रिटिश सरकार आफ्रिकेंतील एडन बंदरांत तयार झालेलें मीठ मोठ्या खर्चानें हिंदुस्थानांत आणून विकी. जगांतील मिठाचें उत्पादन करणाऱ्या देशांत हिंदुस्थान देश महत्वाचा असूनही सुमारें ७ लाख टन मीठ हिंदुस्थानला बाहेरून आणावें लागे. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राजवटीचा मासला म्हणून ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

शेतीमध्यें खत म्हणून अत्यंत उपयुक्त होणारे असेही कित्येक क्षार खाणींमधून सांपडतात. वनस्पती-जीवनाला व वाढीला ते अत्यंत उपयुक्त असल्यानें सुधारलेल्या शेतीपद्धतीमध्यें त्यांचा फार मोठ्या प्रमाणांत उपयोग केला जातो. पण या भांडवलशाही युगाचा न्यायच असा आहे कीं, ज्या ठिकाणीं हे क्षार मिळणें अत्यंत आवश्यक आहे ते त्या ठिकाणीं हटकून मिळत नाहींत. हिंदुस्थान अगर चीन यांच्यामधला दरिद्री शेतकरी व त्याची दरिद्री जमीन या पदार्थांच्या किंमतीमुळें त्यांचा वापर करूं शकत नाहींत. आणि ज्या देशांत जादा धान्योत्पादनाची गरज नाहीं त्या देशांत मात्र त्यांची लयलूट होत आहे. खतें म्हणून उपयोगी पडणाऱ्या क्षारांमध्यें तीनच क्षार महत्वाचे आहेत. फॉस्फेट या सदरांमध्यें पडणारे क्षार अमेरिकेंत

विपुल प्रमाणांत सांपडत असून फ्लॉरिडॉ हें त्यांच्या खाणींचें केंद्र आहे. उत्तर आफ्रिकेंतील फ्रेंच वसाहतींमध्येंही फॉस्फेटचें उत्पादन होत असून लौकरच फ्रान्स या क्षारांच्या उत्पादनांत पहिला अनुक्रम मिळवील अशीं चिन्हें दिसत आहेत. पोटॅश या सदरांत पडणारे क्षार स्टॉस्फर्ट या जर्मनींतील विभागांमध्यें मोठ्या प्रमाणांत सांपडतात. जागतिक उत्पादनाचा ९/१० भाग स्टॉस्फर्ट येथील खाणी व फ्रान्सच्या मालकीच्या ऑल्सेस् येथील खाणी यांमधून निघतो. नायट्रेट या नांवानें ओळखले जाणारे क्षार वरील दोन क्षारांपेक्षां भिन्न असून त्यांमधील नत्राच्या प्रमाणामुळें वनस्पतीला अत्यंत पोषक असे ते ठरतात. या क्षाराचा जागतिक मक्ता फक्त एकाच राष्ट्राला मिळाल्याप्रमाणें झालें आहे. उत्तर चिलीच्या ओसाड प्रदेशांत सुमारें ४५० मैल लांबीचा या क्षाराचा पट्टा आढळून आला आहे. या क्षारांचें उत्पादन करण्याचें काम सर्वस्वी अमेरिकन भांडवलदारांचे हातांत आहे. अमेरिकन भांडवलदारांच्या उत्पादनावर जबरदस्त कर बसवून चिली सरकारनें आपली तुवडी भरून घेतली आहे. चिली सरकारच्या व अमेरिकन भांडवलशाहीच्या आहारीं गेलेला हा उपयुक्त पदार्थ जगाच्या कानाकोपऱ्यांत जाऊन शेतकऱ्यांना अल्प मोलांत मिळेल अशी व्यवस्था ज्या दिवशीं होईल तो दिवस सुदीनच म्हणावयास हरकत नाहीं.

वरील क्षारांच्या उत्पादनांत आतांपर्यंत चर्चिलेल्या अनेक वस्तूप्रमाणेंच निष्काळजीपणा दाखविण्यांत आला. १९१० पर्यंत उत्पादन सतत चढत्या प्रमाणांत करण्यांत आलें. पुढें लवकरच हे क्षार संपूर्ण नष्ट होण्याची भीति निर्माण झाली. जर्मनी आणि अमेरिका यांनीं कृत्रिम-रीत्या नायट्रोजनयुक्त खतें तयार करण्याची युक्ति काढल्यानें वरील क्षारांची या दोन देशांची मागणी बरीचशी कमी झाली. नंतर हीं कृत्रिम खतें व नैसर्गिक क्षार यांच्यामध्यें स्पर्धा चालू होऊन किंमतींत फार झपाट्यानें फेरबदल होऊं लागले. खनिज क्षारांची मागणी कमी होऊं

लागल्यानें या खाणीमधून काम करणारे मजूर व त्यांची वाहतूक करणारीं रेल्वेसारखीं साधनें यांच्यावरही परिणाम होऊं लागला. या धंद्यांत गुंतलेल्या सुमारें ४४००० कामगारांना बेकार व्हावे लागून त्यांच्या कुटुंबावरही फार मोठी आपत्ति ओढवली.

आयोडाइन हा महत्वाचा पदार्थ औषधांत अत्यंत उपयुक्त असून याच्या सर्व व्यापाराचें नियंत्रण विशिष्ट लोकांच्या हातीं गेलें आहे. हा पदार्थ मूल स्वरूपांत खाणींत सांपडत नाहीं. परंतु खनिज द्रव्यांपासून दुय्यम पदार्थ म्हणून निघणारा हा जिन्नस जगाला भरपूर व स्वस्त प्रमाणांत मिळणें शक्य असूनही त्याचा बराचसा भाग किंमती पडूं नयेत म्हणून बुद्धिपुरस्सर नष्ट करण्यांत येतो. अशा तऱ्हेनें स्वस्त मिळूं शकणारा हा पदार्थ जाणून बुजून महाग केला जातो. दुसरा महत्वाचा खत–पदार्थ म्हणजे ग्युआनो हा होय. वस्तुत: हा खनिज पदार्थ नाहीं. विशिष्ट तऱ्हेच्या समुद्रपक्षांच्या नासक्या शीटेपासून हा मिळतो. म्हणून त्याला खनिजाच्या वर्गांत घातला आहे. चिलियन नायट्रेटप्रमाणें या पदार्थांतही नायट्रोजनचें प्रमाण भरपूर असून शेणखतासारख्या सामान्य खताचे मानानें हें खत ३० पट अधिक उपयुक्त असतें. चिंचा आणि लोबोस या पेरूचे किनाऱ्याचे बाजूस असलेल्या दोन बेटांमध्यें हें खत भरपूर प्रमाणांत मिळतें. पांढऱ्या छातीच्या समुद्रपक्षांपासून व इतर अनेक जातीच्या पक्षांपासून हें खत तयार होतें. अशा पक्षांच्या प्रचंड वसाहती या दोन बेटावर आढळतात. या वसाहतींची शीट कांहीं कारणानें मातींत गाडली गेल्यानें हें खत आरंभीं मिळालें. पण आतां या पक्षांच्या वधापासून मनुष्य प्राणी तें तयार करून घेऊं शकतो. या खताची उपयुक्तता पटल्यानंतर ब्रिटिश भांडवलदार वर्गानें या बेटावर बस्तान ठेवलें व अत्यंत स्वस्तांत पडणाऱ्या या खताचा व्यापार सुरू केला. ब्रिटिशांचा हा धंदा पाहून इतर राष्ट्रांतील लोकांचीही धांवपळ सुरू झाली. ग्युआनो

बेटावर त्यांनीं आपलें बस्तान ठेवलें व स्पर्धेला सुरवात झाली. २० वर्षांच्या अवधींत एका लहानशा बेटांतून हें खत सुमारें १ कोटी टन काढण्यांत आलें. या पक्षांच्या विणीच्या दिवसांमध्यें पक्ष्यांची हकालपट्टी करून त्यांचीं अंडीं खाण्यासाठीं वापरण्यांत येतात व त्यांनाही बेदरकार-पणें ठार मारण्यांत येतें. पक्षांच्या विष्टेचे थर जमिनीवर बसूनही तिचें उत्तम खत तयार होतें. हें खतही शेतीला उपयोगी पडत असल्यानें चिनी मजूर मोठ्या प्रमाणांत या बेटांवर आणून आज कित्येक वर्षें पडत आलेले या पक्ष्यांच्या विष्टेचें थर त्यांच्याकडून खोदून घेण्यांत आले. या थरांची जाडी कित्येक ठिकाणीं १०० फूटांहूनही अधिक असल्याचें दिसून आलें आहे. या चिनी मजुरांवर देखरेख करण्यासाठीं निग्रो मुकादम नेमण्यांत आले असून त्यांचें हातीं प्रचंड आसूड देण्यांत आलेले असतात. या मुकादमांच्या आसुडाच्या फटक्याखालीं चिनी मजुरांना काम करावें लागत असल्यामुळें कित्येक वेळां त्यांनीं आत्महत्या केल्याचें आढळून येतें. या बेटावर जाऊन आलेल्या कित्येक प्रवाशांनीं तेथील चिनी मजुरांना सहन कराव्या लागणाऱ्या यातनांची हृदयद्रावक वर्णनें केलेलीं वाचावयास मिळतात.

या खताचा पुरवठा अशा तऱ्हेनें इंग्लिश भांडवलवाल्यांनीं लुबा-डण्यास सुरवात केल्यानंतर दक्षिण अमेरिकेंतील पेरूव्हियन सरकारला अशी भीति पडली कीं हे लोक आपल्याजवळच्या बेटावरील खत आपल्याच शेतीला महाग करून ठेवणार. इंग्लिश कंपन्यांचा हा व्यापार वेळेवारीच आटोक्यांत न आणल्यास आपलें अतोनात नुकसान होईल. हें जाणून पेरूव्हियन सरकारनें क्रमाक्रमानें या कंपन्या विकत घ्यावयास सुरवात केली व थोड्याच दिवसांपूर्वी दोन बेट कंपन्यांच्या हातांतून काढून आपल्या हातीं घेतलीं. आतां येथील खताचा पुरवठा पेरूव्हियन सरकारचें हातीं असल्यानें खताच्या उत्पादनांत नासाडी न होईल अशा बेतानें सर्व दक्षता

घेण्यांत येतें व खताचा प्रमाणबद्ध पुरवठा जगाला होऊं शकतो. तरी पण आतांपर्यंत कंपन्यांनीं केलेली गुंतवणूक इतक्या मोठ्या प्रमाणांत झाली आहे कीं, झालेलें नुकसान भरून काढण्यास आणखी कित्येक वर्षं जावीं लागतील. दक्षिण आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यालगत असलेल्या बेटांतूनही ग्युआनोचा पुरवठा होऊं शकतो. सुमारें ६०० यार्ड लांब व २०० यार्ड रुंद अशा इचाबू बेटावरील एका पट्ट्यांत सुमारें २००० लोक त्या खतासाठीं झगडत होते. निरनिराळ्या कंपन्यांच्या नोकरींतील हीं माणसें ह्या जमिनीच्या लंगोटींत धुमाकूळ घालीत असतां तेथें काय शिल्लक राहिलें असेल याची वाचकांनींच कल्पना केलेली बरी. या बेटावर ब्रिटिशांची मालकी होतांच इतर राष्ट्रांतील कंपन्यांना बेटावरील 'ग्युआनो' खत मिळण्याची बंदी करण्यांत आली. या बेटावरील उत्पादन जोरांत चालू असतां ग्युआनोनें भरलेलीं ३०० जहाजें किनाऱ्यावर पडून असत. थोड्याच अवधींत इचाबू व त्याच्या आसपासचीं इतर बेटें निव्वळ खडक बनून गेलीं. दिवसेंदिवस ग्युआनो बेटांची मालकी तीं ज्या राष्ट्रांच्या शेजारीं असतील त्या राष्ट्राकडे देण्याची पद्धत निघाल्यानें दक्षिण अमेरिकेच्या आसपासचीं बेटें त्या खण्डांतील राष्ट्रांकडे गेलीं व आफ्रिकेच्या आसपासचीं बेटें दक्षिण संयुक्त आफ्रिकेकडे आलीं. या बेटांचें उत्पादन आतां एकंदरींत कमी होत आलें आहे; आणि त्याचप्रमाणें, मालक राष्ट्रांना या पदार्थांची उपयुक्तता कळून आल्यानें ते त्याची फारशी निर्यातही पण करीत नाहींत.

६

जगांत निर्माण होणाऱ्या कच्च्या मालचें पक्क्या मालांत रूपांतर करून लोकोपयोगासाठीं त्याची बाजारांत रवानगी करण्याचें काम निरनिराळीं औद्योगिक केंद्रें करीत असतात. जगांतील कच्चा माल व त्याचें रूपांतर करणारे कारखाने हे एकाच ठिकाणीं आहेत असें मात्र नाहीं. मजुरांचा पुरवठा, कारखान्याला आवश्यक अशी लागणारी यांत्रिक शक्ति, तयार माल खपविण्यास आवश्यक अशा बाजारपेठा आणि कांहीं विशिष्ट कारखान्यांच्या बाबतींत आवश्यक असणारे हवामान या गोष्टींच्या अनुकूलतेवर कारखान्यांची उभारणी अवलंबून असते. उत्तर अटलांटिकच्या दोन्हीं बाजूंवरील राष्ट्रें प्रथम औद्योगिक क्षेत्रांत पुढें आलीं होतीं. पश्चिम युरोप आणि अमेरिका यांच्याकडे असलेली कारखानदारीची मिरासदारी हळूहळू कमी होऊन जगाच्या अनेक विभागांमध्यें नव्यानें निर्माण झालेले कारखाने जुन्या कारखानदारीशीं स्पर्धा करूं लागले व त्यांनीं १०० टक्के या जुन्या राष्ट्रांच्या हातीं असलेली बाजारपेठ अंशत: कां होईना पण काबीज केली. जुन्या व नव्या राष्ट्रांमध्यें बाजारपेठा काबीज करण्याबाबत सुरू झालेली स्पर्धा युद्धाच्या रूपानें जगाच्या प्रत्ययाला आली. ही स्पर्धा करणारीं सर्व राष्ट्रें भांडवलशाही पद्धतीचा स्वीकार करून असल्यानें बाजारपेठ काबीज करतांना गिऱ्हाइकाला स्वस्त माल देण्याची त्यांची कसोशी त्यांच्या नफ्यावर परिणाम न करितां त्यांच्या कारखानदारींत गुंतलेल्या मजुरांचें जीवनावर परिणाम करी. कामाचे तास वाढविणें, मजुरीचे दर कमी करणें, अशा गोष्टी करून आपलें उत्पादन शक्यतों ते कमी

खर्चांत करीत. कांहीं देशांनीं स्वतःची कारखानदारी तगविण्यासाठीं जगांतील इतर कारखानदारीला आपल्या स्वामित्वाखालीं असलेल्या देशांचे दरवाजे बंद केले. त्यामुळें जागातिक बाजारपेठेवर एके काळीं प्रभुत्व गाजविणाऱ्या कित्येक राष्ट्रांना चांगलीच ठोकर बसली.

कारखानदारीबाबत एके काळीं इंग्लंडचा पहिला नंबर होता. जगांतील कोणतेंही राष्ट्र कारखानदारीला आव्हान देऊं शकत नव्हतें. प्रत्येक राष्ट्रांच्या बाजारांत इंग्लिश बनावटीचा माल हटकून दृष्टीस पडे. पण आज स्थिति याच्या उलट आहे. इंग्लिश कारखानदारीइतकी ठोकर आज जगांतील कोणत्याच कारखानदारीनें खाल्ली नसेल. आणि विशेषतः लँकेशायरच्या कापडाच्या धंद्यानें खाल्लेला मार तर लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. लँकेशायरची हवा, इंग्लंडमधील या शहराचें स्थान, मजुरांचा व यंत्रांचा पुरवठा यामुळें जागतिक कापड व्यापारापैकी ७० टक्के व्यापार लँकेशायरचें हातीं होता. गेल्या महायुद्धानंतर ७०० कोटी यार्ड कापड लँकेशायरमधून निर्यात होत असे. यापैकीं निम्में कापड एकट्या हिंदुस्थानांत जाई. म्हणजे लँकेशायरमध्यें एकूण तयार होणाऱ्या कापडाचा ४/५ हिस्सा तात्काळ निर्यात केला जाई. १९१७ मध्यें लँकेशायरनें मिळविलेला नफा १९२० सालीं लँकेशायरनें मिळविलेल्या नफ्याच्या १/३० होता. यावरून महायुद्धानंतरच्या १।२ वर्षांत लँकेशायरनें किती प्रचंड प्रमाणांत नफा मिळविला असेल याची कल्पना येते. परंतु पुढें हळूहळू पौरात्य राष्ट्रांत कापडाचें उत्पादन वाढूं लागलें व बाजारांमधून इंग्लिश कापडाची उचलबांगडी होऊं लागली. हिंदुस्थानसारख्या देशांतून झालेल्या राष्ट्रीय चळवळीचा परिणाम या धंद्यावर होऊं लागला व १९२८ सालीं लँकेशायरच्या निर्यातीच्या २।५ हिश्शानें ठोकर खाल्ली. १९३० मधील जागतिक मंदीनें तर परिस्थिति भलतीच बिकट झाली. हिंदुस्थानचा व्यापार तर घटलाच; पण चीनच दुसरें बडें गिऱ्हाईकही बेताबेतानें लँकेशायरचा माल घेईनासें झालें.

खुद्द इंग्लिश बाजारपेठसुध्दा लँकेशायरचें सर्वस्वीं हातीं राहिली नाहीं. अमेरिकन कापसापासून सामान्य विणकरीचें जाडें भरडें कापड काढणारे कारखाने विशेषेकरून नुकसानींत आले. इजिप्शियन कापसापासून तलम व सुंदर कापड काढणाऱ्या कारखान्यांना फारशी झळ लागली नाहीं. पण पूर्वेकडील कारखान्यांची चढती कमान लँकेशायरचा हा धंदाही संपुष्टांत आणल्याशिवाय रहाणार नाहीं असें दिसूं लागलें. कापड बाजार काबीज करण्याची धडपड चालू असतां, लँकेशायरमधील कांहीं कारखानदारानीं उत्पादन नियंत्रित करून व कपड्याची किंमत कमींत कमी ठेवून जागतिक बाजारांतील आपलें स्थान कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. पण या योजनेच्या बाहेर असलेल्या कारखानदारांनीं जादा उत्पादन करून व तोटा सोसूनही कापड विकून वरील कारखान्यांचा बेत हाणून पाडला. अशा तऱ्हेनें कांहीं काळ नुकसानींत व्यापार करूनही जागतिक बाजारांत स्थान मिळण्याची आशा न राहिल्यानें, लँकेशायरमधील कित्येक कारखाने गुंडाळले गेले. १॥ लाख माग जागच्या जागीं थंड झाले व ५ लाख लोकांचे नाशिबीं बेकारी आली. लँकेशायरची ही दुर्दशा करण्यास खरें जर कोण कारणीभूत झालें असेल तर ते लँकेशायरचें पूर्वीचें आवडतें गिऱ्हाईक हिंदुस्थान हेंच होय. हिंदुस्थाननें कापसाच्या उत्पादनाबरोबरच कापडाचें उत्पादनही आपल्या हातीं घेतलें. पहिल्या १५ वर्षांतच हिंदुस्थाननें आपलें उत्पादन चौपटीवर नेलें. १९२७ सालीं हिंदी कापडाचें उत्पादन जवळ जवळ ३०० कोटी यार्डांपर्यंत जाऊन पोंहोचलें. हिंदुस्थानांतील मजुरीचे दर लँकेशायरचे मानानें अत्यंत कमी असल्यानें हिंदी कापड धंदा लँकेशायरला खाऊन टाकणार ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येऊं लागली. व्हाइट्ले चौकशी समितीनें हिंदी कापडधंद्यांत वावरणाऱ्या मजुरांच्या हलाखीचें वर्णन करतांना म्हटलें, "हिंदी मजूर जिव्हाळ्यानें काम करणें शक्य नाहीं. त्याला राहण्यास स्वच्छ जागा नाहीं आणि मिळणारें वेतनही भरपूर नाहीं. अर्धपोटीं राहून काम करणाऱ्या या कामगारांचे हातून जास्त अपेक्षा करण्यांत

अर्थ नाहीं." हिंदी कारखान्यांना ही स्थिति भूषणावह नाहीं हें जरी खरें असलें तरी लँकेशायर येथील कामगाराचें भवितव्य यापेक्षां फार निराळें होतें असें मात्र कोणी मानण्याचें फारसें कारण नाहीं. नुकत्याच संपलेल्या या महायुद्धापूर्वी हिंदुस्थानांत थोडें फार आयात होणारें कापड जपानमधून आणलें जात असे. जपानमधून हिंदुस्थानांत येणारें कापड कांहीं हजार वार इतकेंच असे. जपानी कारखानदार जादा कापड निर्मिति करीत असून लँकेशायरला मारण्याची त्यांची धडपड चालू होती. दुसरें महायुद्ध चालू होण्यापूर्वी जपाननें लाखों नवीन माग घातले होते. उत्पादनाचें वाढतें प्रमाण व जपानमधील मजुरीचे स्वस्त दर यामुळें जपानी कापडधंदा लँकेशायरचें पुरें वाटोळें करणार हें स्पष्ट दिसूं लागलें होतें. जपानच्या पराभवामुळें जपानी कारखानदारीचा नाशच झाल्यास लँकेशायरला कांहीं आशा आहे. जपानी मजूर १६।१७ तास काम तर करूं शकतोच. पण शिवाय त्याचें वेतनही इतकें कमी असतें कीं, बाजारांत जपानी कापड लँकेशायरच्या मानानें पुष्कळच स्वस्त पडूं शकतें. जपानी शेतकरी शेतीवर बायकामुलें पोसण्यास असमर्थ असल्यानें त्याच्या बायकामुली अल्प वेतनांत कापड कारखान्यांत राबून प्रपंचाश हातभार लावीत असतात. हिंदुस्थानांतील मुंबई व अहमदाबाद येथील गिरण्यांतून राबणाऱ्या कामगारांच्या दुःस्थितीचें तर वर्णनच करावयास नको. चीनच्या कापड धंद्याचीही हीच स्थिति आहे. चिनी बाजार पेठही जपान्यांनीं बरीचशी हस्तगत करून ठेवली होती व या सर्व भानगडीमुळें लँकेशायरचा कापड धंदा ही एक ऐतिहासिक बाब होऊन बसण्याचा प्रसंग आला आहे.

लँकेशायरच्या बाबतींत जो प्रकार घडला तोच प्रकार अमेरिकन कापड धंद्यांतही घडला. अमेरिकन कापड धंदा हा सर्वस्वीं अमेरिकेची कापडाची गरज भागविण्यापुरताच मर्यादित आहे. जागतिक बाजारपेठ काबीज करण्याची महत्वाकांक्षा अमेरिकन कापड कारखानदारांनीं कधींच

बाळगली नव्हती. पण इतक असूनही लँकेशायरपेक्षांही अमेरिकन कापड कारखान्यांत कापसाचें शोषण अधिक केल जातें. न्यूइंग्लंड ह्या विभागांत अमेरिकन कापडाचे कारखाने असून ८० टक्के उत्पादन फक्त या एका विभागांत होतें. बाकीचें उत्पादन अमेरिकेच्या दाक्षिण विभागांतील संस्थानांत होतें. पण सध्यां ही परिस्थिति बदलली आहे. आतां अमेरिकेच्या दाक्षिण भागांतील मागांची संख्या उत्तर भागांतलि मागांच्या संख्येपेक्षां अधिक आहे. १९२४ ते ३२ च्या दरम्यान हा बदल इतक्या झपाट्यानें झाला कीं, कापडाच्या उत्पादनाचा निम्म्याच्याव र भाग दाक्षिण संस्थानांनीं काबीज केला व न्यूइंग्लंड नांवालाच कापड धंद्याचें केंद्र राहिलें. पण एका बाबींत मात्र न्यूइंग्लंडनें आपली कीर्ति अद्यापीही शाबूत ठेविली आहे. आणि ती म्हणजे उच्च दर्जाच्या तलम कापडाचें उत्पादन ही होय. दाक्षिण संस्थानांनीं जाड्या भरड्या कापडाचा सर्व व्यापार काबीज केला आहे. पण उंची कापडाचा व्यापार मात्र अद्यापीही उत्तर संस्थानांचें हातीं आहे. प्रथम प्रथम अमेरिकेच्या दक्षिण–पूर्व किनाऱ्यावरील संस्थानें कापसाच्या प्रदेशाला जवळ असल्यानें कापड धंद्याला अनुकूल ठरतील असें वाटलें. पण कापसाच्या प्रदेशाच्या पश्चिम भागांतून जॉर्जियाला रेल्वेनें कापूस आणणें व बोटीनें तो न्यूइंग्लंडला नेणें या दोनही गोष्टी खर्चाच्या दृष्टीनें सारख्याच पडत असल्यानें त्यांतल्या त्यांत अनुकूल हवामानाचें न्यूइंग्लंड हें ठिकाण कापड धंद्यासाठीं पसंत करण्यांत आलें. व कापडाचें उत्पादन न्यूइंग्लंडमध्यें मोठ्या प्रमाणावर सुरू झालें. कांहीं दिवसांनीं ही लाट परत फिरली. दाक्षिणेकडील संस्थानांत शेती खूप असल्यानें थोडक्या मजुरींत अधिक काम करणारे मजूर या विभागांत जास्त मिळूं लागले व कापडाच्या कारखान्यांचा ओघ फिरून दाक्षिणेकडे वळला. उत्तरेच्या मानानें दक्षिणेकडील मजुरांची मजुरी जवळ जवळ निम्यानें आहे. परंतु जपानच्या मानानें ता चौपटीनें आहे. मात्र

यावरून या धंद्यांतील जपानी मजुरांची स्थिति किती हीन दर्जाची असेल याची कल्पना यावयास हरकत नाहीं.

हिंदुस्थानमध्यें बंगाल प्रांतांत मोठ्या प्रमाणांत ज्यूटची लागवड होते. धागा देणाऱ्या वनस्पतीमध्यें कापसाच्या खालोखाल ज्यूटचा अनुक्रम येतो. ज्यूटच्या धाग्यापासून तयार होणाऱ्या जाड्याभरड्या किंतानाचा पोतीं करण्याकडे व पाठविण्यांत येणाऱ्या वस्तूंवर अस्तर घाल--ण्याकडे (Packing) उपयोग होतो. मुंबईला कापड धंदा जें बस्तान मांडून बसला आहे तेंच बस्तान ज्यूटनें बंगालमध्यें मांडलें आहे. ज्यूटच्या निर्यातीपैकीं ६० टक्के निर्यात एकट्या बंगालचे हातीं आहे. अनेक दिवसांपूर्वी बंगालचा ज्यूट इंग्लंडमधील डंडी अगर इतर केंद्रांकडे पाठविला जात असे. एका ज्यूटच्या धंद्यावर इंग्लंडमधील गिरणीवाले लाखों पौंड मिळवून जात. पण हळूहळूं बंगालमध्यें निर्माण होऊं लागलेल्या ज्यूटच्या गिरण्यांनीं इंग्लिश गिरण्यांचें पोटावर पाय आणण्यास सुरवात केली. कच्या मालाचें ठिकाणींच पक्का माल तयार करून घेण्याच्या नव्या तत्त्वाप्रमाणें ज्यूटच्या कित्येक गिरण्या खुद्द कलकत्त्याला चालू करण्यांत आल्या. गेल्या महायुद्धानंतर त्यांनीं भांडवलाच्या बरोबरीनें नफा उचलला आहे. कामगारांना तासीं सुमारें १०आणे हजेरी मिळे व ५४ तासांचा आठवडा धरण्यांत येई. स्त्रिया व मुलें यांचें वेतन अर्थातच कमी असे. हिंदुस्थानांत जास्तींत जास्त मजुरी देणारा हा एकच धंदा आहे असें म्हटलें असतां हरकत नाहीं. कलकत्त्याच्या या धंद्यानें डंडीचा धंदा साफ बसविला. व तेथील यंत्रसामुग्री फुकट पडून राहिली. जनता बेकार झाली. पण कलकत्त्याचें भांडवल इंग्लिशच असल्यानें नफा तिकडेच जाई. मजूरी फक्त येथें राही.

रेशीम, कृत्रिम रेशीम, लोकर इत्यादि कापड निर्माण करणाऱ्या अनेक धंद्यांत कापसापासून कापड करणाऱ्या धंद्यांची जी स्थिति दिसून

येते तीच या धंद्यांत दिसून येते. शेंकडों वर्षें बाजारांत मिळणारें कच्चें रेशीम रेशमी किड्यापासून मिळणाऱ्या कोशापासून काढलेलें असतें. हा धंदा चीन व जपान या दोन राष्ट्रांचे हातीं होता. ओसाका व मुंबई येथील कापूस कापडाच्या गिरणींत काम करणाऱ्या मजुरांची जी दुःस्थिति दिसून येते तीच रेशमाचा धागा काढण्यांत गुंतविण्यांत आलेल्या चिनी व जपानी मजुरांचे बाबतींतही दिसून येते. रेशमाचा धागा काढणाऱ्या जपानी मुलींना पोटापुरता तुकडा मिळतो पण काम मात्र घाम गाळून करावें लागतें. रेशमाचा धागा निर्माण करणारे लोक भांडवलवाले असून धागा काढणें, कापड विणणें, बँका चालविणें, वहातुकीसाठीं मालकीचीं जहाजें बाळगणें अशा सर्व बाजू एकसमयावच्छेदेंकरून हाताळण्याची कुवत या भांडवलदारांमध्यें असतें. राजकीय क्षेत्रांतही त्यांची सत्ता जबर असल्यानें त्यांनीं चालविलेली पिळणूक कोणी थांबवूं शकत नाहीं. चीन-मधील रेशमाच्या कारखान्यांतही कामाचा रगाडा व मजुरीची काटकसर या गोष्टी सर्रास दिसून येतात. चीनमधील हा धंदा बऱ्याच अंशानें इंग्लिश व जपानी यांनीं हाताळला आहे. कांहीं थोडा भाग चिन्यांच्या हातीं आहे.

अलीकडे रेशमी कापडाचा बराचसा व्यापार रेयॉन् या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या कृत्रिम रेशमानें मारला आहे. रेयॉनचा धागा लांकडावर रासायनिक क्रिया करून काढण्यांत येतो. कागद तयार करण्यासाठीं लांकडाचा तयार करण्यांत येणारा पल्प अर्थात् लगदा रेयॉन्-च्या उत्पादनासाठीं उपयोगी पडतो. कृत्रिम रेशमाचे उत्पादनांत अमेरिकेनें आघाडी मारली आहे. अमेरिकेंतील न्यूइंग्लंड व न्यूयार्क हीं रेयॉन्च्या उत्पादनाचीं मुख्य केंद्रें आहेत. अमेरिकेच्या दक्षिण संस्थानांतही रेयॉनचें उत्पादन वाढलेलें असून उत्तर व दक्षिण यांमधील स्पर्धेमुळें या धंद्यांमधील कामगारांची हळूहळू उपासमार होऊं लागली आहे. स्वस्त मजुरीच्या जोरावर जपान व इटली हे दोन देशही या धंद्यांत पुढें सरकले

होते. रेयॉन्च्या उत्पादनासाठीं लागणारा कच्चा माल या देशांपाशीं नसूनही हे देश अमेरिकेशीं स्पर्धा करूं शकतात. यावरून येथील मजुरीचे दर किती कनिष्ट प्रकारचे असले पाहिजेत याची कल्पना येण्यास हरकत नाहीं. इटली-जपानमधील सर्व धंदे आतां अमेरिकन व इंग्लिश भांडवलदारांकडून हाताळले जाण्याची प्रत्येक शक्यता आहे.

कापूस कापडाच्या उत्पादनाशीं लँकेशायरचें नांव जसें निगडित झालें आहे तसेंच लोकरीच्या कापडाच्या निर्मितीशीं यॉर्कशायरचें नांव निगडीत झालें आहे. सेव्हर्न व ट्वीड् या दोन नद्यांच्या खोऱ्यांमधील या परगण्यामध्यें लोकरीच्या कापडाच्या जितक्या गिरण्या आहेत तितक्या जगाच्या कोठल्याही एका भागांत नाहींत. अलीकडे यार्कशायरचा लोकरीच्या कापडाचा व्यापार घसरूं लागला; याचें मुख्य कारण म्हणजे बाहेरीलच काय पण खुद्द ब्रिटिश साम्राज्यांतील कांहीं देशांनींही संरक्षक जकाती बसवून यॉर्कशायरच्या कापडाला आपापल्या देशाच्या बाजारपेठा बंद करीत आणल्या आहेत हें होय. अमेरिका, फ्रान्स आणि जर्मनी यांनीं आपापल्या देशांतून लोकरीच्या कापडाचें उत्पादन चालू केल्यानें इंग्लिश गिरण्या बेताबेतानें थंड पडत आल्या. लोकरीप्रमाणेंच कातड्याबाबतही अमेरिकेनें दक्षता घेतली. इंग्लंडपासून अमेरिका बराचसा कातडी माल खरेदी करीत असे. पण स्वतःच्या देशाचें उत्पादन वाढवून अमेरिकेनें या मालाची आयात कमी केली. जर्मनी आणि फ्रान्स कातडी मालाच्या उत्पादनांत पुढारलेले देश आहेत. बहुतेक सर्व तऱ्हेचा कातडी माल या दोन देशांकडून जगाला पुरवला जातो. पण गम्मत अशी आहे कीं, या मालाच्या उत्पादनासाठीं लागणारें कातडें मात्र या देशांना बाहेरून आणावें लागतें. ब्रिटिश साम्राज्यांतील हिंदुस्थान, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड अशासारख्या प्रदेशांतून त्यांना कातडीं खरेदी करून आणावीं लागतात. कातडीं कमावण्यासाठीं लागणाऱ्या वनस्पतीजन्य पदार्थांवर इंग्लंडचें बरेंच मोठें

नियंत्रण आहे. कित्येक झाडांच्या सालीपासून हीं द्रव्यें मिळतात. टॅनिन या नांवानें ओळखलें जाणारें द्रव्य बाभूळ अगर हिरडा यांच्या सालीपासून काढण्यांत येतें. अर्जेंटिनांतील जंगलांमधून टॅनिनचें उत्पादन होतें. हें उत्पादन ब्रिटिश लोकांचे हातीं आहे. नाताळ व आस्ट्रेलिया या दोन देशांतील टॅनिनचें उत्पादनही ब्रिटिशांच्या हातीं आहे. कच्चीं कातडीं व तीं कमावण्यासाठीं लागणारें वनस्पतीजन्य टॅनिन यांचा भरपूर सांठा ब्रिटिश साम्राज्यांत आहे. यामुळेंच एके काळीं कातडी वस्तूंचें उत्पादनावर ब्रिटिशांचें वर्चस्व होतें. कातडीं कमावण्यासाठीं उपलब्ध झालेल्या नवीन रासायनिक क्रियेमुळें, वनस्पतीजन्य टॅनिन मागें पडलें. व ‘ क्रूमियन ’ या खनिज पदार्थानें त्याची जागा घेतली. याचा प्रत्यक्ष परिणाम ब्रिटनच्या टॅनिनच्या धंद्यावर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. आम्लें, खटें (ॲसिडस् आणि आल्कलीज्) यांचें संशोधन जसजसें पूर्णावस्थेस जाऊं लागलें तसतसें भिन्न गुणधर्मीय असे अनेक जिन्नस बाजारांत येऊन पडूं लागले. रसायन शास्त्राच्या उदयानें खतें, रंग, औषधें, स्फोटकें असे एक ना अनेकविध जिन्नस जगाच्या बाजारांत वावरतांना दिसूं लागले. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी या राष्ट्रांनीं रासायनिक धंद्याबाबत आघाडी मारली असून या प्रत्येक देशांतील रासायनिक धंदे बिशिष्ट भांडवलदार वर्गाकडून नियंत्रित केले गेले आहेत. आपापल्या राष्ट्रांचें या धंद्यांतील वर्चस्व शाबूत राखण्यासाठीं त्यांचे जिवापाड परिश्रम चालले असून, आघाडीवर येण्यासाठीं रोज नवें संशो--धन करण्याचा चंग या प्रत्येक राष्ट्रानें बांधला आहे. मनुष्याला चिरजीवन प्राप्त करून देणाऱ्या औषधीपासून तों क्षणांत प्राण घेणाऱ्या विषा--पर्यंत संशोधनांतील सर्व बाबी हाताळण्याचें काम सुरू आहे. या धडपडीं-तून साबणें, नेपथ्यसाहित्य यासारखे निरुपद्रवी पदार्थही बाहेर पडत आहेत. तसेंच ‘ टीएन्टी ’ सारखे भयंकर स्फोटक पदार्थही बाहेर पडत आहेत.

रासायनिक द्रव्याचें उत्पादन वाढविण्याची खटपट अमेरिका, फ्रान्स, इटली आणि जपान यांनीं विशेष कसोशीनें केली आहे. रासायनिक द्रव्यें बाहेरून आणावीं न लागतां तीं शक्य तों आपल्याच देशांत तयार व्हावींत या दृष्टीनें जेवढी खटपट करणें शक्य आहे तेवढी त्या राष्ट्रांचे-कडून करण्यांत आली आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांतून येणाऱ्या रासायनिक द्रव्यांना त्यांनीं आपले दरवाजे केव्हांच बंद केले होते, व याचा वचपा ब्रिटननें साम्राज्यांतील मालाला पहिला मान देण्याचें तत्त्व अंगि-कारून काढला होता. साम्राज्यांत तयार होणारा असाच माल त्यामुळें ब्रिटिश साम्राज्यांत येऊं शके. इतर मालाला संरक्षक जकातीच्या दडपणा-खालीं वावरावें लागे. जगाची रासायनिक द्रव्यांच्या उत्पादनाची शक्ति वस्तुतः त्यांच्या शोषणाच्या दुप्पट आहे. परंतु राष्ट्रीय अर्थवादाच्या घातुक कल्पनेमुळें रासायनिक द्रव्यांपासून निर्माण होणाऱ्या अनेक उपयुक्त पदार्थांना बहुजनसमाज मुकत आहे.

लोखंड आणि पोलाद यांच्या उद्योगधंद्यांतही अमेरिका, जर्मनी इंग्लंड आणि फ्रान्स हीं राष्ट्रें पुढारलेलीं आहेत. एक रशिया सोडून दिला तर या धंद्यांतील जादा उत्पादनाचें दुष्परिणाम प्रत्येक देशाला भोगावे लागले आहेत. अमेरिकेचें लोखंड व पोलाद यांचें उत्पादन जर्मनीच्या दुप्पट होतें. या धंद्यांत युनायटेड स्टेट स्टील कॉर्पोरेशन या कंपनीचें वर्चस्व असून बाकी किरकोळ कारखानदार अगदींच मामुली स्वरूपाचे आहेत. खाणींतून निघणाऱ्या कच्च्या लोखंडापासून तों तहत त्याचें प्रचंड यंत्रापर्यंत होणाऱ्या रूपांतरापर्यंत बहुतेक सर्व संस्कार या कंपनीच्या नेतृत्वा-खालीं होतात. सुपीरियर सरोवराच्या आसपास असलेल्या लोखंडाच्या खाणी या कंपनीच्या स्वामित्वाखालीं आहेत.

लोखंड, दगडी कोळसा व चुनखडी या तीन पदार्थांची आवश्यकता लोखंडी सामानाच्या कारखान्यास लागते. बर्मिंगहॅमपाशीं या तिन्ही

खाणी असल्यानें लोखंडी मालाचा पुरवठा करणारें बर्मिंगहॅम हें मोठें केंद्रच होऊन बसलें आहे. त्याचप्रमाणें अमेरिकेंतील अल्बामा हेंही एक मोठें केंद्र आहे. उत्तरेकडील खाणी व लोखंडी कारखाने ज्याप्रमाणें युनायटेड स्टेट स्टील कार्पोरेशनच्या ताब्यांत आहेत त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडील भागांच्या उत्पादनावरही तिचेंच नियंत्रण आहे. पिट्बर्ग आणि शिकॅगो येथील लोखंडाचे बरेचसे कारखाने मध्यंतरींच्या काळांत बंद ठेवावे लागले व बर्मिंगहॅमला तर नुसतें कच्चें लोखंडच काढण्याचें काम चालू ठेवावें लागलें. याला कारण लोखंडी व पोलादी मालाचें उत्पादन जगांतील बहुतेक सर्व देशांत होऊं लागलें हेंच होय. अमेरिकेंत या उद्योगधंद्यांना अवकळा येण्यास राष्ट्रीय आर्थिक स्वायत्ततेची कल्पना कारणीभूत झाली. हिंदुस्थान, आस्ट्रेलिया, स्पेन यासारख्या या धंद्यांत मागासलेल्या राष्ट्रांनींही स्वतःचें उत्पादन चालू केलें, एवढेंच नव्हे तर तेथील सरकारांनीं त्यांस संरक्षणही दिलें. जपाननें या उद्योगधंद्यांतील लोकांना संरक्षक जकातीच्या रूपानें संरक्षण दिलें. पण शिवाय कारखानदारांना प्रत्यक्ष मदतही दिली. इंग्लंडनेंही पोलादी सामानावर संरक्षक जकाती बसविल्या व साम्राज्यांतील देशांना व्यापारांत प्रथम वाव देण्याची कल्पना काढून अमेरिकेचें कानडाचें गिऱ्हाईकही बुडविलें. कानडाला आपला माल इंग्लंडमधून आणावा लागला. या साऱ्याचा परिणाम म्हणून या धंद्यांतील शेंकडा ३३ लोक अमेरिकेंत सतत बेकार राहूं लागले. १९३३ सालीं अमेरिकेचें उत्पादन ८६ टक्कांनीं घटलें व ६० टक्के लोक बेकार झाले. अमेरिकेंतील या धंद्याची झालेली दुर्दशा फारच विलक्षण होती.

अमेरिकेपेक्षां युरोपांतील उत्पादक तर परराष्ट्रीय व्यापारावर विशेषच अवलंबून असत. १९२६ सालीं इंग्लंडखेरीज युरोपांतील प्रमुख चार उत्पादक राष्ट्रांनीं एक आंतरराष्ट्रीय पोलादसंघटना निर्माण केली.

आपापलें उत्पादन योग्य प्रमाणांत नियंत्रित करून चौघांचें मिळून एकूण उत्पादन बाजारांतील इतर राष्ट्रांच्या उत्पादनाशीं स्पर्धा करून विकावयाचें असा या संघटनेचा उद्देश होता. जर्मनीकडून फ्रान्सच्या ताब्यांत गेलेल्या लॉरेनच्या खाणी या संघटनेतील सर्व सभासद राष्ट्रांना उपयोगांत आणतां येणार होत्या. उत्तर फ्रान्स, बेल्जम व ऱ्हूर येथील लोखंड व पोलाद यांच्या उत्पादनांत अत्यंत उपयुक्त ठरलेला कोळसा सर्वांना मिळणार होता. ही संघटना अशीच कांहीं दिवस टिकून राहती तर ती बरीच प्रभावी झाली असती. पण मध्यंतरीं जर्मनीनें आपल्या हिश्यापेक्षां जादा उत्पादन करूनही तें आणखी वाढविण्याची परवानगी मागितली. स्वाभाविकच या चारही राष्ट्रांत उत्पादनाबाबत चुरस होऊन ही संघटना बारगळली. मध्यंतरीच्या काळांत इंग्लंड क्रमाक्रमानें आपला व्यापार घालवून बसलें होतें. चार राष्ट्रांच्या संयुक्त स्पर्धेला तोंड देणें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हती. तशांतच वाढते फ्रेंच कारखानेही इंग्लंडला चांगलेच मारक होऊं लागले होते. इंग्लंडनें आयातीवर जकाती बसविण्याचें धोरण आखून शेवटीं कसाबसा आपला तोल सांवरला. लोखंड आणि पोलाद या दोन वस्तु अनेक तऱ्हेच्या कारखान्यांना जन्म देणाऱ्या आहेत. जमीन व समुद्र यांवरून चालणारीं वाहतुकीचीं सर्व साधनें या दोन वस्तूंच्या जोरा-वर निर्माण होत असल्यानें, आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीमध्यें या दोन पदार्थांवर पडलेला बोजा फार मोठा आहे. जहाजें बांधणें व रेल्वेला लागणारें सर्व सामान तयार करणें याबाबत राष्ट्राराष्ट्रांत असलेली स्पर्धा फार विलक्षण आहे. इंग्लंड, अमेरिका आणि जपान यांची जहाजें बांधण्याची स्पर्धा आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतील एक महत्वाची बाब होऊन बसली होती. जहाजें बांधण्याच्या चढाओढींत मध्यंतरीं इटलीनेंही भाग घेतला होता. शांतताकालीन वाहतुकीला आवश्यक अशीं कितीतरी जहाजें देशोदेशीच्या बंदरांत पडून होतीं. इंग्लंड जगांतील वाहतुकींत असणाऱ्या जहाजांपैकीं निम्मीं जहाजें स्वतः निर्माण करीत असें.

उत्तर इंग्लंडच्या पूर्व किनाऱ्यावरील गोद्यांमधून रात्रंदिवस जहाजें बांधण्याचें काम चालें. पण अलीकडे जपान, जर्मनी, इटली, फ्रान्स इत्यादि सर्व राष्ट्रांनीं सरसकट आपल्या गोद्या चालू केल्यानें इंग्लिश गोद्या हळूहळू ओसाड पडूं लागल्या. वाहतुकीच्या साधनांची जादा निर्मिती ही एक निरुपद्रवी बाब मात्र नि:संशय नव्हती. निरनिराळ्या राष्ट्रांतील भांडवल-दारांनीं जागतिक पेठा काबीज करण्यासाठीं चालविलेल्या गुप्त तयारीचा तो एक भाग होता. इंग्लंडमधील क्लाइड हा विभाग जहाजें बांधण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत सोयिस्कर असा आहे व त्यामुळें जहाजें बांधण्याचें जगांतील सर्वोत्कृष्ट केंद्र एके काळीं येथें होतें. पण आतां या केंद्राचा निम्मा भाग ओसाड झाला आहे. चालू महायुद्धानें निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या नौकांचा जो नाश झाला आहे तो वजा केल्यास आज शिल्लक राहिलेलीं जहाजें जगाचा व्यापारी व्यवहार चालू ठेवण्यास खास पुरेशीं पडतील. मग असें असतांना बुडालेलीं जहाजें अविश्रांत परिश्रम करून अस्तित्वांत कां आणलीं गेलीं असतील याचें उत्तर सहज मिळण्यासारखें आहे.

यानंतर जमिनीवरील वाहतुकीला उपयोगी पडणारीं मोटारी व आगगाड्या यासारखीं साधनें विचारांत घेणें आवश्यक आहे. जहाजाच्या खालोखाल वाहतुकीच्या बाबतींत रेल्वे फारच उपयुक्त ठरल्या. पण रेल्वेला मागें सारून जमिनीवरील वाहतुकींत मोटारींनीं आतां आपलें अग्रस्थान प्रस्थापित केलें आहे. जगाला लागणाऱ्या मोटारींपैकीं ८० टक्के मोटारी एकटी अमेरिका पुरवीत असल्यानें या धंद्याचा अमेरिकेपुरताच विचार पुरेसा होणार आहे. राष्ट्रीय भरभराटींत एकाच धंद्याचें महत्व जगांत दुसरीकडे कोठेंही नाहीं. पण अमेरिकेंत मात्र अशी परिस्थिति आहे कीं अमेरिकेचा एकच मोटारीचा धंदा अमेरिकेच्या आर्थिक भरभराटीचें मूळ होऊन बसला आहे. कापूस, लोकर, कातडीं इत्यादि सर्व कच्च्या मालाचें शोषण एक धंदा तर करतोच; पण शिवाय अमेरिकेनें निर्माण केलेल्या रबराचा ४/५ भाग एकटा हा धंदा गिळंकृत करतो. लोखंडी पत्र्यापैकीं निम्मा

पत्रा व निर्माण होणाऱ्या कांचेच्या तावदानापैकीं निम्मीं तावदानें या एकाच धंद्यांत गडप होतात. शिशाच्या निर्मितीचा तिसरा भाग या धंद्यांत खपतो, तर इतर किरकोळ जिन्नस व खनिज तेलें यांचा केवढा तरी सांठा या धंद्यांत गडप होतो. अमेरिकेंतील असंख्य उद्योग–धंद्यांचें मोटारींचा धंदा हा मायपोट नाहीं असें कोणीही म्हणणार नाहीं. वाहतुकीस अत्यंत उपयुक्त व टिकाऊ अशा मोटारगाड्या प्रचंड प्रमाणांत अमेरिका निर्माण करूं शकते. या धंद्यांतील फोर्ड्चें नियंत्रण महशूर आहे. पण अलीकडे फोर्ड्च्या जोडीला जगाच्या इतर भागांतील नांवें येऊन बसूं लागलीं आहेत. शेवरोलेट, फियाट्, मर्सीडस् हीं नावें आतां सर्वश्रुत झालीं आहेत, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली या सर्व राष्ट्रांनीं मोटारींचें उत्पादन विस्तृत प्रमाणांत चालू केलें असल्यानें फोर्डची मातबरी आतां जागतिक बाजारांत फारशी राहिली नाहीं. अमेरिकेंतील मोटारींचे कारखाने मिशीगन् सरोवराच्या आसपास आहेत. डेट्रॉइट आणि फ्लिंट हीं दोन महत्त्वाचीं केंद्रें या विभागांत आहेत. कांहीं काळपर्यंत अमेरिकन मोटार कंपन्यांनीं १०० टक्के नफा मिळविला आहे; तर मध्यंतरीं नफ्याचें प्रमाण शेंकडा ३७८ पर्यंत चढलें होतें. या सर्व नफ्याचे धनी फक्त दोन–हेनरी फोर्ड आणि त्यांचे चिरंजीव. स्पर्धाशील युरोपियन राष्ट्रांचा महायुद्धानें संपूर्ण कांटा काढला असल्यानें जगाच्या बाजारांत आज अमेरिकन कारखानदार व सट्टेवाले मोकाट सुटले आहेत. संपत्ति आणि विजय यांचा दुहेरी संगम झाला असल्यानें अमेरिकेनें जगावर आर्थिक अधिराज्य गाजविण्याची महत्वाकांक्षा बाळगली असल्यास नवल काय ?

लोखंड व पोलाद यांच्या कारखानदारींत युद्धोपयोगी यंत्रसामुग्रीचें उत्पादन ही एक मोठीच नफ्याची बाब आहे. "Profits out of War" हा शब्दप्रयोग या युद्धसाहित्य निर्मितीनें व तिच्या व्यापारानें अस्तित्वांत आणला आहे. युद्ध चेतविणें व युद्धमान राष्ट्रांना युद्धसामुग्री विकून फायदा

मिळविणें हा पद्धतशीर व्यापार या युरोपियन कारखानदारांनीं बेगुमानपणें केला आहे. हिंद–हैद्राबाद तेढीचा फायदा घेणारा हेन्री कॉटन हैद्राबादहून संपत्ति तर घेऊन गेलाच; पण हिंद–हैद्राबाद संबंधांत जादा बिघाड निर्माण करण्यास कारणीभूत झाला. शत्रू राष्ट्राला युद्ध अगर यंत्रसामुग्री विकून आपल्याच सैनिकांच्या कत्तली उडविण्यापर्यंत कांहीं कारखानदारांची मजल गेली आहे. युद्धसामुग्री निर्माण करणाऱ्या कारखानदारांच्या हालचाली या दृष्टीनें कशा चालतात याची कल्पना येण्यास पुढील माहिती खास उपयोगी पडेल.

गेल्या महायुद्धानें एक मोठी गोष्ट युरोपियन समाजाच्या नजरेला आली आणि ती म्हणजे युद्धोपयोगी साहित्य निर्माण करणारे कारखानदार देशाच्या राजकीय उलाढालींत तर लक्ष घालतातच, पण आपले धंदे भर-भराटीला आणून नफा मिळविण्यासाठीं आंतरराष्ट्रीय तेढ वाढती कशी राहील व राष्ट्राराष्ट्रांकडून युद्धसाहित्याची मागणी कशी येईल या विचारांत ते नेहमीं गर्क असतात, ही होय. आंतरराष्ट्रीय व्यापारवृद्धीसाठीं त्यांचे गुप्त हेर व प्रतिनिधि सर्व देशांतून असतात. ब्लेसिल् झारापचें नांव आज प्रत्येकाला माहीत आहे. ह्या व्यक्तीचें रहस्यमय जीवन, युद्धसाहित्य निर्माण करणाऱ्या कारखानदारांशीं असलेलें तिचें सूत, आंतरराष्ट्रीय कारभारामध्यें तिनें केलेल्या कारवाया, निरनिराळ्या देशांना युद्धसाहित्य पुरविण्याचे घेतलेले मक्ते व मिळविलेली अमर्याद संपत्ति, युरोपियन मुत्सद्यांशीं तिचे असलेले खाजगी संबंध ह्या साऱ्या गोष्टी आतां जगजाहीर झाल्या आहेत. १९२४ सालीं ज्यांचें भांडवल सुमारें दहा लाख पौन्डांच्या पुढें आहे असे किती तरी कारखाने इंग्लंडमध्यें होते. ह्या सर्व कारखान्यां-मध्यें विकर, आर्मस्ट्रॉंग, कामेल लेअर्ड आणि जॉन ब्राउन् ह्या प्रमुख कारखानदारांचे हितसंबंध असत.

ह्या चार कारखानदारांची गट्टी त्या वेळच्या राजकीय गोटांत "आर्मर प्लेट रिंग" या नांवानें प्रख्यात होती. ह्याच वेळीं फ्रान्समध्येंही

लष्करी व नाविक सामर्थ्याला उपयुक्त असें साहित्य निर्माण करणारे कारखानदार आपल्या फायद्यासाठीं फ्रान्सच्या राजकारणांत प्रामुख्यानें हालचाल करीत होते. "शेनीडर", "ला सो सिते दजा मरे", "सेंट नाझेर" "कॅत्तिलान", "कामेती" इत्यादि कारखानदारांचे पित्ते फ्रान्सच्या राजकारणांत लुडबूड करून आपल्या कारखान्यांना धंदा मिळवून देण्याच्या उद्योगांत होते. इटली, रशिया आणि जपान यांना लष्करी व नाविकदृष्ट्या सुसज्ज करण्याचें काम इंग्लिश आणि फ्रेन्च कारखानदारांनीं पत्करलें होतें, तर इकडे जर्मन क्रुप व लोवे कारखान्यांनीं इटली व रशियामध्यें इंग्लिश-फ्रेन्च कारखानदारांशीं टक्कर तर दिलीच; पण शिवाय तुर्कस्थान, बेल्जम व बाल्कन्समध्यें आपलें बस्तान बसविलें. ह्या कारखानदारांना आपला माल कोणासही विकण्याची मुभा असल्यानें प्रत्येक राष्ट्राचीं लष्करीं रहस्यें व प्रत्येकानें खास संशोधन करून काढलेलीं विशिष्ट शस्त्रास्त्रें यांचा प्रचार सर्वच ठिकाणीं होई व त्यांत गुप्तता अशी कांहींच रहात नसे. ब्रेन आणि लुई गन् या दोन यांत्रिक बंदुकाबाबत झालेल्या घडामोडी व ब्लेसिल् झाराफनें यासाठीं स्वीकारलेली आंतरराष्ट्रीय मागणी ह्या याच्याच द्योतक आहेत.

वर्तमानपत्रें व मुत्सद्दी यांना लांचलुचपत देणें, एका राष्ट्राच्या शस्त्रास्त्रांची मागणी दुसऱ्या राष्ट्राच्या कानांवर घालून त्यांच्याकडून मागणीची अपेक्षा करणें इत्यादि अनेक भानगडी हे कारखानदार करीत. एवढेंच काय, पण पुढेंमागें शत्रू राष्ट्रांत जमा होऊं पहाणाऱ्या कित्येक राष्ट्रांनाही आपला माल विकण्यास हे कारखानदार कमी करीत नसत. १८८४ मध्यें स्थापन झालेल्या "हार्वे आंतरराष्ट्रीय पोलाद" मंडळीमध्यें प्रत्येक राष्ट्रांतील कारखानदारांचे प्रतिनिधि होते. आणि त्यांच्याच उपद्व्यापामुळें युरोपांतील सर्व राष्ट्रें लष्करीदृष्ट्या अकेमकांवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठीं झगडत होतीं व हार्वे कंपनींतील व्यापारी बच्चे आपली "इरसाल" पोलादी युद्धसामुग्री सर्वच राष्ट्रांना पुरविण्याचा स्तुत्य उप–

क्रम अगदीं कसोशीनें करीत होते. १८८६ त लंडनमध्यें स्थापन झालेल्या व महायुद्धाच्या आरंभानंतर थोडक्याच कालांत नष्ट झालेल्या "नोबेल ट्रस्ट"मध्येंही जर्मन, इटालियन, फ्रेंच इत्यादि राष्ट्रांचें भांडवल गुंतलें होतें. या ट्रस्टमार्फत निर्माण होणाऱ्या स्फोटकाची बित्तंबातमी या राष्ट्रांमधून असे आणि तद्देशीय सरकारनें युद्धासाठीं लागणारे स्फोटक पदार्थ या ट्रस्टमार्फत खरेदी करावेत अशी खटपटही या ट्रस्टमध्यें हितसंबंध असलेल्या लोकांकडून करण्यांत येई. गेलें महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वी युद्ध–साहित्य निर्माण करणारे चार प्रख्यात कारखाने युरोपमध्यें होते.इंग्लंडमध्यें "विकर आणि आर्मस्ट्रांग" फ्रान्समध्यें "शेनीडर" जर्मनीमध्यें "क्रप आणि स्टम" व रशियामध्यें "पुटीलाव्ह." या चारही कारखान्यांची आंतरराष्ट्रीय सुताडीगोताडी होती. सर्वसाधारण माणसाची अशी कल्पना असते कीं युद्धकालांत तरी निदान आपापलीं रहस्यें शत्रूराष्ट्रांना कळूं न देण्याची खबरदारी हे कारखानदार घेत असतील, आणि शत्रूराष्ट्राला माल पुरवीत नसतील.आपण तयार केलेल्या विशेष शस्त्रात्रांची बातमी शत्रू–राष्ट्राला लागूं नये म्हणून फार जपत असतील.पण गेल्या महायुद्धानें या नफेबाजांच्या हीन कृत्यांवर चांगलाच विदारक प्रकाश पडला आहे. युद्धाचा वणवा भडकतांच अगर भडकण्याचा रंग दिसतांच शत्रू मित्र असले क्षुद्र विचार मनांतही न आणतां शस्त्रास्त्रांच्या मागण्या स्वीकारण्यासाठीं या कारखानदारांचे पित्ते धांवलेच म्हणून समजावें ! "गुप्त आंतरराष्ट्रीय करार" या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेली एक पत्रिका म्हणते, "दक्षिण आफ्रिकेंतील युध्दांत बोअर लोकांनीं ब्रिटिश शिपायांचा फडशा पाडतांना वापरलेल्या रायफली ब्रिटिश कारखान्यांच तयार झालेल्या होत्या. महायुध्दांत डार्डानेल्समध्यें ब्रिटिश आणि ऑस्ट्रेलियन सैनिकांची झालेली कत्तल ब्रिटिश तोफांचा उपयोग करूनच करण्यांत आली होती; आणि जपानशीं निकरानें सामना देणाऱ्या चिनी शिपायांची बरीचशीं युध्दसामुग्री खुद्द जपानच्या कारखानदारांनींच तयार केलेली आहे.

गेल्या महायुद्धांत या नमुन्याचीं कांहीं रहस्यें बाहेर आल्यानें राष्ट्रसंघानें १९२१ सालीं एक समिति स्थापून तिच्याकडे या प्रश्नाची कसून चौकशी करण्याचें काम सोंपविलें. या समितीनें शस्त्रास्त्रांच्या कारखान्यांच्या भानगडींची सर्व घाण बाहेर काढून निकाल दिला– "युद्धाची प्रवृत्ति वाढीला लागण्यासाठीं शस्त्रास्त्राच्या कारखानदारांनीं खटपटी केल्या आहेत. एवढेंच नव्हे, तर आपापल्या सरकारला युध्दप्रवण करून शस्त्रांची वाढ करण्यास त्यांना उत्तेजित केलें आहे. यांची आंतरराष्ट्रीय संघटना असून राष्ट्रांराष्ट्रांतील वैर वाढीला लागून आपणाला धंदा कसा मिळेल याबद्दल ते सदैव जागरूक असल्याचें आढळून आलें आहे." राष्ट्रसंघाच्या समितीनेंच हा निर्णय घेतल्यानें प्रत्येक राष्ट्रांतील सरकारला या प्रश्नाचा विचार करण्याची आवश्यकता भासूं लागली व त्या तऱ्हेनें कांहीं प्रयत्नही करण्यांत आले. राष्ट्रांच्या निःशस्त्रीकरणानें जागतिक शांततेचा प्रश्न सुटूं शकेल अशी राष्ट्रसंघाची कल्पना असल्यानें १९३२–३३–३४ या तीन सालांमध्यें जिनेवाला शस्त्रसंन्यास परिषदेची अधिवेशनें भरविलीं जात असत. राष्ट्रसंघाच्या उद्देशपात्रिकेंतील पहिलाच मुद्दा असा आहे कीं, "राष्ट्रसंघाच्या प्रत्येक सभासदाला राष्ट्रीय युद्धसामुग्री जास्तींत जास्त कमी करणें हा एक जागतिक शांतता रक्षणाचा मार्ग आहे ही गोष्ट पूर्णपणें मान्य आहे. राष्ट्रसंघाच्या समितीनें प्रत्येक राष्ट्राची भौगोलिक व राजकीय परिस्थिति लक्षांत घेऊन त्यानें कमींत कमी किती युद्धसामुग्री बाळगावी याचा निवाडा द्यावा." खुद्द व्हर्सायच्या तहानेंही जर्मनीचें निःशस्त्रीकरण करतांना हाच मुद्दा आपल्या डोळयांपुढें असल्याचें युरोपियन मुत्सद्यांकडून सांगण्यांत आलें होतें.

सभेमध्यें सांगतांना ही गोष्ट जरी सोपी दिसली तरी ती प्रत्यक्ष कृतींत उतरविणें तितकीच कठीण आहे हें राष्ट्रसंघाला लवकरच कळून आलें. प्रथम आरमारी सामर्थ्याचा विचार करण्याचें घाटूं लागतांच

जगांतील प्रमुख अशा तीन राष्ट्रांचीं १९२१–२२ मध्यें वॉशिंग्टन येथें परिषद भरली. या परिषदेंत अमेरिका, इंग्लंड व जपान या तिन्ही राष्ट्रांनीं ठरलेल्या प्रमाणांत आपापल्यामधील एकंदर मिळून सत्तर युद्धनौकांचा नाश करण्यास व फिरून दहा वर्षें एकही नवी न बांधण्यास संमति दिली. यानंतर दुसरी नाविक परिषद १९२७ मध्यें जिनेवाला भरली. या परिषदेनें क्रूझरांचा प्रश्न विचारांत घेण्याचें ठरविलें. पण आपल्या क्रूझरांच्या संख्येंत कांहींही कमी करण्यास ब्रिटननें स्पष्ट नकार दिला. ब्रिटनतर्फें असें सांगण्यांत आलें कीं, सुमारें ८० हजार मैल लांबीच्या समुद्रमार्गावर आपले हितसंबंध पसरले असल्यानें त्यांच्यावर देखरेख करण्यासाठीं आपणांला ही संख्या अवश्य आहे. युद्धाशीं तिचा संबंध नाहीं. यानंतर तीन वर्षांनीं तिसरी परिषद भरली. मोठ्या घासाघासीनें असें ठरविण्यांत आलें कीं, अमेरिका व ब्रिटन यांची क्रूझरांची संख्या सारखी असावी. याचा अर्थ हाच कीं अमेरिकेनें फार तर आणखी नवीं बांधवावींत. युद्धाची स्मृति जशी मागें पडूं लागली तशी शस्त्रसंन्यासाची भाषाहि मागें पडूं लागली याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे. राष्ट्रसंघानें सतत बारा वर्षें शस्त्रसंन्यासाची ओरड चालविली होती आणि इकडे त्याच कालांत सर्व राष्ट्रें आपापला शस्त्रसंभार वाढाविण्यासाठीं रात्रंदिवस झटत होतीं. पुढील तुलनात्मक आंकडे पाहून कोणासही याची खात्री पटेल. १९३० सालीं इंग्लंडनें ५३ कोटी ५० लक्ष डॉलर शस्त्रसामुग्रीसाठीं खर्च केलें. फ्रान्सनें ४५ कोटी ५० लक्ष डॉलर्स खर्च केले, अमेरिकेनें ७२ कोटी ८० लक्ष डॉलर्स खर्च केले. १९१३ च्या मानानें या खर्चांत अनुक्रमें शेंकडा ३० टक्के, ५० टक्के व २०० टक्के वाढ झालेली आहे.

याचा अर्थ हाच, कीं गेल्या महायुद्धानंतर करण्यांत आलेल्या निःशस्त्रीकरणाच्या वल्गनांचें उगमस्थान अंतःकरण नसून जीभ होती. दुसऱ्या महायुद्धाची संभाव्यता कल्पून फिरून युरोपियन राष्ट्रें शस्त्रास्त्रां-च्या वाढीची शर्यत खेळूं लागलीं होतीं. १९२० सालीं राष्ट्रसंघानें

निःशस्त्रीकरणाच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं सल्लागार समिति नेमिली. १९२५ सालीं सर्व राष्ट्रांची एक शस्त्रसंन्यास परिषद भरविण्या–बद्दल वाटाघाटी चालू झाल्या आणि नंतर सात वर्षांनीं या कल्पनेला मूर्तस्वरूप आलें. या परिषदेला जमलेल्या प्रतिनिधींची राष्ट्रांना शांतता व सुरक्षितता पाहिजे या मुद्यावर संपूर्ण एकवाक्यता होती. त्यांच्यापुढें महत्वाचा प्रश्न होता तो हाच कीं शांतता आणि सुरक्षितता यांचा लाभ होण्यास अवश्य असलेली निःशस्त्रीकरणाची योजना प्रत्यक्ष अंमलांत कशी आणावयाची? आणि प्रत्येक राष्ट्राची शस्त्रास्त्रांची किमान गरज कशी ठरवावयाची? रशियन प्रतिनिधीचें म्हणणें पडलें कीं, प्रत्येक राष्ट्रानें तात्काळ सध्यां आपल्यापाशीं असलेल्या युद्धसामुग्रीपैकीं ५० टक्के युद्धसामुग्री नष्ट करून टाकावी. अमेरिकेचे प्रेसिडेंट हूवर यानीं सुचविलें कीं, शेंकडा ३३ १/३ म्हणजे तिसरा हिस्सा युद्धसामुग्री नष्ट करावी. परंतु ब्रिटनचें म्हणणें पडलें की, आपणांपाशीं असलेलें प्रत्येक जहाज आपणाला अत्यंत आवश्यक आहे, त्यांत कांहीं कमीअधिक करणें शक्य नाहीं. कारण लष्करी दृष्ट्या नाहीं तरी पोलिस शिपाई म्हणून त्यांची आवश्यकता आहे. ब्रिटननें काढलेली ही सबब म्हणजे जहाजें बांधणाऱ्या कारखानदारांवर निर्बंध घालण्याच्या कामीं आपल्यास आलेल्या अपयशाबद्दल प्रदर्शित केलेली कबुलीच होय! शस्त्रास्त्रांचे कारखाने खाजगी मालकींतून काढून ते सरकारनें आपल्या मालकीचे तरी करावे अगर प्रत्यक्ष या कारखान्यांच्या व्यवहारावर आपली खास देखरेख तरी ठेवावी असा शस्त्रसंन्यास परिषदेचा अभिप्राय पडला होता. परंतु सरकारनें हे कारखाने ताब्यांत घेणें म्हणजे या कारखान्यांतून बाहेर पडणाऱ्या मालाच्या विनियोगाला जबाबदार राहणें असा प्रकार असल्यानें कोणतेंच सरकार ही उसाभर करण्यास तयार नव्हतें. शस्त्रास्त्रांचा व्यापार हा राष्ट्रीय व्यापाराचा एक मोठा भाग असल्यानें तो संपुष्टांत आणण्यास कोणतें भांडवलशाही सरकार तयार होणार? आपल्या देशांतील कारखानदारांनीं चालविलेल्या नफेबाजीस हे कारखाने ताब्यांत

घेऊन आळा घालण्यास कोणतेंच सरकार तयार नव्हतें असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. खुद्द राष्ट्रीय धोरणाशीं विसंगत असें वर्तन या भांडवल-दारांकडून होऊनही सरकारनें त्याकडे डोळेझांक केली तर कांहीं ठिकाणीं त्यांच्या कृत्यांना मूक संमति देऊन सामान्य जनतेची दिशाभूल केली. पुढील कांहीं माहितीवरून ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट होणार आहे.

१९२५ मध्यें आफ्रिकन मोरोक्कोंत अब्दुल करीमनें फ्रेंच सरकार-विरुद्ध रीफांना हाताशीं धरून लढा चालू केला व आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यानें इकडे तिकडे करून गोळा केलेला पैसा घेऊन फ्रेंच कारखानदारांनीं त्याला यांत्रिक बंदुका, काडतुसें, विमानें, स्फोटक पदार्थ इत्यादि युद्धसामुग्री पुरविली.

जपाननें चीनवर हल्ला केला त्या वेळीं सर्वच युरोपियन राष्ट्रांनीं जपानच्या अघोर कृत्यावर टीकेचा भडिमार केला व चीनलाच फक्त सहाय्य देण्याचें ठरविलें. पण इकडे ही युरोपियन मुत्सद्यांची वाचाळता चालू असतांनाच तिकडे या राष्ट्रांचे कारखानदार जपानला युद्धसामुग्री पुरवून चीनच्या ठिकऱ्या उडविण्याच्या त्याच्या कार्याला हातभार लावीत होते ! चीन--जपान युद्धांत अमेरिकेइतकी तर चीनच्या वतीनें कोणीच तोंडपाटीलकी केली नाहीं. पण या अमेरिकेंतील पेटीवाल्यांनीं व कारखान-दारांनीं जपानच्या पदरांत अठरा कोटी डॉलर्सची युद्धसामुग्री युद्धाच्या आरंभ कालांतच टाकण्यास कमी केलें नाहीं. याच कालांत फ्रान्सनें यांत्रिक बंदुका व कीसाट रणगाडे जपानला पुरविले. इंग्लंडनें (सरकार नव्हे) जपानच्या सर्वसाधारण गरजा पुरविल्या. एका इंग्लिश कारखान्यांत घडलेला हा प्रकार पहा. या सत्य घटनेला आलेलें खेदकारक विनोदी स्वरूप कोणाही सहृदय माणसाला व्यथितच करील.

या ब्रिटिश शस्त्रास्त्रांच्या कारखान्यांत चीन व जपानचे प्रतिनिधी एकदमच आपल्या मागण्या नोंदविण्यासाठीं गेले. एकमेकांचें अस्तित्व

अेकमेकांना कळून येतांच ते जरा बावरले. पण हळूंहळूं त्यांच्यात संभाषणाला सुरवात झाली. कारखान्याच्या व्यवस्थापकांची अशी कल्पना, कीं चीन–जपानची छोटीशी लढाई अिथें पाहण्याचा प्रसंग आपणावर येणार, हें प्रकरण लवकरच मुद्यांवरून गुद्यांवर येणार ! पण तसा कांहींच प्रकार घडला नाहीं. दोघांनींहि आपापल्या राष्ट्रांमध्यें चाललेली गुद्यागुद्दी विसरून प्रकरण मुद्यावर आणले आणि व्यवस्थापकांना युद्धसाहित्याच्या किंमती फारच चढ असल्याचा आपला निर्णय एकमुखानें सांगितला. दोन राष्ट्रांचें बडें गिऱ्हाईक सोडण्याची कारखान्याची तयारी नसल्यानें व्यवस्थापकांनीं किंमतीवर चाळीस टक्के सूट देण्याचें कबूल केलें आणि हे दोघेहि बहाद्दर आपापल्या मागण्या नोंदवून इसारा पावत्या करून चालते झाले. हैद्राबाद–पाकला पुरवठा करणारे हरीचे लाल येथें निघालेच ना !

याचवेळीं जर्मनीही सर्व रासायनिक द्रव्यें जपानला पुरवीत होता. राष्ट्रांना युद्धसामुग्री खरेदी करण्यास उत्तेजित करून आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा निर्माण करण्यांत आपला फायदा आहे हें युद्धसामुग्री तयार करणारे कारखानदार ओळखून असल्यानें त्यांचा आंतरराष्ट्रीय संघ निर्माण करून परस्परांत स्पर्धा न करतां जास्तींतजास्त नफा मिळविण्याचा डाव असतो व त्या तऱ्हेनें ते आपले गट निर्माण करीत असतात. गेल्या महायुद्धाप्रमाणेंच चालू महायुद्धापूर्वींही असे गट अस्तित्वांत असल्याचें आढळून आलें आहे. जर्मनीच्या अमर्याद शस्त्रवाढीमुळें गेल्या महायुद्धाचा दारुण प्रसंग जगावर ओढवला याची स्पष्ट कल्पना विजयी राष्ट्रांना युद्धोत्तर कालांत आल्यानें व्हर्साय तहानें जर्मनीचें संपूर्ण निःशस्त्रीकरण करण्यांत आलें व निदान आतां शंभर वर्षें तरी फिरून जर्मनी जगाला आपल्या लष्करी सामर्थ्याच्या जोराबर संकटांत लोटूं शकणार नाहीं अशी आशा प्रदर्शित करण्यांत आली. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं अवघ्या पंचवीस वर्षांतच पूर्वीपेक्षां कितीतरी पटीनें सामर्थ्यवान बनलेला जर्मनी उभ्या जगाला

युद्धाच्या खाईत लोटून, कित्येकांचे स्वातंत्र्य छिनाऊन घेऊन, लाखों लोकांचे बळी घेऊन, जगावर स्वामित्व गाजविण्याचा चंग बांधून उभा राहिला व फिरून पतन पावला. याला जबाबदार कोण? याला जबाबदार "निःशस्त्र जर्मनी समाजसत्तावादी रशियाच्या आहारीं जाईल व त्यामुळें साऱ्या युरोपभर समाजसत्तावादाचें विष पसरेल" असा बहाणा करून जर्मनीच्या शस्त्रीकरणाला प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीनें हातभार लावणारे युरोपियन कारखानदार आणि कारखानदारांच्या या बतावणीला मान्यता देणारे युरोपियन मुत्सद्दी! युद्धोत्तर कालांत लॉरेन प्रांतांतील कच्चें लोखंड फ्रान्सनें जर्मनीला पुरविल्याचे पुरावे आहेत. "जर्मनीच्या शस्त्रीकरणाला विकर कंपनी मदत करीत आहे काय?" या प्रश्नाला उत्तर देतांना कंपनीचे चेअरमन हर्बर्ट लॉरेन्स गुळमुळीतपणें म्हणाले, "यासंबंधीं निश्चित शद्बांत जरी मला कांहीं खुलासा करतां आला नाहीं तरी मी एवढें म्हणूं शकतो कीं, आम्ही करीत असलेली गोष्ट सरकारच्या संमतीशिवाय करीत नाहीं." याच कालांत लॉर्ड लोदियन उमरावांच्या सभेंत म्हणाले, "जर्मनीला युरोपांतील प्रबळ राष्ट्र म्हणून ठेवणें आवश्यक आहे. ता. १ जून १९३५ मध्यें इंग्लंड–जर्मनीचा नाविक करार होऊन ब्रिटिश आरमाराच्या ३० टक्के आरमार बांधण्याची हिटलरला मुभा देण्यांत आली. त्याचप्रमाणें पाणबुड्यांची संख्याही ब्रिटनइतकीच ठेवण्यास हरकत नसल्याचें सांगण्यांत आलें. या नंतर जर्मनीची रीश बँक व बँक ऑफ इंग्लंड यांमध्यें कर्जासंबंधीं बोलणीं सुरू झालीं आणि लवकरच त्यांना मूर्त स्वरूप येऊन ७ लक्ष ५० हजार पौंडांचें कर्ज जर्मनीला देण्यांत आलें. या कर्जाचा विनियोग कशासाठीं झाला असेल याची स्पष्ट कल्पना मार्च १९३६ मध्यें मि. चर्चिल यांनीं हाऊस ऑफ कॉमन्समध्यें केलेल्या एका खुलाशावरून येते. ते म्हणाले,

"१९३५ सालीं हिटलरनें ८० कोट पौंड युद्ध सामुग्रीवर खर्च केले आहेत. गेल्या तीन वर्षांतील त्याचा या कामीं झालेला खर्च दोन अब्ज

पौंड आहे." याच कालांत इंग्लंडच्या शस्त्रास्त्रांच्या व्यापारांतही वाढ झाल्याचें आढळून येतें. १९३२ व ३३ सालांमध्यें मिळून सुमारें अकरा लक्ष टन लोखंड व निकेल जर्मनीमध्यें रवाना करण्यांत आलें. जर्मनीला निःशस्त्र करण्याच्या खटपटींत असलेलीं राष्ट्रें फिरून तो सशस्त्र कसा होईल ही चिंता करीत होतीं. आणि याचें कारण काय ? तर समाजसत्तावादी रशियाचें वाढतें सामर्थ्य !

युद्धसामुग्रीची पैदास करणाऱ्या कारखानदारांचीं हीं कुटिल कारस्थानें अनेक कारणांनीं उजेडांत आल्यानें लाजेकाजेस्तव कां होईना, पण कांहींतरी देखावा करणें भाग आहे म्हणून इंग्लंड -- अमेरिकेनें ह्या कारखानदारांच्या व्यवहारांची चौकशी करण्यासाठीं चौकशी मंडळें नेमलीं. जिनेवाला झालेल्या उघड चर्चेमुळें जी लोकजागृति झाली तीमुळें ही उसाभर करणें या दोन्ही राष्ट्रांना भाग पडलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ता. १९ जून १९३६ रोजीं अमेरिकन व ता. ३१ आक्टोबर १९३६ रोजीं इंग्लिश चौकशी मंडळानें आपलें निवेदन सादर केलें. अमेरिकन चौकशी मंडळाच्या पुराव्यांत वारंवार ब्रिटिश कारखानदारांची नावें येऊं लागल्यामुळें इंग्लंडलाही हा फार्स करणें भाग पडलें. पण तो करीत असतांना अमेरिकेइतकें आपल्याही चौकशी मंडळाचें पाऊल पुढें पडूं नये म्हणून त्यांनीं शक्य ती खबरदारी घेण्यास कमी केलें नाहीं. या चौकशी मंडळाच्या सभासदांना कारखानदारांच्या खाजगी व्यवहारांत फार खोल जातां येऊं नये इतपतच अधिकार देण्यांत आले होते. सभासदांची योजनाहि पण अशा रीतीनें करण्यांत आली होती कीं सहसा ते जास्त खोलांत शिरण्याचा प्रयत्न न करतां फक्त वरच्यावर चाळवाचाळच करूनच वेळ मारून नेतील. हीं मंडळें नेमण्याचा उद्देश मात्र असा होता कीं, यांच्या चौकशी – निवेदनावरून हे उद्योगधंदे खाजगी मालकींत ठेवावयाचे कीं सरकारनें आपल्या ताब्यांत घ्यावयाचे याचा निर्णय घेण्यांत येणार होता. ब्रिटिश मंडळापेक्षां अमेरिकन मंडळाचे

अधिकार अधिक विस्तृत होते आणि त्यांतील सभासदही नव्या दमाचे आणि चौकस बुद्धीचे होते. या अमेरिकन मंडळानें केलेल्या चौकशीचें जरा आधिक परीक्षण करूं.

अमेरिकन चौकशी मंडळानें कारखान्यांचे खाजगी पत्रव्यवहार व इतर कागदपत्र, त्यांचा आरमारी, लष्करी व व्यापारी खात्यांशीं असलेला संबंध या साऱ्यांचा मारे झाडून छडा लाऊन, अनेक साक्षीदारांच्या जाहीर व खाजगी रीतीनें साक्षी घेऊन आपलें जवळजवळ १४०० छापील पानांचें निवेदन सादर केलें. या मंडळाचे अध्यक्ष सीनेटर 'ने' यांनीं त्याला शक्य तितकी प्रसिद्धि देण्याचे सर्व उपाय योजले. "युद्धांतील नफेबाजी नष्ट केल्यास युद्धें होणार नाहींत" असा स्पष्ट अभिप्राय त्यांनीं जाहीर केला. १९१४ सालपासून तों तहत निवेदनाच्या तारखेपर्यंत गोळा करण्यांत आलेल्या पुराव्यावरून असें स्पष्ट दिसून आलें कीं दारूगोळा व शस्त्रें तयार करणाऱ्या कारखानदारांनीं देशादेशांतील वैराग्नींत तेल ओतून अमर्याद संपत्ति मिळविली आहे. एवढेंच नव्हे, तर या नफेबाजीवर नियंत्रण घालण्यासाठीं करण्यांत येणारा कोणताही सरकारी प्रयत्न यशस्वी न होण्याची खटपट त्यांनीं केली आहे. या कारखानदारांनीं व्हर्साय तहाला धाब्यावर बसवून जर्मनीला तर माल पुरविला होताच; पण १९१९ च्या व १९३४ च्या अनुक्रमें चीन व चाको शस्त्रनिर्बंध करारांनाही झुगारून देण्यास कमी केलें नव्हतें. या कारखानदारांचा आंतरराष्ट्रीय कारखानदार गटाशीं संबंध असल्याचेंही आढळून आलें. जर्मनीसुद्धां इतर सर्व राष्ट्रांतील कारखानदारांशीं व्यापार पेठांची वांटणी, किंमती इत्यादिबाबत त्यांचे करारमदार झाल्याचें दिसून आलें. परस्परांतील स्पर्धा टाळून सामुदाइक नफेबाजी करण्याचें त्यांचें धोरणच जागतिक शांतता व राष्ट्रीय स्थैर्य यांना धोका आणतें असा या चौकशी मंडळाचा स्पष्ट अभिप्राय पडला. यावर इलाज म्हणून मंडळाकडून पुढील गोष्टी सुचविण्यांत आल्याः– [१] युद्धसाहित्य

परदेशीं पाठविण्यासाठीं द्यावे लागणारे परवाने ज्या देशांत तो माल जात असेल त्या देशानें तो तेथें येवूं देण्याबद्दल परवाना दिल्याशिवाय देण्यांत येवूं नयेत. [२] मालाचें खोटें वर्णन देणाऱ्या चिठ्या लावून खोट्या पत्त्यावर माल पाठवून केल्या जाणाऱ्या धंद्यावर कडक नजर ठेवण्यांत येऊन त्याबद्दल शासनही कडक करण्यांत यावें. (दारूगोळा असलेल्या अेका बंद खोक्यावर 'पियानोज' अशी चिठी डकवून फसविल्याचीं उदाहरणें उघडकीला आलीं आहेत.) [३] १९३५ च्या कायद्याअन्वयें तयार करण्यांत आलेल्या युद्धसामुग्रीनियंत्रण मंडळाला कारखानदारांकडे येणाऱ्या या मालाच्या मागणीसंबंधींचा वगैरे पत्रव्यवहार पाहण्याचा अधिकार देण्यांत यावा. [४] ज्या देशांत युद्धसामुग्री पाठविण्यांत येईल त्या देशाकडून त्या सामुग्रीचा विनियोग कोणत्या कारणासाठीं होणार आहे याचा खुलासा घेण्यांत यावा. [५] मान्यता दिल्या गेलेल्या सरकारलाच फक्त युद्धसामुग्री देण्यांत यावी व युद्धसामुग्रीच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर नियंत्रण घालण्याच्या दृष्टीनें शक्य तों लवकर एखादी निश्चित योजना आंखण्यांत यावी.

सदर मंडळांतील बहुमताच्या सभासदांचें असें म्हणणें पडलें कीं सरकारनें हे कारखाने आपल्या ताब्यांत घ्यावेत व इतर राष्ट्रांच्या शांतता-कालीन गरजांना पुरेल एवढाच माल त्यांना पुरविण्यांत यावा. सदर मंडळानें व त्याच्या नेत्यानें कित्येक बाबतींत आपल्या संशोधनाची आघाडी इतकी पुढें ढकलली कीं अमेरिकन भांडवलदार वर्गांत त्यामुळें एकच काहूर उठलें. "जगाला खुनाचें साहित्य पुरविण्याचा अपराध अमेरिकन कारखानदारांनीं केला आहे." असा खडखडींत आरोप करण्यास या मंडळा-नें कमी केलें नाहीं. प्रे. विल्सनपासून त्यानें सर्वांची खूपच हजेरी घेतली व त्यामुळें अमेरिकन सीनेटच्या कित्येक सभासदांनींही आपल्या अधिकाराचें अतिक्रमण करून " मृत व्यक्तींची बदनामी करणारें टोळकें " म्हणून त्यांचा व त्यांच्या या मंडळाचा धिक्कार केला.

कांहीं असो, या चौकशी मंडळानें शस्त्रास्त्रांच्या कारखानदारांच्या आसुरी लालसेवर झगझगीत प्रकाश टाकून बहुजनसमाजाच्या या प्रवृतींचा उगम कशांत आहे याची स्पष्ट कल्पना आणून दिली यांत शंका नाहीं. अमेरिकन चौकशी मंडळाच्या निवेदनानें खुद्द इंग्लंडमध्येंही एवढी मोठी गडबड उडवून दिली कीं कँटरबरी, यॉर्क, डब्लिन आणि वेल्स येथील चर्चेसनी व इतर कित्येक शांतताप्रिय संस्थांनीं शस्त्रास्त्रांच्या कारखानदारांवर व त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय हालचालींवर कांहींतरी निर्बंध जरूर घाला म्हणून आपल्या विधिमंडळाकडे अर्ज केले. "राष्ट्राराष्ट्रांतील वैरावर आणि रक्तपातावर नफेबाजी करणारीं माणसें असावींत हें खिश्चन समाजाला व नीतिकल्पनांना घातक आहे. लज्जास्पद तर आहेच आहे." असा अभिप्राय त्यांनीं आपल्या अर्जांत प्रकट केला होता. एखाद्या लोकनियुक्त मंडळाकडे शस्त्रास्त्रांच्या उत्पादनाचें व खरेदीविक्रीचें कार्य सोपविण्यांत यावें असेंही त्यांचें म्हणणें पडलें. परंतु हीं सर्व वादळें कांहीं कालानंतर आपोआप शांत झालीं व युरोप-अमेरिकेंतील कारखानदारांचें अव्यापारेषु व्यापार पुन्हां पूर्ववत् चालू झाले. "युद्धांतून निर्माण होणारा नफा नष्ट झाल्यास जागतिक शांतता नांदेल." या उद्देशानें या साऱ्या चौकशी आणि पंचायती झाल्या, पण त्या दृष्टीनें प्रत्यक्ष भरीव असें कार्य कोणाकडूनच झालें नाहीं. फक्त रशिया मात्र धीमेपणानें आपलें कार्य करीत होता. सर्वच कारखानदारी रशियन सरकारनें आपल्या हातीं घेतल्यानें चीन तर चीनलाच त्याची मदत मिळे. सरकारी घोषणा "चीनला मदत" तर माल जपानच्या पदरांत असा प्रकार रशियांत घडत नव्हता. शस्त्र-संन्यासाची कल्पना गेल्या महायुद्धांत जन्माला आली आणि विसाव्या वर्षी अल्पवयांतच मरण पावली म्हणा अगर मृतवत् झाली म्हणा !

१९१४ ते १९३९ च्या पंचवीस वर्षांच्या कालांत वावरणाऱ्या पिढीला आधुनिक कालांतील सुसंस्कृत म्हणवणाऱ्या मानव समाजांनीं

केलेल्या अमानुष कत्तलीचें वैचित्र्यपूर्ण अनेक अनुभव अनुभविण्यास मिळाले. संहाराला जबाबदार कोणाला धरावें हा मोठा प्रश्न आहे. लोकशाही, धर्म, मानव्य यांच्या संरक्षणासाठीं रक्तपात करावा लागतो, शांततेसाठीं लढाया कराव्या लागतात अशा एक ना अनेक समजुती बहुजनसमाजांत रूढ झाल्या; पण १९१४ सालीं झालेल्या संग्रामापासून तों तहत ३९ सालीं सुरू झालेल्या संग्रामापर्यंतच्या पंचवीस वर्षांचा जगाचा इतिहास बारकाईनें पाहणाऱ्या व्यक्तीला या अमानुष संहारांतील प्रेरकशक्ति "अर्थ" आहे हें कळून आल्याशिवाय रहात नाहीं. अनेक तरुणांची कत्तल उडविण्यास कारणीभूत झालेलें दुसरें महायुद्ध या कारखानदारांनीं दुहेरी तिहेरी नफ्याचे आशेनें घडवून आणलें आहे. लोकशाही त्यांत कोठेंच नाहीं.

७

जगांत उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध वस्तूंचें प्रादेशिक स्वरूप आतां– पर्यंत चर्चिण्यांत आलें. वस्तूंचें उत्पादन आणि शोषण ह्यामध्यें राहणारें अंतर नष्ट करण्याचें काम वाहतुकीचीं साधनें करीत असतात. इंग्लंडांतील मालाचें उत्पादन हिंदुस्थानांतील जनतेकडून शोषिलें जात असल्यास हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्यामध्यें अनिर्बंध वाहतुक निर्माण होणें आवश्यक असतें. याचसाठीं मध्य कटिबंधांतील कारखानदारींत पुढारलेल्या बहुतेक राष्ट्रांनीं जगांतील सर्व भागाशीं दळणवळण प्रस्थापित करण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न केले आहेत. हीं दळणवळणाचीं साधनें युरोपियन कारखान्या- प्रमाणेंच खाजगी मालकीचीं असल्यानें त्यांतही भांडवलशाहीची नफेबाज वृत्ति व स्पर्धा या दोन गोष्टी दिसून येतात. समुद्र, जमीन आणि हवा ह्या तिन्हीं मार्गांनीं सध्यां जगाची वाहतुक चालू आहे. ह्या तिन्ही मार्गांत एकवाक्यता व सहकार्य यांचा संपूर्ण अभाव असून स्पर्धा मात्र भरपूर आहे. नफ्याच्या प्रवृत्तीमुळें वाहतुकीचा अधिक भाग उचलण्यासाठीं या तीन क्षेत्रांतील साधनांची परस्पर स्पर्धा जागतिक हिताला बाधक व पर– स्परांना घातक अशीच झाली आहे. युद्धोत्तर कालांत विमान वाहतुकी- संबंधीं होऊं घातलेली इंग्लंड–अमेरिकेची स्पर्धा आजच डोळ्यापुढें येऊं लागली आहे. निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या आगबोट कंपन्या स्वतःच्या राष्ट्राच्या सरकारी संरक्षणाखालीं एकमेकींशीं स्पर्धा करीत असतात. नद्या, कालवे यांवरून चालणारी वाहतुक व सडकांवरून मोटारीच्या साह्यानें होणारी वाहतुक ही रेल्वेशीं स्पर्धा करते; आणि विमानें, आगबोटी, रेल्वे व मोटारी या सर्वांशींच स्पर्धा करतात.

राष्ट्राराष्ट्रांमध्यें मालाची मोठ्या प्रमाणांत नेआण करण्यांत अद्यापीही आगबोटींचा मान पहिला आहे. सर्व खंडाचे भूमीवरून दळणवळण पूर्णपणें प्रस्थापित होणें शक्य नसल्यानें व तें होण्याच्या मार्गांत अनेक अडथळे असल्यानें आंतरराष्ट्रीय वाहतुकींत आगबोटींनीं उचललेला भाग अत्यंत मोठा आहे. देशोदेशींच्या बंदरांत येऊन पडलेला माल देशाच्या आंतर-भागांत नेऊन टाकण्याची कामगिरी रेल्वे, मोटारी इत्यादि साधनांना करावी लागते. जमिनीवरील वाहतुकीच्या साधनांना प्रादेशिक महत्व आहे, तर हवा व पाणी यामध्यें संचार करणाऱ्या साधनांना आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे.

आज सातही समुद्रांवर बोटींच्या मार्गांचें जाळें पसरलेलें आहे. परंतु या दळणवळणाचें नियंत्रण करणारी एकही आंतरराष्ट्रीय संस्था नाहीं. जगांतील वाहतुकीला पुरून उरणाऱ्या असंख्य बोटी देशोदेशींच्या बंदरांत पडून आहेत. आणि त्या त्या देशांचीं सरकारें या पडीक जहाजांचें नुकसान डोळे मिटून सहन करण्यास तयार आहेत. या पडीक बोटींच्या निर्मितीचा खर्च अप्रत्यक्षपणें राष्ट्रांतील बहुजनसमाजाकडून घेतला जात आहे. हें पडीक सामर्थ्य युद्धाच्या निमित्तानें उपयोगी पडेल अशी त्यांची खात्री असते. नवीन जहाजांची बांधणी करणें व त्यांना वाहतुकींत आणणें यासाठीं फ्रेंच सरकारनें कोट्यावधि फ्रांक्स् खर्च केले आहेत. फ्रेन्च सरकारनें मल्लीनाथी करतांना असा युक्तिवाद अमलांत आणला कीं, या जहाजांच्या निर्मितीमुळें फ्रान्सचें नाविक सामर्थ्य तर वाढलेंच; पण शिवाय फ्रान्समधील सर्वांत महत्वाचा जो उद्योगधंदा–लोखंड व पोलाद यांचें उत्पादन–त्यालाही उत्तेजन मिळालें. फ्रान्सच्या आरमारवाढीचा उपयोग करून इंग्लंड व जर्मनींतील कारखानदारांनींही आपापल्या सरकारकडून याच स्वरूपाच्या योजना आंखून आपले खिसे भरून घेतले. गेल्या महायुद्धापूर्वी अस्तित्वांत असलेल्या आरमर क्रेटमधील कारखानदारांच्या लबाड्या तर

लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत. जर्मनी आरमाराची वाढ करीत आहे म्हणून इंग्लिश कारखानदारांनीं इंग्लिश सरकारकडून आरमार वाढीवर पैसा मंजूर करून घ्यावा. लगेच फ्रान्समधील कारखानदारांनीं जर्मनी व इंग्लंड यांचें अनुकरण करावें. अशा तऱ्हेनें राष्ट्रीय आरमाराची वाढ करण्यासाठीं म्हणून बहुजन समाजाच्या खिशांतून काढलेला पैसा तिन्ही राष्ट्रांतील कारखानदारांनीं आपल्या खिशांत घालावा असा राजरोस व्यवहार चालत असे. सामान्य वाहतुकीला अनवश्यक अशा अनेक बोटींची भर बंदरांबंदरांतून पडत असे. या राष्ट्रांतील सरकारांनीं बहुजन समाजाची पिळवणूक करून भांडवलदारांना या जहाजांच्या निर्मितीच्या रूपानें देणग्या दिल्या. या पलीकडे याला अर्थच नाहीं. जहाजकंपन्यांना सरकारकडून देण्यांत येणारा पैसा अनेक मार्गानें देण्यांत येतो. फ्रान्सनें आपल्या वसाहतीपैकीं, मादागास्कर, सोमाली लँड्, इंडोचायना वगैरे प्रदेशांशीं टपालाचें दळणवळण ठेवणाऱ्या बोटींना भाड्याच्या रूपानें अमर्याद पैसा दिला. टपालबोट हें जहाजकंपन्यांना द्यावयाच्या मदतीचें एक उत्तम साधनच होय. कंपन्यांच्या खजिन्यांत देणगीच्या रूपानें ओतला गेलेला पैसा लोकांच्या नजरेस येतो तसा हा अप्रत्यक्ष दिलेला पैसा येत नाहीं.

भौगोलिक दृष्ट्या व आर्थिक दृष्ट्या विचार करावयाचा झाल्यास प्रचंड आरमार बाळगण्याची फ्रान्सला वस्तुतः गरज नाहीं. अन्नाच्या बाबतींत फ्रान्स जवळ जवळ स्वयंपूर्ण आहे व फ्रान्सला बाहेरून कच्चा मालही फारच अल्प प्रमाणांत आणावा लागतो व तें काम थोड्याफार जहाजांनीं भागण्याजोगें आहे. अर्थात फ्रान्सनें निर्माण केलेलें जादा आरमार हें स्पर्धेसाठीं व त्या स्पर्धेतून निर्माण होणाऱ्या युद्धासाठींच आहे ही गोष्ट स्पष्ट आहे. इटलीनें आरमार वाढविण्याचा असाच आटापिटा केला. भूमध्य समुद्राच्या सान्निध्यामुळें व अनुकूल बंदरांमुळें इटलीला आरमार बांधण्याला बरीच अनुकूलता आहे. इटालियन भांडवलदारांनीं आरमार

निर्माण केलें. मुसोलिनीनें त्या आरमाराला काम देऊन साम्राज्यवर्धन केलें. जगांतलि इतर राष्ट्रांशीं व्यापारी दळणवळण वाढविलें. इटलीनें कांहीं काळपर्यंत केलेला आरमारावरील खर्च एका अमेरिकेखेरीज जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रानें केला नाहीं. अबिसीनियासारखा निरपराध देश वशाखालीं घालण्यासाठीं इटलीनें याच आरमाराचा उपयोग केला. अलीकडच्या काळांत वाहतुकीसाठीं म्हणून इंग्लिश व इटॅलियन नौ-कंपन्यांत चांगलीच स्पर्धा सुरू झाली होती. चालू महायुद्धांत या स्पर्धेचा इंग्लिश आरमारानें निकाल लावून टाकला आहे.

पॅसिफिक महासागरांत जपाननेंही आरमाराच्या वाढीसाठीं १८ व्या शतकापासून धडपड चालू ठेवली होती. १८९६ ते १८९९ या तीन वर्षांच्या काळांत जपाननें आरमारावर नेहमींच्या सहा पट खर्च केला आहे. २० व्या शतकांत जपाननें व्यापारी नौकांची संख्या वाढवून भाड्याचे व वहातुकीचे दर इतके कमी करून ठेवले कीं, इतर राष्ट्रांना जपानबरोबर स्पर्धा करणें जवळजवळ अशक्य होऊन बसलें. या भानगडींत जपानी कंपन्यांनीं तर ठोकर खाल्लीच पण इतर राष्ट्रांनाहीं झळ लागल्याशिवाय राहिली नाहीं. जपानमध्यें नौका बांधण्याच्या धंद्याला सरकारकडून प्रत्यक्ष मिळणारी मदत यामुळें कमी करण्यांत आली. परंतु अप्रत्यक्षरीत्या या धंद्याला हातभार लावण्याचें काम जपानी सरकारनें चालूं ठेविलेंच होतें. जगांतलि इतर राष्ट्रांच्या व्यापारी जहाजांशीं वाहतुकीच्या बाबतींत जपाननें केलेली स्पर्धा इंग्लंड अमेरिकेच्या डोळ्यांत रात्रंदिवस सलत होती. व्यापारी नौकांच्या बाबतींत जपाननें अलीकडे तिसरा नंबर मारला होता. पहिले दोन नंबर इंग्लंड व अमेरिका यांचे आहेत. या दोघांच्याही पंक्तीला बसण्याची जपानची धडपड लक्षांत घेऊन तिला पायबंद घालण्याची पद्धतशीर खटपट इंग्लंड--अमेरिकेनें आरमारी परिषदांचे रूपानें करून पाहिली आहे. जपानशीं पॅसिफिक महासागरांत

खरीखुरी स्पर्धा करणारें राष्ट्र म्हणजे अमेरिका होय. जपानशीं स्पर्धा करीत असतांना अमेरिकेचा डोळा ब्रिटिश आरमारवरही असतो हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. चालू युद्ध सुरू होण्यापूर्वी अमेरिकेनें आपलें आरमार ब्रिटिश आरमाराच्या दोन तृतियांशावर आणून ठेवलें होतें. या युद्धांतून बाहेर पडणारी अमेरिका इंग्लंडला मागें टाकल्याशिवाय खास राहणार नाहीं असें म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. सध्यांचें अमेरिकन आरमार जपान आणि जर्मनी या राष्ट्रांच्या तिपटीनें असावें. अमेरिका हें जगांतील सर्वांत मोठें व्यापारी राष्ट्र असल्यानें तिचें व्यापारी आरमारही प्रचंड असावें यांत नवल नाहीं. गेल्या थोडयाच वर्षांत आस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड यांचे दरम्यान वाहतुक करणाऱ्या अनेक सुंदर व वैभवशाली नौका अमेरिकेनें बांधल्या आहेत; व त्यासाठीं खर्च झालेला पैसा कोट्यावधी डॉलर्सनीं सार्वजनिक पैशांतून उचलला आहे. जुनीं जहाजें अडगळींत टाकून नवीन जहाजें वाहतुकींत ठेवण्यासाठीं अमेरिकन सरकारनें अपरिमित पैसा खर्च केला आहे. अमेरिकेच्या बंदरांतून चालणारी सर्व व्यापारी बाहतुक सर्वस्वीं अमेरिकन सरकारच्या हातांत दिली असून परकीय व्यापारी नौकांना हा धंदा बंद करण्यांत आला आहे. आतांपर्यंत या दंडकाचें स्वरूप अमेरिकेपुरतेंच मर्यादित होतें. पण आतां अमेरिकेच्या ताब्यांतील सर्व वसाहतींनाच तो लागू करण्यांत आला आहे. पॅसिफिक महासागरांतील अमेरिकेच्या ताब्यांतील अलास्का, हवाई, सामोवा इत्यादि प्रदेशांशीं चालणारी सर्व देवघेव अमेरिकन जहाजांतूनच केली जाते. या प्रदेशांत कोणत्याही परकीय राष्ट्राच्या जहाजाला भाडें करतां येत नाहीं.

इंग्लंड हें जगांतील सर्वांत मोठें आरमारी राष्ट्र आहे व या राष्ट्राची सारी भरभराटही पण त्याच्या आरमारावर अवलंबून आहे. इंग्लंड म्हणजे आरमार आणि आरमार म्हणजेच इंग्लंड. देह आणि आत्म्यासारखें या

दोहोंचे संबंध निगडीत आहेत. आज शेंकडों वर्षे जगांतील कोणत्याही राष्ट्रापेक्षां अधिक जागतिक व्यापाराची उलाढाल इंग्लिश नाविक कंपन्यांनीं चालविली आहे. भौगोलिकदृष्ट्या इंग्लंडची परिस्थिति नौकायनाला सर्वस्वीं अनुकूल आहे. कोळसा व लोखंड यांच्या खाणी, दंतूर किनारा, यामुळें जहाजें बांधण्याच्या धंद्याला लागणारी हरएक प्रकारची अनुकूलता तेथें आहे. इंग्लंडमधील खाड्या वाऱ्याच्या उपद्रवापासून अलिप्त असल्यानें जहाजें बांधण्याच्या दृष्टीनें पुष्कळच उपयुक्त आहेत. ॲलटांटिक महासागरांतील इंग्लंडचें स्थानच असें आहे कीं जागतिक व्यापाराला सर्वस्वीं अनुकूल असें केंद्र दुसरें नाहींच असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. प्रथम इंग्लंडमध्यें जहाजें बांधणाऱ्या अनेक लहान लहान कंपन्या अस्तित्वांत होत्या. जहाजें बांधण्यांत व वाहतुक मिळविण्यांत त्यांची आपापसांत स्पर्धा चाले. पुढें यापैकीं बऱ्याचशा कंपन्या एकत्रित येऊन धंदा करूं लागल्या व राष्ट्रीय स्वरूपाच्या मोठमाठ्या कंपन्या अस्तित्वांत येऊं लागल्या. या प्रचंड कंपन्यांनीं इंग्लिश सरकारच्या पाठिंब्याच्या जोरावर इतर राष्ट्रांशीं मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा चालू केली; व अल्पवधींतच इंग्लिश कंपन्यांचें साती समुद्रांवर वर्चस्व प्रथापित केलें. भरभराटीच्या काळांत इंग्लिश कंपन्यांनीं बांधलेलीं कित्येक जहाजें मंदीच्या काळांत पडून असत. युद्धकालांत या पडीक जहाजांना भाव येई व कंपन्यांना हें पडीक भांडवल लोकांच्या खिशांतून सव्याज वसूल करतां येई. चालू काळांतील राष्ट्रीय अर्थवादामुळें या पडीक इंग्लिश जहाजांतून केली जाणारी वाहतुक स्वस्त पडण्याची शक्यता असूनही इतर राष्ट्रें स्वत:ची स्वतंत्र अशीं जहाजें बांधीत. यामुळें प्रत्येक राष्ट्राकडून सार्वजनिक पैशाचा निरर्थक व्यय होई. या सर्व भानगडीमुळें व्यापारी वाहतुक करणाऱ्या इंग्लिश जहाजांना पुष्कळसें नुकसान पोहोंचलें व एकेकाळीं नाविक वाहतुकींत भरमसाट पैसा मिळविणाऱ्या इंग्लिश कंपन्या क्रमाक्रमानें नुकसानींत येऊं लागल्या. इंग्लिश जहाजकंपन्यांना प्राप्त झालेली ही दुर्दशा नाहींशीं करण्यासाठीं

ब्रिटिश सरकारनें दरसाल वीस लाख पौंड या भांडवलदारांच्या खिशांत घालण्याचें ठरविलें. साती समुद्रांवर महत्त्वाची वाहतुक करणाऱ्या कंपन्यांच्या मालकांना अप्रत्यक्षरीत्या देण्यांत आलेला पैसा याशिवाय निराळाच. गेलें महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वीं थोडेच दिवस सरकारनें टपालाची वाहतुक करण्यासाठीं जहाजकंपन्यांना खूप पैसा दिलाच; पण शिवाय गतींत जर्मन जहाजांशीं स्पर्धा करणारीं दोन प्रचंड जहाजें बांधण्यासाठीं अत्यंत कमी व्याजांत मोठमोठ्या रकमा कंपन्यांच्या पदरांत टाकल्या. अशा तऱ्हेचीं कर्जें ब्रिटिश सरकारनें जहाज कंपन्यांना आजपर्यंत अनेकवेळां दिलीं. हेंच उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून पॅसिफिकमध्यें स्वतंत्र आरमार ठेवण्यासाठीं म्हणून अमेरिकेनें अमेरिकन कंपन्यांनाही भरपूर पैसा दिला. कांहीं समुद्र मार्गावर ब्रिटिशांचें संपूर्ण स्वामित्व रहावें असें इंग्लिश साम्राज्यवादी लोकांचें धोरण आहे. या समुद्रमार्गापैकीं हिंदुस्थानचा समुद्रमार्ग लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. या मार्गावरील जिब्राल्टर, माल्टा, सायप्रस, एडन हें प्रत्येक महत्त्वाचें ठाणें ब्रिटनच्या ताब्यांत आहे. सुवेज कालव्यावरही तिनें आपलें नियंत्रण प्रस्थापित केलें आहे.

जागतिक समुद्रमार्गांत सुवेज कालव्याचें महत्व विशेष आहे. पूर्व पश्चिम यांना जोडणारा तो दुवा आहे. इजिप्तवर राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करून मूलतः फ्रेंच कंपनीनें तयार केलेल्या या कालव्यावर ब्रिटिशांनीं आपलें नियंत्रण प्रस्थापित केलें आहे. या कंपनीचे फार मोठे शेअर्स इजिप्तच्या खेदिवाकडून डिझरेलीनें लाटले ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. जागतिक महत्वाचा दुसरा कालवा म्हणजे पनामाचा होय. हा कालवा सर्वस्वीं अमेरिकेच्या नियंत्रणाखालीं आहे. अटलांटिकमधून पॅसिफिकमध्यें जाण्यासाठीं सोयिस्कर मार्ग म्हणून 'पनामा' कालवा अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय संरक्षणाच्या सबबीवर अमेरिकेनें या कालव्याचा संपूर्ण लष्करी बंदोबस्त केला आहे. पण सुवेजप्रमाणेंच या कालव्याबाबतही आंतराष्ट्रीय जहाज

वाहतुकीला संपूर्ण मुभा देण्यांत आली आहे. पनामा कालव्याच्या विभागांत अमेरिकेनें गोऱ्या लोकांची वसाहत करविली आहे. ही करीत असतांना हीवतापाविरुद्ध मोठी मोहीम अमेरिकन सरकारला करावी लागली. तत्पूर्वी निग्रो व तद्देशीय इंडियन लोक यांचा भरणा या प्रदेशांत होता. या विभागांतील काम धंद्यांत युरोपियन लोकांशीं ते स्पर्धा करीत असत. कालवा विभागांतील उद्योगधंदे गोऱ्या लोकांखेरीज इतरांना मिळूं नयेत म्हणून सरकारनें कालवाविभाग गोऱ्या लोकांच्या वसाहतीला प्रथम अनुकूल करून घेतला व आतां तेथून काळया लोकांचें उच्चाटन केलें आहे. आतां पनामा कालवा ही सर्वस्वीं अमेरिकन बाब होऊन बसली आहे. कालव्याच्या प्रत्येक विभागांत आतां गोऱ्या माणसाशिवाय माणूस दिसत नाहीं.

जगांतील इत कोणत्याही उद्योगधंद्याप्रमाणें जहाजांतून होणारी वाहतुक हीसुद्धां एक आंतरराष्ट्रीय बाब व्हावयास पाहिजे. राष्ट्राराष्ट्रांनीं स्वतंत्र नौसामर्थ्य आस्तित्वांत आणल्यानें जागतिक स्वास्थ्याला आवश्यक असणारी वाहतुक दूर रहाते व स्पर्धा आणि युद्ध या गोष्टींनाच जास्त महत्व दिलें जातें. जहाज कंपन्या इतर वाहतुकीच्या साधनांशीं स्पर्धा करतात तें निराळेंच. ही स्पर्धा विशेषतः समुद्र किनाऱ्याचे ठिकाणीं रेल्वेशीं चांगलीच जाणवते. समुद्रावरील वाहतुक ही थोडीफार स्वस्त पडत असल्यानें जमिनीवरील वाहतूक जहाजांशीं स्पर्धा करूं शकत नाहीं. जमिनीवरील वाहतुकींत रेल्वेचे स्थान बरेंच महत्वाचें आहे. रेल्वेंना जहाजापेक्षा राष्ट्रीय स्वरूप अधिक आहे. कारण देश समुद्रानें अलग अलग पडल्यानें जहाजें आंतरराष्ट्रीय वाहतुकींत जितकी कामगिरी करूं शकतात तितकी रेल्वेच्या हातून होऊं शकत नाहीं. रेल्वेची वाहतुकसुध्दा आतां-पर्यंत बहुतेक सर्व देशांतून खासगी कंपन्यांच्या मालकीची बाब होती; पण अलीकडे अलीकडे रेल्वे सरकारी नियंत्रणाखालीं जाऊं लागल्या आहेत.

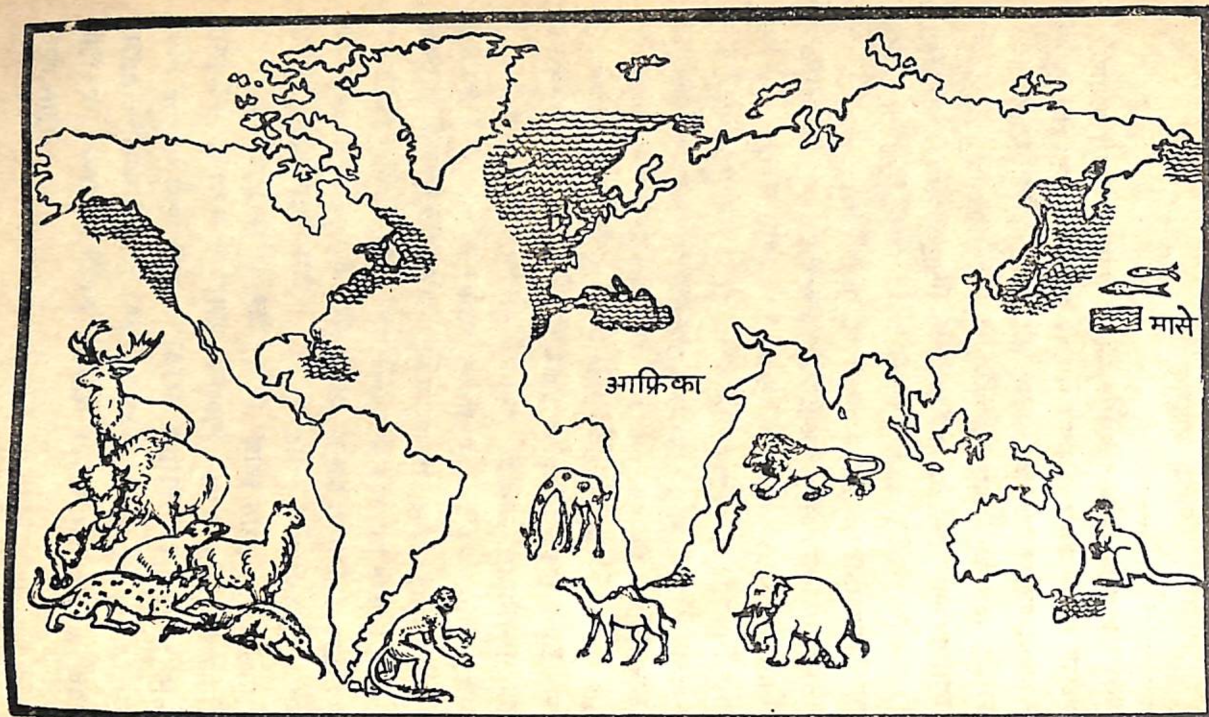
अमेरिकेंतील बहुतेक सर्व रेल्वे ही खासगी कंपन्यांच्या मालकीची बाब हाती. पण अलीकडे अलीकडे रेल्वे सरकारी नियंत्रणाखालीं जाऊं लागल्या आहेत. अमेरिकेंतील सुमारें २॥ लाख मैल लांबीची रेल्वे खासगी कंपन्यांच्या ताब्यांत आहे. अमेरिकेंतील निरनिराळ्या सुमारें १५५ कंपन्यांचा हा व्यवहार असून त्यांत मिळणाऱ्या सुमारें १० लाख डॉलर नफ्याचे धनी या कंपन्या आहेत. जगांतील कोणत्याही सुधारलेल्या देशापेक्षां अमेरिकेंतील रेल्वे अधिक व्यापक आहेत. इंग्लंडमध्येंही रेल्वेची भरपूर वाढ झालेली आहे. परंतु या रेल्वेही खासगी मालकीच्या असल्यानें त्यासंबंधीं लिहितांना डॅड्ले स्टॅंप म्हणतो, " इंग्लंडमधील रेल्वेंना व्यवस्था व दर्जा असावा तसा नाहीं. " राष्ट्रीय उपयोगाची बाब म्हणून तिची वाढ झालेली नाहीं. याचें कारण म्हणजे रेल्वेवरील खाजगी मालकी हेंच होय. १८४४ ते ४७ च्या दरम्यान म्हणजे रेल्वेच्या सुरवातीलाच इंग्लंडमध्यें ६३७ रेल्वे कंपन्या निर्माण झाल्या होत्या व त्या आपापसांत निकरानें स्पर्धा करीत होत्या. रेल्वे कंपन्यांची ही वाढ व त्यांची परस्परांतील स्पर्धा विचारांत घेतां वाहतुक हा एक राष्ट्रीय बाब आहे व राष्ट्रीय स्वास्थ्याशीं तिचा संबंध आहे या समजुतीनें ती घडत असेल असें वाटत नाहीं. इंग्लंड-मधील रेल्वेकंपन्यांची संख्या अलीकडे घटत आली असली तरी वाहतुकी-च्या साधनांवरील खाजगी मालकी इंग्लंडमध्यें अद्यापीही सर्वस्वीं नष्ट झालेली नाहीं. गेल्या महायुद्धापूर्वींच रेल्वे कंपन्यांची खाजगी मालकी नष्ट करावी अशी मागणी इंग्लंडमध्यें कांहीं लोकांनीं केली होती. युद्धानंतर सर वुइल्यम ऑक्वर्थ म्हणाले, " रेल्वे कंपन्यांचें एकीकरण करून त्यांची परस्पर स्पर्धा थांबविण्यानें लोकांचें समाधान होणार नाहीं. त्यांचें राष्ट्रीयीकरणच झालें पाहिजे." अखेर १९२१ मध्यें इंग्लंडमधील चार महत्त्वाच्या रेल्वेकंपन्यांचे हातीं सर्व रेल्वे वाहतुक गेली व त्यांनीं जमिनीवर रेल्वेशीं स्पर्धा करणाऱ्या वाहतुकीच्या इतर साधनांना यशस्वीपणें तोंड दिलें. इंग्लंड किंवा अमेरिका यांच्याइतकें औद्योगीकरणांत जे देश पुढारलेले नाहींत त्या देशांतही खासगी

भांडवलदार कंपन्यांचें हातीं रेल्वे वाहतुक असून त्यांनीं परस्परांतील स्पर्धे-नें दळणवळणाचा सबंध विचका करून ठेवला आहे. चीनमध्यें तीन स्वतंत्र रेल्वे काम करीत आहेत. दक्षिण मँचूरीया रेल्वे ही ट्रान्ससैबेरियन रेल्वेचा मोठा फाटा आहे. याशिवाय पूर्व चीन रेल्वे ही एक दुसरी रेल्वे कंपनी असून तिच्या व दक्षिण मँचूरियन रेल्वेच्या दोन रुळांतील अंतर कमीअधिक असल्यानें दोन्ही रेल्वे एकत्रित येऊं शकत नाहींत. तिसरी रेल्वे खुद्द चीन सरकारच्या मालकीची आहे. तिच्यांत परकीय भांडवलदारांचा हात आहे. जपान, अमेरिका, इंग्लंड, रशिया यांसारखीं अनेक राष्ट्रें धडपडत असल्यानें व प्रत्येकाचे हेतु भिन्न असल्यानें रेल्वे वाहतुकीच्या बाबतींत चीनइतकी कुचंबणा दुसऱ्या कोणाचीच होत नसेल. १८९४।९५ च्या दरम्यान झालेल्या चीन-जपानी लढाईत चीनचा पराभव झाला व चीनचें अवसान परकीय राष्ट्रांना कळून चुकलें. तात्काळ दुबळ्या चीनवर अनेक राष्ट्रांची धाड पडली. उत्तर मँचूरियांत रशियन रेल्वे कंपनीनें बस्तान ठेवलें. पोर्ट आर्थरला न्यावयाची रेल्वे जर्मन कंपनीनें तयार करून देण्याचें ठरविलें. यांगत्सीच्या खोऱ्यांतील रेल्वे वाहतुकीचा मक्ता ब्रिटिश कंपन्यांनीं घेतला. पेकिंग–हँको रेल्वे तयार करण्याचें काम बेल्जम कंपनीनें पत्करलें; तर हँको–कँटन रेल्वे तयार करण्यासाठीं अमेरिकन कंपनी पुढें आली. याशिवाय १९२० सालीं फ्रान्स, इंग्लंड, अमेरिका, जपान या राष्ट्रांनीं यापुढें चीनमध्यें होणारी रेल्वे रस्त्याची वाढ करण्या-साठीं भांडवल गुंतविण्याची सवलत मिळविली ती निराळीच. चीनप्रमाणेंच दक्षिण अमेरिकेचीही स्थिति आहे. दक्षिण अमेरिकेंतील अर्जेंटिनांत रेल्वेचें बरेंच जाळें आहे. या रेल्वेंत इंग्लंड आणि फ्रान्स यांनीं आपलें भांडवल गुंतविलें आहे. ब्रिटिशांच्या ताब्यांतील रेल्वेची लांबी १५,००० मैल असून एकूण रेल्वेचा २/३ भाग त्यांचे हातीं आहे. दक्षिण अमेरिकेंतील बहुतेक महत्त्वाचीं बंदरें रेल्वेनें जोडण्यांत आलेलीं आहेत. परंतु येथील रेल्वे कंपन्यांनीं केलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे दोन रुळांमधील अंतर सर्व

ठिकाणीं सारखें ठेवलेलें नाहीं; रुंद, निरुंद आणि मध्यम अशा तीन पद्धतींनें रुळांची आंखणी करण्यांत आली असल्यानें तिन्ही पद्धतींतील वाहतुकीचीं साधनें एकमेकांच्या मार्गांवर निरुपयोगी ठरतात व एकमुखी राष्ट्रीय स्वरूपाची वाहतुकीची योजना आखणें अशक्य होऊन बसतें.

रेल्वे वाहतुकीची सरकारी मालकी आहे अशा कांहीं देशांतूनही रेल्वे वाहतुकीबाबत गोंधळ व अव्यवस्था दृष्टोत्पत्तीला येते. पण त्याला कारण सरकारची मर्यादित स्वरूपाची दृष्टि हेंच होय. जगांतील रेल्वेच्या लांबींत हिंदुस्थान हें दुसऱ्या नंबरचें राष्ट्र आहे. येथील रेल्वे कंपन्यांची खासगी मालकी आतां बऱ्याच प्रमाणांत नष्ट झाली असून ती सरकारकडे गेली आहे. पण एके काळी हिंदी सरकार हें प्रातिनिधिक सरकार नसून सर्वस्वीं परकीय असल्यानें हिंदी रेल्वेची व वाहतुकीची दैन्यावस्था असे. लष्करी हालचाली व इंग्लंडला होणारा कच्या मालाचा पुरवठा हें हिंदुस्थानांतील रेल्वेचें धोरण असल्यानें बहुजन हिंदी समाजाला या रेल्वेचें सौख्य फारसें नाहीं. हिंदुस्थानांत रेल्वेवर खासगी व सरकारी अशी संयुक्त मालकीही आहे. त्यामुळें दुहेरी राज्यव्यवस्थेखालील बंगालसारखी हिंदी रेल्वेची स्थिति झाली असल्यास आश्चर्य नाहीं. यापुढें ही स्थिति राहूं नये. आस्ट्रेलियांत २०००० मैल लांबीची रेल्वे असून, संस्थानागणिक तिच्यावरील मालकी भिन्न आहे. आपापल्या संस्थानापुरती मर्यादित दृष्टि ठेवून आस्ट्रेलियांतील रेल्वे बांधण्यांत आली असल्यानें सामुदायिक राष्ट्रीय स्वरूपांत दिसून येणारी एकवाक्यता तेथेंही नाहीं. दिवसेंदिवस संस्थानां-संस्थानांतलि परस्पर संबंध व वाहतुक जशी वाढत जाईल तशी ही उणीव अधिक भासल्याशिवाय राहणार नाहीं. वाहतुकीच्या साधनांतील परस्पर स्पर्धा ही आस्ट्रेलियाला चांगलीच जाणवते. जहाज कंपन्या रेल्वे कंपन्याशीं स्पर्धा करतात, व विमानकंपन्या या दोहोंशीं स्पर्धा करतात. वाहतुकीचें दर शक्य तों कमी करून गिऱ्हाईक मिळवण्यासाठीं या तीन

साधनांनीं चालविलेली स्पर्धा ऑस्ट्रेलियांतील भांडवलदारांना चांगलीच जाणवली. जहाज कंपन्या, रेल्वे कंपन्या, मोटार वाहतुक कंपन्या या सर्वांनी चांगलीच ठोकर खाल्ली व विमान कंपन्यांना तर, सरकारला प्रत्यक्ष मदत करून सांवरून धरावें लागलें. ऑस्ट्रेलियांतील वाहतुकीचा धंदा या स्पर्धे-मुळें कित्येकवेळीं नुकसानींतही चालविला गेला आहे. जमिनीवरील वाहतुकींत मोटारी व रेल्वे यांमधील स्पर्धा ही एक जागतिक महत्वाची बाब होऊन बसली आहे. या स्पर्धेनें प्रत्येक देशाला पछाडलें आहे. औद्योगीकरणांत पुढार-लेल्या देशांत तर ही स्पर्धा कळसाला पोंचली आहे.अमेरिकेमध्यें एकूण रस्त्याची लांबी ३० लाख मैल आहे. सर्व जगांत असलेल्या लांबीच्या मानानें ही लांबी तिसऱ्या हिश्यानें आहे. आणि या रस्त्यावरून चालणारी मोटार-वाहतुकही जगांतील कोणत्याही राष्ट्रापेक्षां जास्त आहे. अगदीं अलीकडच्या १५ वर्षांत रेल्वेच्या उत्पन्नांत ६६ टक्कयांनीं आलेली तूट निव्वळ या मोटारींच्या धुमाकुळानें आलेली आहे. २७० लक्ष लोकांच्या खासगी मालकीच्या मोटारी असून रेल्वेनें प्रवास करणारांची संख्या यामुळें झपाट्या नें घटत आहे. २५० हजार लोक ट्रक्स बाळगून सामानाची वाहतुक करणाऱ्या धंद्यांत गुंतलेले आहेत. यामुळें स्वाभाविकच अमेरिकेंतलि रेल्वे कंपन्यांचा धंदा आंतबट्ट्याचा होऊन बसला आहे. इंग्लंडमध्येंही हीच स्थिति दिसून येते. येथील मोटारींनीं रेल्वे कंपन्यांना दरसाल १६० लक्ष पौंड याप्रमाणें ठोकर दिली आहे. जगांत उत्कृष्ट प्रकारची रेल्वेपद्धति फक्त जर्मनींत अस्तित्वांत होती. ती सरकारी मालकीखालीं असल्यानें मोटारच्या धंद्याचा फारसा उपद्रव तिला झाला नाहीं. सुव्यवस्थित रेल्वे वाहतुकीला मोटारच्या स्पर्धेपासून भिण्याचें कारण नाहीं हें जर्मनींतील रेल्वेनें दाखवून दिलें आहे. थोडक्या अंतरावर न्यावयाच्या मालाची वाहतुक रेल्वेपेक्षां मोटारनें करणें फायदेशीर पडते ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. पण निव्वळ या एकाच गोष्टीमुळें रेल्वेचा धंदा सपशेल बुडण्याचें कारण नाहीं.

प्राणी सृष्टी.

कांहीं मागासलेल्या देशांत रेल्वे कंपन्यांनीं आपली मक्तेदारी अद्यापही शाबूत ठेवली आहे. अशा देशांतून साध्या रस्त्यांची वाढ होऊं नये म्हणून, रेल्वे कंपन्यांनीं पद्धतशीर खटपटी केल्या आहेत. अर्जेंटिना याचें उत्तम उदाहरण आहे. अर्जेंटिनांत असलेल्या गवताळ प्रदेशांतून जोंपर्यंत फक्त जनावरांचीच पैदास होई, तोंपर्यंत सडकांची फारशी गरज अर्जेंटिनांत भासली नाहीं. गुराखी हीं जनावरें कशींही वळवून शहरांत नेऊन सोडींत. पण अर्जेंटिनांत जसजशी शेतीची वाढ होऊं लागली, तसतशी अधिकाधिक सडकांची गरज भासूं लागली 'ब्यूनॉस अेअरस्' या शहरीं मिळणाऱ्या अनेक सडकांचें जाळें अर्जेंटिनांत निर्माण होणें आवश्य होऊन बसलें. जुन्या रेल्वे स्टेशनशीं जोडणारे लहान लहान रस्ते वाईट हवेच्या दिवसांत निरुपयोगी होऊन जात. अर्जेंटिनांतील रेल्वे कंपन्या बहुतेक परदेशी असल्यानें स्टेशनमध्यें येऊन पडणारा माल किती कष्टानें येऊन पडतो याची पर्वा करण्यास त्या तयार नव्हत्या. देशभर चांगल्या सडका बांधून माल वाहतुकीची सोय करण्याचें अर्जेंटिनासरकारनें ठरवितांच रेल्वे रस्त्याला समांतर दुसऱ्या सडका बांधूं न देण्यासाठीं अर्जेंटिनांतील रेल्वे कंपन्यांनीं जंग जंग पछाडले.

मोटारी बरोबरच रेल्वेची स्पर्धा चालते असें नाहीं, तर देशांतील इतरही किरकोळ वाहतुकींची साधनें रेल्वेला जाचक होत असतात. नद्या, कालवे, सरोवरें, यांतून चालणारी लहान लहान होड्यांची व जहाजांची वाहतुकही रेल्वेला थोडाबहुत नडतेच. अशा वाहतुकीला जर्मनीची परिस्थिति विशेष अनुकूल आहे. त्यामुळें स्वाभाविकच जर्मन रेल्वेला या वाहतुकीला तोंड द्यावें लागतें. ऱ्हाईन नदींतून चालणारी वाहतूक फ्रान्स, स्वित्सरलंड, हॉलंड व जर्मनी इतक्या देशांना उपयोगी पडते व त्यामुळें जागतिक व्यापारांत या नदीला प्राप्त झालेलें महत्व दुसऱ्या कोणत्याही नदीला नाहीं असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. जर्मन आणि डच रेल्वे कंपन्यांकडून भाडें मिळवणाऱ्या बेल्जियम रेल्वेनें ऱ्हाईनमधून

चालणाऱ्या वहातुकीला हाणून पाडण्याची खटपट केली. व तिला फ्रेंच रेल्वे कंपन्यांनीहि बराचसा हातभार लावला. सारमधून येणारा दगडी कोळसा अल्सेस् लॉरेनमधून येणारे, लोखंड, दगडी कोळसा, कापड व धान्यें यांची सर्रास वहातुक पूर्वी बोटीमधून चाले. पण आतां ती रेल्वे-कंपन्यांनीं काबीज केली आहे. रेल्वे कंपन्यांनीं आपले दर कमालीचे उतरवून अँट्वर्पला व स्वित्सरलँडला जाणारा सारा माल काबीज केला. जर्मन रेल्वे कंपन्यांनींही आपलें दर कमालीचे उतरवून, फ्रेंच आणि बेल्जियम रेल्वेशीं सहकार्य केलें. व ऱ्हूरमधून हंगेरी व युगोस्लाव्हियाकडे होणारी कोळशाची वहातूक ताब्यांत घेतली. ऱ्हाईनच्या खालोखाल पूर्वी डान्यूब मधून वाहतूक चाले. झेकोस्लाव्हियामध्यें होणारी बीटची साखर स्वित्सरलँडकडे पूर्वी डान्यूब मार्गानें जाई. पण आतां ती रेल्वे कंपन्यांनीं ताब्यांत घेतली आहे. मध्ययुरोपांतील डान्यूब व ऱ्हाईन यांखेरीज आणखीहि कांहीं नद्या वहातुकीला बऱ्याचशा देशांना उपयोगी पडतात. पूर्वी आस्ट्रो—हंगेरियन साम्राज्यांतील व्हिएन्ना हें राजधानीचें शहर रेल्वेचें मोठें केंद्र समजलें जाई. पण या केंद्राची सारी भरभराट एल्ब आणि ओडर या दोन नद्यांतून होणाऱ्या वहातुकीवर अवलंबून राही. युरोप खंडाच्या मध्यभागीं पडलेल्या राष्ट्रांना प्रत्यक्ष किनारे उपलब्ध नसल्यानें जहाजांच्या बाबतींत मागें पडण्याचा प्रसंग होता. पण या नद्यांमुळें समुद्रांत प्रवेश करणें त्यांना शक्य असल्यानें व आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीला त्या खुल्या ठेवण्यांत आल्या असल्यानें या राष्ट्रांना थोड्याफार कां होईना पण नौका बाळगणें शक्य झालें आहे. नाहींतर आरमाराचा व त्यांचा संबंधच आला नसता.

जर्मन सरकारनें आपल्या हद्दींतून वहाणाऱ्या नदीच्या भागावर वहातुकीसंबंधीं निर्बंध घालतांच इतर राष्ट्रांची चांगलीच कुचंबणा झाली. युरोपमधील नद्यांना जोडणाऱ्या कालव्यांतील वहातुकीवर रेल्वेच्या स्पर्धेचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. विशेषतः इंग्लंडमध्यें हा

परिणाम चांगलाच जाणवला. पूर्वी सर्रास खाड्यांतून व कालव्यांतून चालणारी वहातूक रेल्वेच्या आगमनापासून खूपच मंदावली. रेल्वेचा सर्रास प्रचार होण्यापूर्वी म्हणजे सुमारें ५० वर्षांमागें ब्रिटनमधील वहातुकींत कालव्यांना प्रथमस्थान असे. लिव्हरपूर ते हल् या दरम्यानची सर्व वहातूक कालव्यामधूनच चाले. कालव्यांमधून वहातूक करणाऱ्या अनेक कंपन्याही अस्तित्वांत होत्या. वहातुकीचा स्वस्तपणा, वहातुकीच्या साधनांना लागणारी अल्प सामुग्री या सर्वांमुळें वहातूक करणाऱ्या कंपन्यांना पुष्कळच फायदा होई. दक्षिण लॅंकूशॉयर आणि पश्चिम रायडिंग यांमधील सर्व वहातूक कालव्यांतून चाले. काळ्या प्रदेशांत निर्माण होणाऱ्या लोखंड व दगडी कोळशाची प्रचंड प्रमाणांत उलाढाल करण्याचें कामही कालव्यांनाच करावें लागे. औद्योगिक क्रांतीच्या कालांत इंग्लंडची सर्व भरभराट या कालव्यांच्या जिवावर अवलंबून होती. पण पुढें रेल्वे कंपन्यांचा उदय झाल्यानंतर कालव्यांवरील वहातुकीवर चांगलाच परिणाम झाला व वाहतुकीचीं हीं साधनें बेताबेतानें मोडकळीस आलीं. १९ व्या शतकाच्या शेवटीं रेल्वे व कालवे यांच्या वहातुकीचें प्रमाण १०:१ राहूं लागलें. कांहीं कालवे रेल्वे कंपन्यांनीं स्वतः विकत घेतले. कारण कालव्याचा व्यापार बसतांच कालवा कंपन्या रेल्वे काढण्याची भाषा करूं लागल्या तेव्हां त्यांना चूप बसविण्यासाठीं म्हणून रेल्वे कंपन्यांनीं कालवे विकत घेऊन त्यांना भरपूर पैसा दिला. व पुढें हे कालवे पडीक टाकले. इंग्लंडमधील एकंदर वाहतुकीच्या कालव्यांची लांबी २५०० मैल आहे. यापैकीं १००० मैल लांबीचे कालवे रेल्वे कंपन्यांच्या ताब्यांत आहेत. इंग्लंडमधील एकंदर वहातुकीच्या १/९ वहातुक या कालव्यांमधून केली जाते. अमेरिकेमध्येंही कालव्यांच्या वहातुकीला रेल्वेनें चीत मारलें आहे. अमेरिकेंतील सरोवरांच्या आसपासची वाहतुक मात्र अद्यापीहि टिकाव धरून आहे. सुपीरियर सरोवराच्या प्रदेशांत निर्माण होणारा गहूं, दगडी कोळसा, लोखंड यांची बहुतेक सर्व वाहतूक कालव्यांमधून केली जाते. या प्रदेशांतून पश्चिम

संस्थानाकडे वहाणारा मालाचा प्रवाह कालव्यांमधूनच वाहतो. व त्यामुळें राष्ट्रांत पद्धतशीररीत्या कालव्यांची वाहतूक चालूं ठेवल्यास रेल्वेच्या स्पर्धेचा तिला फारसा उपद्रव होत नाहीं असें दिसून येतें. आयर सरोबर व हडसन नदी यांना जोडणारा आयर कालवा अटलांटिक समुद्राच्या किनाऱ्यावर माल आणून टाकण्यास बराचसा उपयोगी पडतो. १८२५ मध्यें तयार करण्यांत आलेल्या या कालव्यांतील वाहतूक दर २० वर्षांनीं दसपटीनें वाढत गेली व अमेरिकन मालाची उठावणी करण्यात न्यूयार्क बंदराला प्राप्त झालेलें महत्त्व या कालव्यामुळें झालें. यानंतर रेल्वेची स्पर्धा सुरू होऊन या कालव्यांतील वाहतूक मंदावली. १८७० मध्यें कालवा व रेल्वे यांचे वाहतुकीचे दर जवळ जवळ सारखे होते. पण पुढें १९०० मध्यें रेल्वेनें दर इतकें कमी केलें कीं, कालव्याची वाहतूक रेल्वेपेक्षां २० पटीनें महाग पडूं लागली. अगदीं अलीकडे वाहतुकीच्या प्रांतांत विमानांचा अवतार झाला. वाहतुकीचें अत्यंत जलद साधन म्हणून, विमानाशीं दुसरें कोणतेही साधन स्पर्धा करूं शकत नाहीं. टपाल आणि उतारू यांच्या वहातुकीसाठीं रेल्वे व आगबोटी यांच्याशीं विमानाची स्पर्धा चालूं आहे. कालवे व रस्त्यावरून चालणारी मोटार वाहतूक यांना तोंड देण्याचा ज्या प्रमाणें रेल्वेकंपन्यांनीं प्रयत्न करून पाहिला त्याप्रमाणें या नव्या प्रांतांतही थोडफार नियंत्रण मिळविण्याची खटपट केल्याशिवाय रेल्वे कंपन्यांनीं सोडले नाहीं. विमान कपन्यांच्या बाबतींत लक्षांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट म्हणजे देशोदेशींच्या सरकारांनीं आपापल्या आश्रयाखालील कार्यक्षम विमान कंपन्या स्थापन करून, आपल्या देशांचें विमान वाहतुकीचें नियंत्रण परकीय कंपन्यांच्या हातीं जाऊं न देण्याची खटपट केली. व यामुळें विमान वहातूक ही निव्वळ खासगी धंदेवाल्यांची बाब न राहतां तिच्यांत सरकारी नियंत्रण राहूं लागलें. साम्राज्यवादी राष्ट्रांनीं दूरदूरवर पसरलेल्या आपल्या वसाहतींतील व साम्राज्यांतील देशांना एकत्र जोडण्यासाठीं अंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या विमान कंपन्या स्थापन केल्या. जहाज कंपन्याप्रमाणें साम्राज्यांतील देशांचें

आकाशमार्गही आंखून घेण्यांत आले. ह्या मार्गांवरून चालणारें दळणवळण अनिर्बंध चालू ठेवण्यासाठीं त्या त्या देशाच्या सरकारनां विमान कंपन्यांना भरपूर पैसा द्यावा लागे. माल, उतारू वा टपाल या पासून मिळणारा भाड्याचा पैसा विमान वहातुकीसाठीं ठेवाव्या लागणाऱ्या सर्व साधन सामुग्रीच्या दृष्टीनें अपुरा पडत असल्यानें सार्वजानिक उत्पन्नांतील कांहीं भाग काढून सरकारला या विमान कंपन्यांना द्यावा लागे. व तो देत असतांना राष्ट्रीय हिताची ही बाब असल्यानें असा पैसा खर्च करणें आवश्यक आहे अशी बतावणी करावी लागे. आकाश मार्गांत वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठीं साम्राज्यवादी राष्ट्रांची परस्पर स्पर्धा फार निकरानें चालू होती. फ्रान्सनें तीन तऱ्हेनें आपल्या आकाश मार्गांची आंखणी केली. सर्व युरोपियन राष्ट्रांशीं दळणवळण प्रस्थापित करणारे आकाशमार्ग, सिरियांतून फ्रेंच इंडोचायनाकडे जाणारे आकाश मार्ग, उत्तर आणि पश्चिम आफ्रिका व तेथून दक्षिण अमेरिकेंतील ब्राझीलकडे जाणारे आकाश मार्ग अशा तीन मार्गांवर फ्रेंच विमानें ये जा करीत होतीं. गेल्या महायुद्धानंतर या मार्गांवर वहातूक करणाऱ्या विमान मार्गांसाठीं फ्रान्सनें १९६० लाख फ्रँक्स खर्च केले होते. खासगी विमान कंपन्यांना फ्रेंच सरकारकडून मिळणारी ही मदत लोकांच्या टीकेला पात्र झाल्यावांचून राहिली नाहीं. पूर्व आफ्रिका, दक्षिण आफ्रिका, हिंदुस्थान, आस्ट्रेलिया यांच्यांशीं दळणवळण ठेवणाऱ्या एका विमान कंपनीला ब्रिटिश सरकारचा हातभार आहे. व आंता इंग्लिश सरकार उत्तर अट्लांटिकवरील हवाई वहातुकींत अमेरिकन कंपन्याशीं भागिदारी करूं पहात आहे. चालू महायुद्धानंतर जागतिक विमान वहातुकीवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठीं चाललेली ब्रिटिश व अमेरिकन्स् यांची धडपड सर्वश्रुत आहेच. हॉलंड, बेल्जम, इटली या लहान राष्ट्रांनींसुद्धां आपल्या साम्राज्यांतील प्रदेशांसाठीं दळणवळण ठेवणाऱ्या विमान कंपन्यांना हातभार लावला आहे. साम्राज्य नसलेले देशसुद्धां विमान वहातुकीसाठीं कसे तत्पर असत व त्यांचें सुप्त

वैमानिक सामर्थ्य किती होतें याची कल्पना चालू महायुद्धानें चांगलीच आणून दिली आहे. अमेरिकेमध्यें विमान वहातुकीचें प्रमाण साऱ्यांत जास्त आहे. अमेरिकन सरकार जरी प्रत्यक्षपणें विमान कंपन्यांना हातभार लावीत नाहीं; तरी टपालाची वाहतुक करण्यासाठीं म्हणून तिकिटाच्या उत्पन्नापेक्षां कितीतरी अधिक पैसा विमान कंपन्यांना दिला जातो. फ्रान्स कडून मिळणाऱ्या रकमेपेक्षांही अमेरिकेची रक्कम मोठी आहे. आंतरराष्ट्रीय वाहतुकींत अमेरिकन वाहतूक सर्वांत अधिक प्रभावी असून एका दक्षिण अमेरिकेंत ४०,००० मैल लांबीचे आकाश मार्ग फक्त एका अमेरिकन कंपनीच्या ताब्यांत आहेत. अमेरिकेपासून तों तहत ब्यूनॉस एअरस् व सँटीओगापर्यंत सर्व मार्ग एकाच अमेरिकन कंपनीच्या ताब्यांत असून बाकीचे सर्व मार्ग अनेक कंपन्यांनीं मिळून चालविले आहेत. आंतरराष्ट्रीय वहातुकींत प्रभुत्व मिळवण्यासाठीं अनेक राष्ट्रें धडपड करीत आहेत. व ज्याप्रमाणें समुद्र मार्गाच्या वाहतुकीच्या स्पर्धेतून आंतरराष्ट्रीय तेढ निर्माण झाली त्याचप्रमाणें आकाश मार्गाच्या बाबतींतही ती होण्याचा संभव आहे. फ्रान्सने वेस्ट इंडियन बेटें व फ्रेंचगिनी यावरून उडणाऱ्या अमेरिकन जहाजांनाच फक्त परवानगी दिली. व एवढ्या-साठीं फ्रेंच टपाल अमेरिकेच्या विमानांतून फुकट नेलें जावें अशी व्यवस्था करून घेतली. ब्राझीलच्या किनाऱ्यानें असलेल्या सर्व विमान तळांचा खर्च भागविण्यासाठीं जो खर्च लागे तो परस्पर अमेरिकेकडून मिळण्याची सोय फ्रासनें करून घेतली. लंडन ते कराची हा ब्रिटिशांचा आकाशमार्ग अस्तित्वात आणतांनाही अनेक राष्ट्रांच्या अनेक भानगडी निर्माण झाल्या. १९२९ सालीं इटलीनें ब्रिटिश विमानांना आपला देश ओलांडून जाण्याची बंदी केली. १९३० मध्यें ब्रिटिशांनीं 'पॅरीस सायगांव' आकाश-मार्गांतील फ्रेंच विमानांना हिंदुस्थानावरून उडण्याची बंदी केली. प्रत्येक देशाच्या भूमीवरील आकाशावर त्या देशाची मालकी असल्यानें आकाश-मार्गांचें बाबतींत अशा अनेक भानगडी निर्माण होतात. राष्ट्रीय स्वार्थ

पुढें ठेवून, जोपर्यंत वैमानिक वाहतुकीकडे राष्ट्रें लक्ष देत आहेत तोंपर्यंत या तऱ्हेचीं भांडणें होणारच. व त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय तेढ वाढतच राहणार. राष्ट्रीय स्वरूपांत होणारी वैमानिक दलाची वाढ मानव जातीला उपकारक होण्याची फारशी आशा दिसत नाहीं.

वाहतुकीच्या साधनामध्यें हिंदी कंपन्यांचें अस्तित्त्व क्रमाक्रमानें प्रकट होऊं लागलें आहे. हिंद सरकारनें वेळेवरच या हालचाली नियंत्रित केल्या नाहींत तर हिंदी कारखानदारी व भांडवलशाही पाश्चात्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून गेल्या शिवाय व देशाला संघर्षांत खेचल्याशिवाय कधींही राहणार नाहीं.

८

चालू युगांत साम्राज्यवादी भांडवलदार राष्ट्रांनीं आपल्या नफेबाजीसाठीं निसर्ग संपत्तीचा कसा अपहार व अपव्यय चालविला आहे याची आतांपर्यंत चर्चा केली. भांडवलदार-राष्ट्रांच्या अर्थतृष्णेपुढें पहातां उपद्रव झाला नाहीं असा भूमीभाग पृथ्वीच्या पाठीवर दिसत नाहीं. विषुववृत्तीय व दुय्यम-विषुववृत्तीय प्रदेशांत जमिनींचा असा एकही तुकडा नाहीं कीं ज्याला भांडवलदार राष्ट्रांकडून उपद्रव पोहोंचला नाहीं. खनीज द्रव्यें, वनस्पती यांचा उपयोग आपल्या कारखानदारीला करून घेण्यासाठीं म्हणून, भांडवलदार राष्ट्रें जगभर धुमाकूळ घालीत आहेत. व गरीब अज्ञ जनतेला आपल्या हाताखालीं राबवीत आहेत. देशोदेशींचा मागासलेला मानव समाज मजुरीसाठीं ते राबवीत आहेतच. पण शिवाय आपल्या पक्या मालाला गिऱ्हाईक म्हणूनही त्याची ते पिळवणूक करीत आहेत. भांडवलदार राष्ट्रांच्या कुटील कारस्थानांचा खरा उपद्रव आफ्रिकेंत पहावयास मिळतो. या प्रचंड खंडाचा तसूनतसू भाग साम्राज्यवादी राष्ट्रांच्या महत्वाकांक्षेला बळी पडलेला आहे. इटलीनें अबिसीनिया गिळंकृत केल्यानंतर टँजीर पासून थेट अगुल्हास पर्यंत विस्तारलेल्या या प्रचंड भूखंडांत एकही स्वतंत्र भूभाग दृष्टोत्पत्तीला येत नाहीं. इजिप्तचें स्वातंत्र्य नामधारी असून तेथें ब्रिटिशांचें वर्चस्व शाबूत आहे. तर लिबेरियाच्या प्रदेशांत अमेरिकन रबर कंपन्यांनी प्रस्थान ठेवून त्याला आपला गुलाम बनविला आहे. आफ्रिकेचा बाकी राहिलेला सर्व भाग उरलेल्या १०।१२ युरोपियन राष्ट्रांत वाटण्यांत आलेला असून त्यांत ब्रिटिशांनीं लाटलेला बराच मोठा हिस्सा आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत युरोपियन राष्ट्रांनीं खरी लूट मिळविली आहे. व्यापारी कंपन्यांनीं व्यापाराच्या निमित्तानें प्रथमतः आफ्रिकेंत प्रस्थान ठेविलें. पूर्व-पश्चिम आणि दक्षिण आफ्रिकेंत इंग्लिश कंपन्या वावरत होत्या, तर पूर्व आणि आग्नेय आफ्रिकेंत जर्मन आणि पोर्तुगीज कंपन्यांनीं शिरकाव केला. व्यापार करणाऱ्या या कंपन्या हळूहळू मुलूखगिरी करूं लागल्या. व स्वाभाविकच त्यांचे परस्परांत वितुष्ट येऊं लागलें. कित्येक वेळां लुटीच्या बाबतींत परस्पर संगनमत करून या कंपन्या योग्य विभागणी करून घेत. व कित्येक वेळेला हातघाईवरही येत. ब्रिटिशांनी सायप्रसच ताबा घेतल्यानंतर फ्रेंचांची धुसपूस सुरू झाली. पण ब्रिटिशांनीं त्यांनीं टयूनीसचा ताबा घेण्याची परवानगी देऊन तडजोड केली. दक्षिण आफ्रिकेचें युध्द चालू असतां जर्मनीनें ब्रिटिशांशीं सौदा चालू केला व पोर्तुगिजांच्या वसाहती आपापसांत वाटून घेण्याबद्दल भाषा काढली. मोझांबिक व अंगोला यांचीं वांटणी करण्याचा घाट जर्मनी व ब्रिटन यानीं घातला होता. गेल्या लढाईनंतर जर्मन वसाहती, फ्रान्स, इंग्लंड, जपान इत्यादिकांनीं कशा लाटल्या हें सर्वांना माहित आहेच. अगदी अलिकडचे उदाहरण म्हणजे अबिसीनियाचें देतां येईल. इटलीनें अबिसीनिया गिळंकृत करण्याचा घाट घालतांच फ्रेंच मुत्सद्दी लावल, व इंग्लिश मुत्सद्दी होअर यानीं इटलीला शासन करण्याचें सोडून अबिसीनियाची पद्धतशीर वांटणी करण्याचा डाव टाकला होता. पण इटलीला संबंध अबिसीनियाच गिळंकृत करावयाचा असल्यानें हा डाव फसला. आशिया खंडांतही युरोपियन राष्ट्रांची ही अरेरावी दृष्टोत्पत्तीस येते. आशियांतील बरीचशी श्रीमान व समृद्ध भूमी इंग्लंड व हॉलंड या दोन राष्ट्रांनीं प्रामुख्यानें लाटली आहे. हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, मलाया, सीलोन हे विभाग ब्रिटिशांच्या ताब्यांत असून त्यांचा ताबा मिळवण्यापूर्वी सुरवातीस ब्रिटिश व्यापारी कंपन्यांनीं येथें प्रस्थान ठेवलें होतें. व या कंपन्यांच्या कारभारांतून पुढें ब्रिटिश सरकारकडे या प्रदेशांचें स्वामित्व गेलें. ईस्ट इंडिज द्वीपसमूह

या नांवानें ओळखली जाणारीं पॅसिफिकमधील जावा, सुमात्रा सारखीं समृद्ध बेटें हॉलंडनें लाटली होतीं. तर चीनचा फ्रेंचइंडोचायना हा भाग फ्रान्सनें बळकाविला होता. फिलिपाइन द्वीपसमुद्रावर अमेरिकेनें मालकी प्रस्थापित केली, तर जपान्यांनी कोरिया, मांचूरिया, फॉरमोसा करीत करीत सबंध चीनवर आफत आणली. अरबस्थान, अफगाणिस्थान, मंगोलिया या सारखें व्यापारीदृष्ट्या निरुपयोगी प्रदेश या धाडीपासून वांचले आहेत. अफगाणांचे स्वातंत्र्यप्रेम अगर पठाणांची स्वातंत्र्यप्रियता यांना या स्वातंत्र्याचें श्रेय नसून तेथील वाळूच्या व दगडाच्या पिकाला आहे. निसर्गानें या प्रांतांना हिरवें करावें आणि मग युरोपियन लोकांची टोळधाड त्यांच्यावर पडली नाहीं; तर अरबांच्या आणि पठाणांच्या शौर्याचे कोणिही गोडवें गावेत. गेलीं जवळ जवळ ५० वर्षें अमेरिका व युरोपियन राष्ट्रें परस्पर सहकार्यानें चीनची पद्धतशीर लुबाडणूक करीत होतीं. आणि महत्वाकांक्षी जपाननें तेथें पाय ठेवतांच त्यांची कावकाव सुरुं झाली. चीनची ४० कोटी प्रजा भुकेकंगाल आहे. लेकांत ऐक्य नाहीं, राज्य-यंत्रात सुरळीतपणा नाहीं, अधिकारी व लुटारू यांत भेदभाव नाहीं. अशा या दुबळ्या राष्ट्रांत परकीय कारखानदारांनीं हातपाय पसरावें यांत आश्चर्य नाहीं. युरोपियन राष्ट्रांचा व्यापार जपान्यांच्या आगमनामुळें धोक्यांत येण्याची परिस्थिती निर्माण होताच चीनसारखें दुबळें राष्ट्र युरोपियनांना एकदम मोटें वाटूं लागलें. चिनी संस्कृतीनें जगांच्या तत्वज्ञानांत फार मोठी भर टाकली आहे याची आ ठवण त्यांना झाली. चीनचें दारिद्य जपान आल्यानंतर त्यांच्या डोळ्यांत जितकें भरलें, तितकें तें यापूर्वी कधींच भरलें नव्हतें. जपानचा पराभव होईपर्यंत चीनच्या भूमीवर चाललेला लढा युरोपियन आणि जपानी भांडवलदारांमध्यें चाललेला लढा होता. चीन-बद्दल दोन्ही पक्षांना लागलेल्या काळजीमुळें चीनचे मात्र मधल्यामध्यें हाल होत होते. या दोघां हितकर्त्यांनीं बाजूला होण्यांतच चीनचें अधिक हित आहे. चीन अगर हिंदुस्थान यांचें राष्ट्रीय ऐक्याचें, औद्योगि-

करणाचे प्रश्न समाधानकारक सुटल्यास युरोपियन राष्ट्रांच्या जाचांतून त्यांची थोडीफार मुक्तता होणें शक्य आहे. वसाहती, मालकी, याखेरीज मागासलेल्या देशांवर आक्रमण करण्याचा आणखी एक मार्ग पाश्चात्य राष्ट्रांनीं शोधून काढला आहे. आणि तो म्हणजे प्रत्यक्ष राजकीय सत्ता काबीज करीत बसण्याचा प्रयत्न न करितां, आर्थिक वर्चस्वाच्या जोरावर आपलें महत्व प्रस्थापित करून आपल्या आर्थिक वर्चस्वाखालीं त्या प्रदेशांना नांदावयास लावणें हाच तो प्रकार होय. सयाम आणि इराण या दोन प्रदेशांचें उदाहरण या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. इराणमधील तेलांच्या खाणी ब्रिटिश भांडवलदारांच्या ताब्यांत असून, या भांडवलदारांच्या अरेरावीपुढें इराणचा शहा कोणाच्या खिसगणतींतही नसे. जपानी आक्रमण होईपर्यंत सयामचीही तीच अवस्था होती.

मध्य आणि दक्षिण अमेरिकेंत अमेरिकन भांडवलशाहीनें आपलें व्यापारी व आर्थिक महत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं अनेक खटपटी केल्या. व त्या बऱ्याच अंशानें यशस्वीही झाल्या. 'मनरो' तत्त्वांचा पुरस्कार करण्याच्या निमित्तानें अमेरिकन सरकारनेंही या भांडवलदारांच्या कारवायांना सक्रीय सहानुभूती दाखविली. अमेरिकन सरकारच्या व भांडवलदारांच्या या हालचाली युरोपियन राष्ट्रांना जाचक झाल्याशिवाय राहिल्या नाहींत. व त्यामुळें स्वाभविकच अमेरिकेचें आर्थिक धोरण सर्वच राष्ट्रांकडून निषेधार्ह मानलें गेलें. 'लॅड्वेल डेनी' या गृहस्थानें लिहिलेलें अमेरिका कॉंकर्स ब्रिटन् हें पुस्तक इंग्लंड, अमेरिकेच्या आर्थिक स्पर्धेची कल्पना आणून देण्यास पुरेसें आहे.

ब्रिटिश, फ्रेंच आणि जर्मन भांडवलशाह्या दक्षिण अमेरिकेंतून आपलें समूळ उच्चाटन होऊं नये म्हणून, खटपट करीत होत्या व त्यांत त्यांना थोडें यशही पण आलें. गियाना होंडुरास व वेस्टइंडीज नांवाखालीं ओळखलीं जाणारी 'बेटें हीं अद्यापहि युरोपियन राष्ट्रांच्या वर्चस्वाखालीं

होतीं.' या युद्धानंतर अमेरिका आपल्या कक्षेंतील या प्रदेशांतून युरोपियन भांडवलशाहीचें संपूर्ण उच्चाटन केल्याशिवाय राहणार नाहीं. वसाहती निर्माण करण्याचें प्रयत्न, आर्थिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचें प्रयत्न आपल्या कारखानदारीला आवश्य असा कच्चा माल मिळविण्याचा प्रयत्न व पक्का माल हक्कानें खपविण्याचा प्रयत्न यांसर्वांमधूनच जागतिक महायुद्धांचा उदय होत असतो. व हे प्रयत्न भांडवलदार वर्गाकडून होत असल्यानें महायुद्धांना भांडवलदार वर्गच प्रामुख्यानें जबाबदार रहात असतो. हिटलर, मुसोलिनी, टोजो हे जितक्या प्रमाणांत अपराधी आहेत तितक्याच प्रमाणांत चर्चिल प्रभृती लोकही आहेत. जित आणि जेते हा विचार बाजूला ठेवून निःपक्षापाती न्यायासनापुढें यापैकीं कोणालाही उभें करावयाचें म्हटल्यास दोषाचा सारखाच वाटा सर्वांकडे जाईल. त्यानीं केलेल्या जुलमाची क्षेत्रें भिन्न राहतील एवढेंच. मुसोलिनीला ॲबिसीनियांतील अत्याचाराबद्दल जाब विचारावयाचा झाल्यास चर्चिलला हिंदुस्थानांतील अत्याचाराबद्दल विचारावा लागेल.

ॲबिसिनीयामध्यें इटालियन भांडवलदारांनीं आपल्या कारखानदारीला आवश्य असे खनीज पदार्थ व कापूस ह्यांच्या निर्मितीला नुकतीच कोठें सुरवात केली होती. पण ब्रिटिशानीं ॲबिसीनीयाच्या स्वातंत्र्याच्या नांवाखालीं इटालियन भांडवलदारांचा हा बेत मोडून काढला व आपला एक औद्योगिक प्रतिस्पर्धी नाहींसा केला. ॲबिसिनियाचें स्वातंत्र्य एवढा एकच स्तुत्य उद्देश जर ब्रिटिशांचे डोळ्यांपुढें असतां तर हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रत्येक प्रयत्न भरडून काढण्याचें अगत्य त्यांना कधींच भासलें नसतें. खनीज पदार्थांच्या भुकेंमुळें जपानभांडवलशाहीनें चीन, मँचुरियावर धाड घातली. तर जर्मनीनें पोलंड, झेकोस्लॉव्हाकिया, रुमेनिया अशीं एकामागून एक राष्ट्रें पादाक्रांत केलीं. या सर्व प्रकारांत चोर कोण व साव कोण हें सांगणें फार कठीण आहे. या स्पर्धेत आधीं लूट मारून बसलेल्या राष्ट्रांनीं, मागाहून

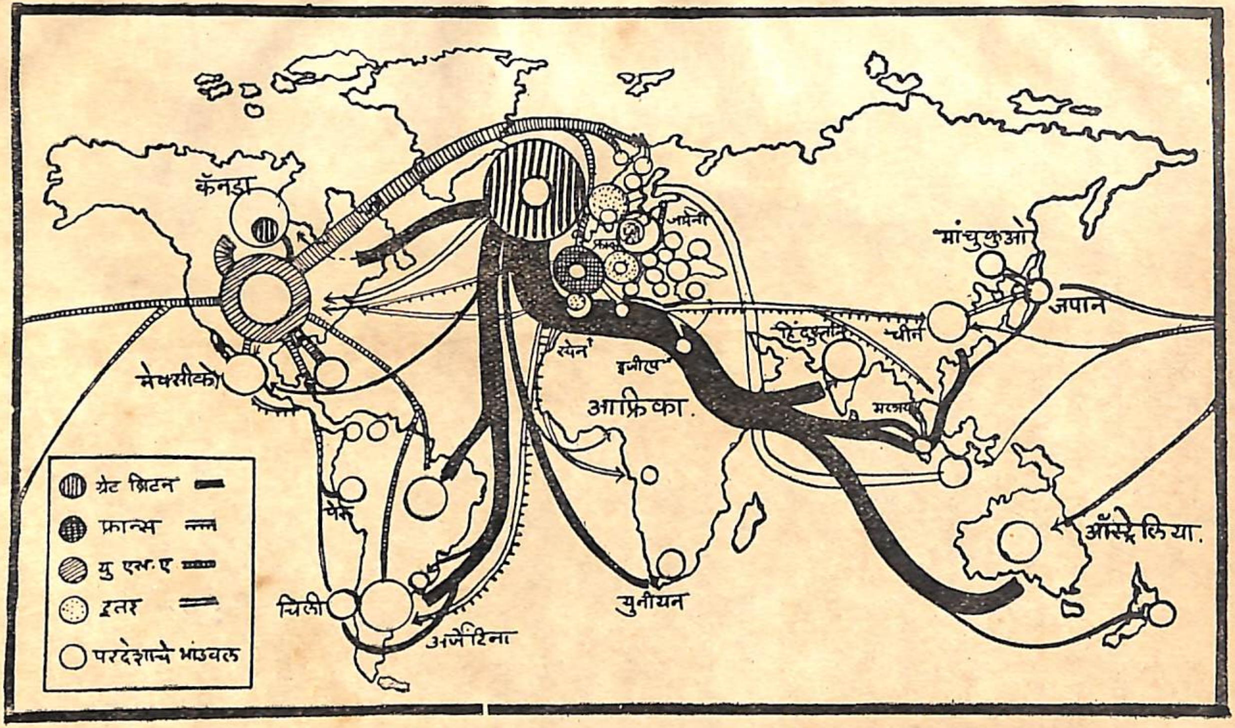
येणारांना फार तर 'डाकू' म्हणावें एवढेंच. जगावरील आपलें आर्थिक व राजकीय वर्चस्व नवीन पुढें येणाऱ्या राष्ट्रांनीं पादाक्रांत करूं नये म्हणून इंग्लंड किती जपतें हें या दोन महायुद्धांनीं चांगलेंच दाखवून दिलें आहे. नील नाईलचा उगम ॲबिसीनीयांत आहे. ही नदी ब्रिटिश सूदानचें जीवन असल्यानें या नदीच्या उगमावर इटलीची सत्ता प्रस्थापित होणें इंग्लंडला नको होतें. स्पेनमधील बऱ्याचशा खाणी ब्रिटिश भांडवलदारांचे मालकीखालीं असल्यानें फ्रँकोसारखा जर्मन-धार्जिणा मनुष्य तेथ येऊं नये म्हणून, स्पॅनीश लोकशाहीचा ब्रिटिशांना पुळका आला होता. चीनमध्यें ब्रिटिश मालकीच्या खाणी असल्यानें व चीनचा बराचसा व्यापार ब्रिटिशांचे हातीं असल्यानें, जपानचें आगमन त्यांना दुःसह झालें. यांत लोकशाहीचें दिव्यप्रेम कोठेंच दिसत नाहीं. जर्मन भांडवलदरांच्या हातून हिसकून घेतलेल्या वसाहती ब्रिटिश कारखानदारीसाठीं राबविण्यांत येत होत्या. पाम्, कोको, कांहीं खनिज पदार्थ, कापूस, कॉफी इत्यादि पदार्थांचें उत्पादन या प्रदेशांमधून करून घेण्याचें काम चालू होतें. येथील जनतेला जर्मन अगर ब्रिटिश या दोन्ही अमलांतील फरकासंबंधीं विचारणा केल्यास काय उत्तर मिळेल हें जरी निश्चित सांगतां येत नसलें, तरी एका भांडवलशाहीच्या ठिकाणीं दुसरी येऊन तिची बटीक बनण्यापलीकडे येथील जनता निःसंशय दुसरें कांहीं मिळवूं शकली नाहीं. जर्मनीनें ह्या वसाहती परत मिळवण्याची खटपट केली पण तें ब्रिटिश भांडवलदार वर्गाकडून ती हाणून पाडण्यांत आली. वसाहती व साम्राज्य यामुळें भांडवलदार वर्गाला अपरिमित नफा होतो; ही गोष्ट निःसंशय आहे. कच्च्या मालाचें उत्पादन व पक्क्या मालाचें शोषण या दोनही गोष्टींवर त्यांचें संपूर्ण नियंत्रण राहिल्यानें, या दोनही व्यवहारांतून होणारा नफा ऐनजिनसी त्यांच्या पदरांत पडतो. याशिवाय परकीय स्पर्धेपासून आपल्या क्षेत्रांतील देशांना खास आपल्यासाठीं राखून ठेवण्याचा त्यांना अधिकार असल्यानें व्यापारी स्पर्धेचे दुष्परिणाम त्यांच्या

वांच्याला फारसे येत नाहींत. ब्रिटिश साम्राज्यांतील 'इंपीरियल प्रेफरन्स' अर्थात 'साम्राज्यसौलत' हें तत्त्व लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. परकीय मालाला साम्राज्यांत वाव सांपडूं नये म्हणून संरक्षक जकातींची तटबंदी उभी करून ब्रिटिश भांडवलशाहीनें साम्राज्याचें प्रचंड कुरण स्वतःला चरण्यासाठीं खास राखून ठेवलें आहे. स्वतःच्या आर्थिक नियंत्रणाखालीं आणलेल्या प्रदेशांतूनही, भांडवलदारांच्या या कारवाया चालू असतात. क्यूबांतील अमेरिकन भांडवलशाहीचें वर्चस्व व अर्जेंटिनांतील ब्रिटिश भांडवलशाहीचें वर्चस्व या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. अर्जेंटिनांतील मांस, लोकर, कातडीं खुद्द ब्रिटिश साम्राज्यांतील या पदार्थांशीं स्पर्धा करूं शकतात. अर्जेंटिनांतील मालाला वाव न ठेवल्यास अर्जेंटिनांतील ब्रिटिश भांडवलदारच मरत असल्यानें साम्राज्यांतील देशांचें खालोखाल अर्जेंटिनांतील मालाला ब्रिटिशांना स्थान द्यावें लागतें. व अमेरिकेला क्यूबाच्या साखरेबाबतही तेंच करावें लागतें. प्रत्येक साम्राज्य व आर्थिक नियंत्रणाखालील प्रदेश मिळून एक स्वतंत्र औद्योगिक व व्यापारी गट बनूं लागला आहे. अशा गटांत परकीय व्यापाराला व कारखानदारीला वाव देण्याची प्रवृत्ति नसल्यानें, एका गटांतील निसर्ग संपत्तीचे फायदे दुसऱ्या गटांतील लोकांना मिळू शकत नाहींत. व त्यामुळें शेवटीं असा परिणाम होऊं लागला आहे कीं या गटांगटांतील स्पर्धा युद्धें निर्माण करण्याला तरी कारणीभूत होते; नाहींतर सर्वसामान्य जनतेला जागतिक उत्पादनापासून मिळणाऱ्या फायद्यांना तरी मुकवितें. आर्थिक राष्ट्रीयवाद हा या अशाच गटबाजीचा परिणाम आहे. परकीय मालाला देशाचे दरवाजे बंद करून, बहुजन समाजाच्या सर्व गरजा भागविण्याचा मक्ता देशांतील भांडवलदार वर्गाला देऊन बहुजन समाजाला नुकसानींत आणण्यांत येतें. कृत्रिमरीत्या उत्पादन करण्यामुळें राष्ट्रीय सरकारला उत्पादकांना हातभार लावण्याचा प्रसंग येतो. सरकार हा पैसा स्वाभाविकच

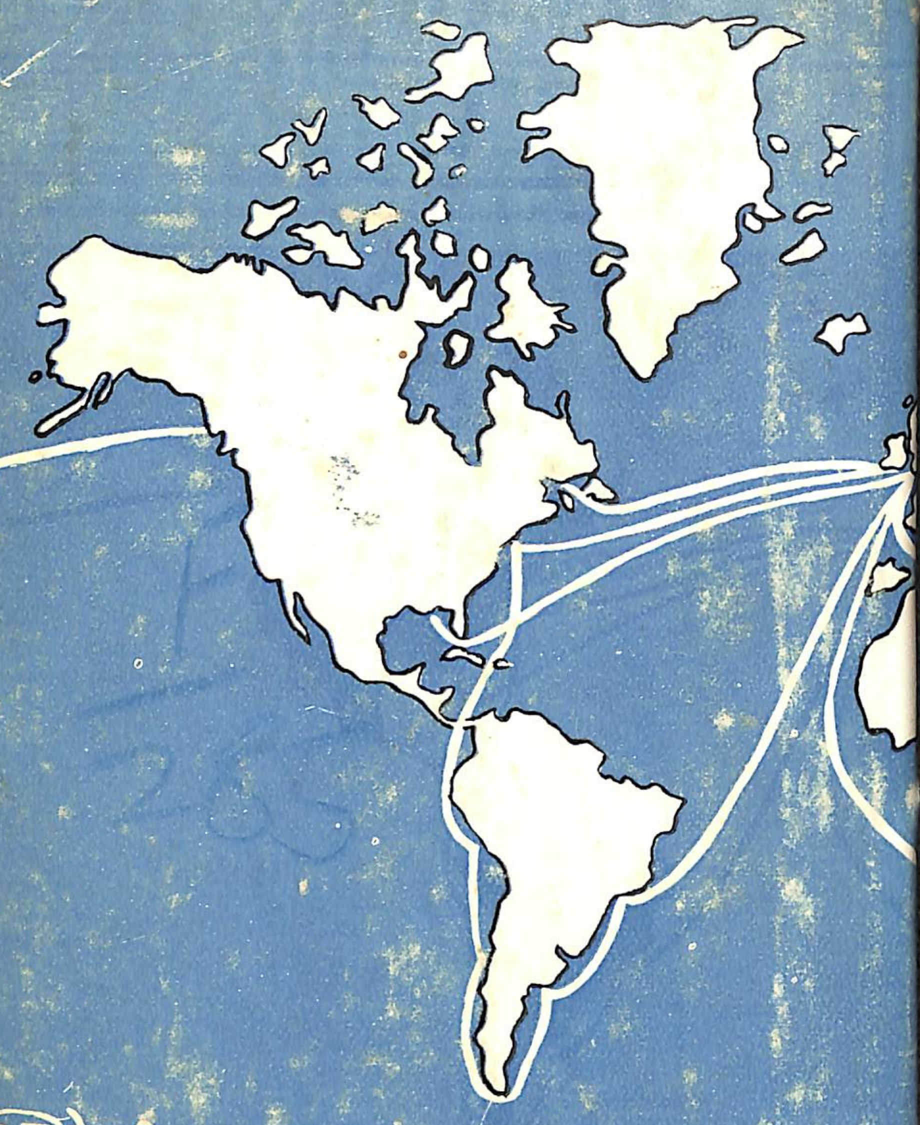
बहुजन समाजाकडून वसूल करते. व त्यामुळें नुकसानींत होणाऱ्या उत्पादनाचा सर्व बोजा अप्रत्यक्षपणें जनतेवर पडतो. भौगोलिकदृष्ट्या एकाद्या जिनसाचें उत्पादन ज्या ठिकाणी जास्तींत जास्त किफायतशीर होणें शक्य आहे, अशा ठिकाणींच तें करणें श्रेयस्कर आहे. व अशा दृष्टीनें व्यापार व उत्पादन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाच्या संस्था अस्तित्वांत येऊन, जागतिक निसर्ग संपत्तीचें उत्पादन व शोषण पद्धतशीरपणें झाल्यास बहुजन समाज तर सुखी होईलच; पण महायुद्धासारख्या आपत्तीहि टळतील. भांडवलशाही युगांत मनुष्याच्या हाडींमाशीं खिळविण्यांत आलेल्या राष्ट्रियत्वाच्या वर्णभेदाभेदाच्या जातीय उच्चनीचतेच्या सर्व कल्पना मोडून काढल्यानें ही गोष्ट साध्य होणें शक्य आहे. साम्राज्यवाद, आर्थिक राष्ट्रियवाद, फॅसिस्टवाद हीं सर्व भांडवलशाहीची आपत्यें आहेत व त्यांच्या लीलानीं बहुजन समाज पीडला जात आहे. अप्रत्यक्षरीत्या होणारें आर्थिक शोषण व प्रत्यक्षरीत्या डोईवर बसणारी गुलामगिरी यामुळें जागतिक बहुजन समाज संत्रस्त झाला आहे. काळ्यांना ज्या हालआपत्ती आहेत, त्याच गोऱ्यांनाही पण आहेत. पण ही जाणिव गोऱ्या बहुजनसमाजाला अद्याप फारशी झालेली दिसत नाहीं. नाहींतर गोऱ्या भांडवलशाहीचे गोरे गुलाम, जगभर रक्त सांडीत हिंडले नसते. लष्करी शिस्तीच्या नांवाखालीं भांडवल शाहीचे गुलाम, बौद्धिकदृष्ट्या अज्ञान समजला जाणाऱ्या काळ्या अदमी इतकेच निःसंशय अक्कल मंद असले पाहिजेत. दोहोंच्या गुलामगिरींतील फरक काढावयाचा झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं एक युरोपियन भांडवलदारांच्या कारखानदारीखालीं भरडून निघत आहे. तर दुसरा लष्करी यंत्राखालीं पिळून निघत आहे.

नफ्यासाठीं जग धुंडाळणाऱ्या भांडवलदार वर्गाला, आपल्या चौकटींत न बसणारा मानव समाज दृष्टोत्पत्तीला येतांच त्याचा समूळ नाश करण्याची चटक लागली आहे. हिंदुस्थान, चीन, सयाम, मलाया, आफ्रिका, दाक्षिण अमेरिका या प्रदेशांतील कित्येक निरपराधी लोक दारिद्र्य

व उपासमार ह्यांना बळी पडलें आहेत. त्यांच्यावर लादण्यांत आलेली ही आपत्ती बुध्दिपुरस्सर होती असें दिसून आले आहे. पूर्व आफ्रिकेंतील रहिवाशांना सुपिक जामिनीवर शेती करूं देण्यांस बंदी करून ब्रिटिशांनीं त्यांना नापीक प्रदेशांत हांकून दिलें व तेथें त्यांचा नाश झाला. अमेरिकेंत लाखो रेडइंडियनसची कत्तल करण्यांत आली आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतलि रहिवाशांना शिकारीची बंदी करून त्यांचें निर्वाहाचें नैसर्गिक साधन काढून घेण्यांत आले व त्यामुळें गोऱ्यांची गुलामगिरी करण्यापलीकडे त्यांना निर्वाहाचें साधन राहिलें नाहीं. कलहारी वाळवंटांतील भटक्या अरबांचा नायनाटही अशाच पद्धतीनें करण्यांत आला आहे. ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड येथील मानवसमाजावरही ब्रिटिश भांडवलदारांनीं हीच आपत्ती आणली आहे. टास्मानियांतील मूळचा मानव तर आज अजिबात नष्ट झाला आहे. आणखीं किती जुन्या मानवसमाजावर ही आपत्ती ओढवणार आहे हें सांगणें कठीण आहे. भांडवलदारांच्या नफेबाजीमुळें मानवसमाज व निसर्ग संपत्ती यांच्यावर ओढवलेली अनर्थपरंपराही याच स्वरूपाची आहे. कांहीं ठिकाणचें निसर्ग संपत्तीचे झरे आटून जाण्याची वेळ आली आहे. जादा उत्पादनाचे दुष्परिणाम ठिकठिकाणीं दिसत आहेत. किंमती पडूं न देण्याच्या खटपटीमुळें बहुमोल पदार्थ मातीमोल होत आहेत. देशोदेशींच्या सरकार संस्था भांडवलदारांच्या गुलाम बनून, बहुजनसमाजाचा पैसा लुबाडण्याच्या कामीं भांडवलदारांना मदत करीत आहेत. साम्राज्यें वसाहती निर्माण करण्यासाठीं त्यांच्याशीं संगनमत करीत आहेत. आजच्या भांडवलशाही जगांत मानवाच्या निसर्गसिद्ध गरजा व त्यांचें निवारण यासाठीं निश्चित व हितकारक अशी योजना नाहीं. निर्मिती व शोषण यांचा परस्पर संबंध नाहीं. आजच्या उत्पादनाचा पाया नफा असल्यानें या भूगोलावर चाललेल्या मानवाच्या हालचालींना अत्यंत किळसवाणें स्वरूप प्राप्त झाले आहे. व हें स्वरूप स्पष्ट करण्याच्या हेतूनें सदर पुस्तक लिहिलें आहे.

जागतिक बहुजनसमाजाचें रक्तसोषण करणाऱ्या अँग्लोअमेरिकन भांडवलशाही जळवा.

द.ओतारी.